

OKSÁG
ÉS
TÖRVÉNYSZERŰSÉG
A PSYCHOLOGIÁBAN

ÍRTA

Dr KORNIS GYULA

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
1911

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

<i>Tartalom</i>	Lap 3—4
<i>Előszó</i>	5—6
<i>Bevezetés Természettudományok és pszichológia</i>	
1. A természettudományok logikai célja — 2. A naturalismus befolyása a pszichológiára. — 3. A pszichikai causalitas kérdésének alapvető természete.....	6—22

ELSŐ RÉSZ. OKSÁG A PSYCHOLOGIÁBAN.

I. <i>Az okság élülének alkalmazása a pszichológiában általában.</i>	
1. Az okság, mint a világ magyarázatának elve. — 2. Az okság mint a pszichologia magyarázó elve. — 3. A pszichikai okság nem phænomejaalisjianem fogalmi természetű. Deskriptiv és genetikus pszichologia. — 4. A lelki jelenségek causalis és logikai szempontból való fölfogása	23—43
II. <i>A pszichikai elemek és psyonikai okság.</i>	
1. Atomistikus és constructiv, psyfhçlogia. — 2. A pszichikai elemek mint az egységel^tuda tudat módosulásai.....	44—51
III. <i>Physikai s psgchikai okság.</i>	
1. A pszichikai okság nem mechanikai természetű. — 2. A pszichikai okság sem közvetlen szemléleti természetű	52—62
IV. <i>Psychikai okság és pszichikai folytonosság.</i>	
§ 1. A pszichikai folytonosság jelentősége. — 2. Physiologiai s pszichologiai folytonosság. — 3. A pszichikai történés folytonossága. Idő- és qualitasmegszakadások. — 4. A pszichikai folytonosság és a sub- s unconscious fogalma, — 5. Psychikai folytonosság és emlékezet	63—88
V. <i>Teleologismus a pszichológiában.</i>	
1. Az okságot a célszerűség kiegészíti a pszichológiában.— 2. A lelki jelenségek causalis és teleológiai magyarázata.....	89—98

VI. *Az akarat és a pszichikai okság.*

- i. Az okság szerepe az akaratfolyamatokban. — 2. A *durée* s a pszichikai okság. — 3. A pszichikai okság extramechanikai természete s a determinizmus 99 — 115

MÁSODIK RÉSZ.

TÖRVÉNYSZERŰSÉG A PSYCHOLOGIÁBAN.

I. *Okság és törvény* 116—125

II. *Psychologiai törvények.*

1. Szabadság és psychologiai törvényszerűség. A physikai törvények befolyása a psychologiai törvények formulázására. Associatiós törvények. A positivizmus psychologiai törvényei. — 2. Physiologiai s psychologiai törvények. — 3. Psychophysikai törvényszerűség. — 4. A vonatkozástörvény. A teremtő synthesis elve. — 5. A psychologiai törvények nem mechanikai s nem absolut természetűek.....126—163

III. *A psychologia helye a tudományok között.*

1. A szellemi tudományok nem csupán tárgyak bonyolultsága miatt különböznek a természettudományoktól. — 2. Nomothetikus és idiographikus tudományok. Természet- és kultúratudományok. — 3. A psychologia pusztán logikai alapon nem számítható a természettudományokhoz. — 4. Obiectiváló és subiectiváló tudományok. Ez a felosztás kizárja a psychológiát a szellemi tudományok köréből. — 5. Általános és differentialis psychologia. A psychologiai típusfogalom. A psychologia mind általános, mind individuális formájában generálisai tudomány164—191
- Jegyzetek..... 192—204

ELŐSZÓ.

A szellemi tudományokkal való tüzetesebb foglalkozás a múlt század végén s a jelen században kétségkívül a tudományos gondolkodás fejlődésének idealistikus hullámvonalára mutat. Több gondolatrendszer van ma kialakulóban, melynek kiindulópontja nem a külső, hanem a belső, nem a természet, hanem a szellem. A philosophiai gondolkodás ezen antinaturalistikus iránya erősen érezteti hatását a specialis szellemi tudományokon, főkép a psychológián is. Ennek tulajdonítható egyszersmind, hogy ismételt revisió alá kerülnek a kategoriális gondolkodás mindazon formái, melyek a természettudományi gondolkodásmód egyoldalú hatása útján jutottak a szellemi tudományokba. Felülvizsgálat alá kerül az erő, energia, tér, intenzitás stb. fogalma: vájjon van-e s milyen értelmük a lelki jelenségek körében? így az okság kategóriája is.

Az utóbbi probléma megvizsgálása e könyv célja; mint-hogy pedig az oksággal a legszorosabban összefügg a *törvénytyszerűség* fogalma, ennek tárgyalása ama másik kérdés természetes kiegészítése. Az okság a psychológiának centralis ismeretelméleti s módszertani kérdése; az okság elvének a psychológiában való alkalmazhatóságától függ egyszersmind azon probléma is, vájjon lehet-e szó a descriptiv psychológián kívül magyarázó (genetikus) psychológiáról? Mint látni fogjuk, a psychikai okság más természetű, mint a physikai; a kettő különbségének, főkép a psychikai okság extramechanikai jellegének tüzetesebb tárgyalása azért is igazolt, mert még mindig kísért a XVIII. század rationalismusának gondolata: ha a természettudományok logikai alapja az a gondolat, hogy az egyetemes törvények, melyek a világmindenség jelenségeit irányozzák, szükségképiek és állandók, vájjon miért volna ez az elv kevésbé

érvényes az emberek szellemi életére, mint a természet egyéb jelenségeire nézve? Vájjon nem az ember, ezen zoológiai parvenue megbocsáthatatlan nagyzásának, anthropocentrikus gögijének kell-e tulajdonítanunk azt, hogy különleges helyzetet igényel magának a Kosmos mechanikai háztartásában? Ha a mechanikai causalis törvények egész bolygórendszerek kormányzására elégségesek, akkor talán elegendők a mindenség azon elenyészően kis segmentumának, az embernek irányzására is, aki ezen a nem épen legelső rangú bolygón él?

Nemcsak a XIX. század nagy sociologusai és történetírói, mint Comte és Buckle, Spencer és Taine, Mill és Littré hittek abban, hogy az ember pszichológiai s történeti ((törvényei) csak az egyetemes természeti törvényszerűség specialis esetei s így szellem és anyag, történelem és természet között híd verhető; nemcsak egy Marx hitt az cekonomiai történetföllogás szigorú természeti «törvényeiben»: hanem még a jelennek számos gondolkodója sem idegenkedik attól a meggyőződéstől, hogy a végtelenül gazdag lelki élet s ezzel együtt az emberi történelem mechanikai causalis alapon álló egyetemesítésekkel, exact «törvényeké-vel kimeríthető s hogy a lelki életben is adott ok-componensekből a megfelelő resultans bizonyos pszichológiai dynamika törvényei alapján kiszámítható. A psychikai elemek s a lelki fejlődés synthesiseinek sajátos viszonya és a cél fogalmának a lelki életben való reális szerepe s a természeti teleologismustól egészen elütő jelentése ezen gondolkodók részéről még mindig nem részesül kellő figyelemben.

Ez a belátás vezetett következő fejtegetéseimben, melyeknek szálai a most mindinkább előtérbe lépő, a szellemi tudományok autonómiáját erősen hangsúlyozó idealistikus irányzatban gyökereznek. A psychikai okság és törvényszerűség kérdésének itt megkísérlett kifejtése a továbbiakban egyes történetphilosophiai problémák tárgyalásának, bizonyos értelemben egy Kritik der *historischen Vernunft*-nak fog alapjául szolgálni.

Budapesten, 1911 augusztus havában.

Dr. Kornis Gyula

BEVEZETÉS.

Természettudomány és psychologia.

1.

A tudományok története az utolsó századokban azt mutatja, hogy aránytalanul nagyobb munkát fejtettek ki mind a szakkutatók, mind pedig a philosophusok a *természetbúvárlat* filozófiai alapvetése érdekében, mint a *szellemi élet* egyetemesebb szempontokból való vizsgálatára nézve. Keplernél, Galileinél, Newtonnál az empirikus vizsgálódással kapcsolatban állandóan élénk az a törekvés, hogy eljárásaik logikai mozzanatainak világos tudatában legyenek. A XVII. századnak philosophiája alig választható el a természettudományoktól. Descartes és Leibniz a természettudományi módszer kifejtésén fáradoznak. Azóta a természettudományok többé-kevésbé szilárd logikai hagyománynak örvendenek, tárgyi eltéréseik dacára közös logikai céljuk van, mely zárt egységet és összefüggést biztosít számukra. Ha nem is tekintünk csodálatos eredményeikre, már pusztán ezen szembeszökő zártságuk által imponálnak.

A renaissance az addig majdnem kizáróan empirikus módszert egybekapcsolja a matematikai-quantitativ módszerekkel. Az aristotelesi formális-qualitativ természeti felfogással szemben kialakul Kepler, Galilei, Newton, Hobbes, Descartes, Huyghens mechanikus felfogása, a mozgás matematikai elmélete. A XVII. század a természettudományok methodikai kialakulásának kora. Ismeretelméletileg azután a természettudományok empirikus, de egyszersmind

quantitativ jellegének egybekapcsolását, ezt az empirikus pythagoreismust Kant próbálja igazolni;^r ugyancsak ő kísérli meg a természettudományoknak az elmében rejlő logikai alapjait az a priori synthetikus ítéletekben felfedezni.

Az így századokon át kifejlődött program szerint a modern exact természettudományok arra törekszenek, hogy a physikai világ extensiv és intensiv sokféleségét feldolgozzák és egyszerűsítsék, azaz olyan egyszerű formulákat állapítsanak meg, melyek bizonyos tények határtalan számát magukban foglalják. Ezek a legtágabb értelemben vett természeti törvények, melyeknek nincsen közvetlen vonatkozásuk az érzéki benyomásokhoz, teljesen fogalmi jellegűek, a realitas logikai feldolgozásai. Ha pl. ezt a törvényt: «minden alom vonzza a másikat» vesszük fontolóra, azt találjuk, hogy az atom nem érzéki benyomás, hanem végtelenül kicsi része az anyagnak, vagyis tisztán gondolat, csupán fictió, melyet azonban tapasztalati tartalom alapján alkottunk meg, hogy a physikai-chemiai folyamatokat vele megmagyarázzuk. Az atom nem valóságos dolog, hanem csak gondolateszköz, melynek érvényt kölcsönzünk az obiectiv-phsenonienalis világra nézve. Az atomistika csak symbolikus nyelv a dolgok számára. Egy physikus sem látott ilyen testrészecskét, sem nem vizsgálhatta meg, vájjon két ilyen részecske mozgása hogyan viszonylik egymáshoz? Sőt a fogalmi constructióban még jobban is eltávolodik a természettudomány a szemlélettől, a perceptualis valóságtól, amikor az atomban nem quantitativ-extensiv testrészecskét, hanem kiterjedés nélküli erőpontokat, vagy elektron-complexumokat lát (dynamikus atomistika). A természettudomány tehát nem arra törekszik, hogy visszatükrözze az extramentalis valóságot, hanem csak gondoskodni akar valami fogalmi modellről, symbolumról, melynek segítségével össze tudja foglalni az érzéki benyomásokat s előre meg tudja mondani a bekövetkezőket. Ezek a fogalmak s törvények részben olyan

working hypothesis-ek, melyek által uralkodhatunk a jelenségeken.

A tudományban szigorú különbséget kell tennünk egyrészt a tapasztalt jelenségek, másrészt a fogalmi fictiók között, mint amelyek pusztán az elme alkotásai, melyek nincsenek adva a tapasztalásban. A színek, chemiai anyagok, az eső testek mind tények; de már az setherhullámok, atomok, gravitációs erő csak fogalmi constructiók. Egy idegszál jelenség (tény), de már az idegáram (ingerület), mely keresztülfut rajta, csak tudományos conceptió. Az idegáram nem tapasztalati tény, csak az eredményt tapasztaljuk, melyet aztán neki tulajdonítunk; vagyis megalkotjuk az idegáram fogalmát, hogy bizonyos jelenségeket magyarázhassunk vele.

A természettudományok előrehaladása épen azon célszerű fogalmak fölfedezésétől és fejlődésétől függ, melyeknek segélyével a tények olyan összefoglalását tudjuk eszközölni, hogy velük minden egyes odatarozó esetet ki tudunk fejezni. Az ilyen célszerű gondolatokból, mint sok tény symbolumából oly következtetéseket vonunk, melyeket a tapasztalat megerősít. Természetesen más symbolumrendszer is épen oly jól kifejezheti pozitív tapasztalatainkat s épen oly jól tehető igazolható deductiók alapjául.

A jelenségeket a természettudomány mesterséges elemekre bontja, ezen elemekből újra megconstruálja a valóságot s megállapítani törekszik az elemek viszonyait szabályozó törvényeket. Ezen törvények igazolása azon tényben áll, hogy képesítenek bennünket a tünemények bekövetkezésének előre való jelzésére. A természettudomány természetesen nem lép föl azon igénnyel, hogy ezeknek az elemeknek szükségkép perceptualis egyértékűik legyenek, sőt olyan sajátságokat is tulajdoníthat nekik, melyek minden tapasztalással ellenkeznek (pl. a súlytalan és súrlódás nélküli sether, az atom fogalma).² A tudomány constructiói sokszor csak ilyen fogalmi (conceptualis) természetűek s

jól meg kell őket különböztetnünk a konkrét jelenségektől, melyek actualis tapasztalatunkat alkotják. Ezen megkülönböztetés nagy jelentősége akkor fog különösen kitűnni, ha majd pszichológiai alkalmazását látjuk.

A heurisztikus fogalmaknak és elveknek a természettudományokban főképp az a jelentőségük, hogy a kvalitatív különbségeknek kvantitatív különbségekre, azaz egységes szempontra való reductióját lehetővé teszik. A mechanikai természetfölfogás úgy kölcsönöz a világnak érthetőséget, hogy az összes változásokat mint térbeli mozgásokat mutatja be. Egyik helyről a másikra való mozgás ugyanis a legegyszerűbb változás. A világmagyarázat tehát abban áll, hogy a legkülönbözőbb formájú változás, mely nekünk a közvetlen tapasztalásban kvalitatív különbséget mutat, egyfajta változásra: mozgásra vezethető vissza. Innen a renaissance legfőbb physikai elve: mindent, amit csak lehet, ínég kell mérni s amit *még nem* lehet, mérhetővé kell tenni!

A, modern exact természettudományok valósága tehát egy abstract, elemekre szétbontott s megint összeconstruált, logikailag földolgozott, kvantifikált, fogalmi, discursiv világ. Ilyenné fejlődött ki a renaissance óta. Vájjon ugyanekkor milyen ismerési modell után indult az eleven, folyton tünékeny, de azért egységes, meg nem rögzíthető pszichikai, belső jelenségek magyarázata, milyen volt a lelki élet természetéről s megismerési módjáról való fölfogás, mi a *pszichológiai* kutatás tudományos célja?

2.

A gondolkodásmód bizonyos általános iránya gyakran döntőbb a tudományos nézetek kialakításánál, mint az egyes tudományok specialis eredményei. így a természettudományi fölfogásmód ráüti bélyegét a kor valamennyi irányú tudományos törekvésére. A XVII. század pszichológiájában ez a szellem, mint naiv rationalismus jelentkezik, mely

azt hiszi, hogy a mechanika methodikai elve, mely a külső tapasztalás elméletében diadalmaskodni látszott, a lelki élet vizsgálatában is eredményesen alkalmazható. Semmi sem tűnt fel természetesebbnek, mint az a gondolat, hogy a természettudományi módszer s a tudományos módszer egyet jelent. Az exact törvények szerint egységesen fölfogható természet fölfedezésének következménye az összes tudományokat befolyásoló naturalistikus szellem. Amit a pszichologia a XVII. századtól kezdve mindmáig összezavar s illetéktelenül alkalmaz: az a természettudományos, physikai-chemiai módszer. Mindig meg volt a hit az összes tapasztalati tudományok módszerének azonosságában; a módszer ezen elvi egyetemessége szerint a pszichologia s a physika csak tárgyak szerint különböznek egymástól.

A metaphysika a XVII. században majd a geometriai, majd a physikai módszer utánzásában sínylett s ugyanez a sorsa a psychológiának is. A Galileivel meginduló physikai kutatás legfőbb célja az volt, hogy megtalálják a testek mozgásának azon egyszerű alapformáját, amelyre azután vissza lehet vezetni az összes bonyolult mozgásokat, a külső tapasztalás valamennyi összetett változását. Descartes szerint egyszerű rationalis elemekből kell kiindulni s deductió útján belőlük complexumokat alkotni, melyek lényegükben azon tárgyakhoz hasonlók, melyeket a tapasztalás szolgáltat. Ugyanez a mechanikai ideál lebegett Descartes előtt a belső tapasztalásnak, a lelki életnek magyarázatában is: a *lelki mozgások* közös alapformáit kereste, melyekből a lelki élet gazdag világát levezethette. A lelki élet értelmi dimenziójában a képzetek háromféle fájának viszonyaiból kísérelte meg levezetni a gondolkodást; a kedélymozgalmak statikájának s dynamikájának tárgyalása pedig szintén a physikai kategóriák hatását mutatja. Descartes néhány affectiv alapformából (csodálkozás, szeretet, gyűlölet, vágy, öröm, szomorúság) levezetni próbálja a többi kedélymozgalmakat, mint fajokat és alfajokat; hasonlókép Spinoza az *appetitus-*

ból, *laetitia-hol* s *tristitia-ból*, mint elemekből a kedélymozgalmak egész rendszerét, mintegy pszichikai morfológiáját és anatómiáját.³

A XVII. század pszichologiai fölfogása végelemzésben két irányt mutat a tudomány fogalmáról táplált meggyőződés szerint. *Bacon* szerint a tudomány a jelenségek állandó viszonyainak megállapításával foglalkozik, vagyis olyan törvényeket (keres, melyek a tünemények együttlétének vagy egymásutánjának állandó viszonyait fejezik ki. De lehet-e ilyen föltétlenül constans vonatkozásokat találni olyan jelenségek között, melyeknek lényege a folytonos változékony-ság, egyéni színezet s végtelen bonyolultság? Mennyiben van értelme e jelenségekre nézve a természeti *törvényszerűség* fogalmának? Másrészt lehet-e a pszichikai életre *Descartes* matematikai-mechanikai tudomány-ideálját alkalmazni, a jelenségeknek rationalis egységekből való kiszámítását? Lehet-e a matematikai magyarázatot adni ott, ahol semmi sem mérhető? Hogyan lehet átvinni a lelki térre a teljesen heterogén kiterjedés mérhető teimészetét?

A modern psychologia tehát már csirájában, részint physikai, részint matematikai minta után szigorú tudományosságra törekedett. Voltakép pedig épen ez a törekvése fosztotta meg őt minden positiv lépés lehetőségétől. Ettől kezdve a physikai s matematikai kategóriák nyílt és rejtett alkalmazásában merült ki a psychologia a legújabb időkig.

Locke az anyagi atomok pendantjául a lelki élet terén is sajátos elemeket vesz fel: a képzeteket. Ezeket meghatározott, áthatlan, küiönálTő egységeknek tekinti, amelyek különféleképen combinálódnak. Ezen az alapon fejlődik ki az associatio psychologia s részben máig uralkodik is. Csak ritkán vetődött fel a physikai analógia jogosultságának kérdése: vájjon mi is a lelki élet végső magyarázatául szolgáló képzetatom? A reproductio törvényében az anyagi világ tehetetlenségi törvényét vélik felfedezni, a képzetek associatiójában szerintük a gravitatio törvénye

nyilvánul meg, de arra nem gondolnak, hogy a képzetatomnak nincs olyan értelme, mint az anyagi atomnak s hogy a lelki jelenségek oszthatatlanok szemben a physikaikkal, melyek mindig tovább oszthatóknak képzelhetők.

Ez a naturalistikus szellem megtartotta hegemóniáját a XIX. században is, sőt talán a világnézet formálásában ekkor jut legnagyobb jelentőségre. Ezen század kultúrtörténetének egyik sajátos processusa, mikép születik minden tudomány természettudománynak, vagy alakul át természettudománnyá. A naturalisztikus szellemnek fővonásai ekkor érvényesülnek legenergikusabban: a valóságnek egyetemes exact törvényszerűség alá való foglalása, a történés legegyszerűbb elemeinek és formáinak felkutatása, azon egyetemes szükségszerűség megállapítása, mely minden változáson uralkodik. A psychologia Herbartnál olyan tudománnyá válik, mint amilyen physikai téren az astronomia. A lelki élet matematikai physikájának ideálja újra fölébredt. Számos kutató előtt az a cél lebegett, hogy a szellemi tudományok terén olyan elemi tudományt construáljon, amilyen a physikai tudományokra nézve a mechanika.

A herbarti spekulációk megdőlte után a természet-tudományok nem közvetve hatottak psychologia fejlődésére, hanem közvetlenül. Ez a direct naturalistikus szellem a lelki jelenségek physikai s physiologiai okaival foglalkozó, a lélekbúvárlattal határos területeken mozgó tudományokból vonul be a psychológiába. Nem véletlen, hogy az exact, experimentális psychológiának megteremtői physikusok és physiologusok. Az agyfiziológia és agypathologia föllendülése nem kevésbé kedvez a lelki jelenségek per analogiam való naturalistikus magyarázatának. Minél jobban közeledett a psychophysika methodikailag a physikához, annál jobban távolodott el a psychológiától. Bizonyos methodologiai parallelismus keletkezett a természettudományok és a psychologia között: a módszer szempontjából egy sorba kerültek egységet az anatómus sejtjei, idegszájai,

vértestecskéi, másrészt a psychologus érzetei, szemléletei, érzelmei és associatioi. Az anatómus az ő elemeivel bizonyos fokig az egész összefüggésétől függetlenül foglalkozhatik. De mit csinálhat a psychologus az ő érzeteivel a tudat egészétől elszigetelten?

Ezen természettudományos ismerésformák monopóliuma egész természetesnek tűnik föl, ha egyrészt arra gondolunk, hogy a természettudományi felfogásmód egyszerűsége, határozottsága, matematikai formulákkal dolgozó exact, s így a kételyt kizárni látszó természete könnyen csábítja ezen naturalistikus szellemnek más, heterogén területre való átvitelére; másrészt, ha fontolóra vesszük a természettudományok XIX. századbeli nagy diadalainak életkényelmesítő, kézzelfoghatóan utilitaristikus jellegét, mely ugyanezen gondolkodásformák és eljárások alkalmazására vonzza a kutatót más ismerésterületen is. Innen van, hogy sohasem volt annyi vita a psychologia föladatáról, módszeréről, s ismeretelméleti jelentőségéről, mint a XIX. században. S amikor azt hitte a psychologia, hogy a legtudományosabb (psychophysika), akkor vált a legkevésbé tudományossá.

De nemcsak az egyéni lelki élet vizsgálata jut teljesen a természettudományos szellem hatalmába, hanem a társadalmi lélek s a történeti fejlődés vizsgálata is. A szellemi életnek nem immanens és autonom kutatása, hanem teljesen külsőszerű, többnyire naiv, mitsém magyarázó természettudományos, főképp biológiai analógiákkal való interpretációja lett egyidőre a sociologia és történetphilosophia célja.

A szellemi tudományokban általában túlsúlyra jutottak a természettudományok kategóriái s magyarázó elvei. Csak a legutóbbi évtizedekben alakul ki lassankint a szellemi tudományok autonómiaja. Úgy látszik, hogy amint a XIX. század a természettudományok százada volt, a XX. század a szellemi tudományok kora lesz. Az utóbbiak, köztük a psychologia is, már engednek azon mértéktelen remények-

bol, melyek a naturalismus romantikájának dramatikus feszültségét jellemzik: nem várják egyedüli üdvösségüket a természettudományoktól.

Már *Lotze*, kit számos szál köt a német idealismushoz, szakít a lelki élet aggregátum-fölfogásával, mely a naturalismus korában uralkodó volt s Leibniz Monadológiájának fonalát veszi fel ismét. A lelki individuum, a tudat-egység nem elszigetelt egyes folyamatok összehalmozása, hanem minden psychikai folyamat egy *én* állapota vagy actusa. *James* eredményesen küzd a psychikai atomismus ellen, amely lelki állapotainkat összetetteknek nézi. Nem a természetből, hanem a szellemi élet analysiséből indul ki *Eucken* metaphysikája, melyben részben Hegel obiectiv szelleme támad föl, ha mindjárt kellő ismeretelméleti substructio híján is. *Dilthey* a természettudományi szellem legerősebb föllandulése idején souverain önállósággal meri hirdetni a szellemi tudományok teljes különállását s problémáinak immanens jellegét. Szerinte a szellemi tudomány addig ér, ameddig a megértés; a szellem csak azt érti meg, amit δ alkotott. A természet a szellem munkájától függetlenül létrejött valóság, mely a természettudomány tárgya. Mindaz, amiben a szellem obiectiválta magát, a szellemi tudományokba tartozik/

A psychologia története tehát azt mutatja, hogy a a psychologiai kutatások nagyrészt arra irányultak, hogy a jelenségeket inkább *magyarázzak*, mint *analysálják*, inkább metaphysikai hypothesisekből *levezessék*, semmint közvetlenül megfigyeljék. De ma már kialakulóban van, ha mindjárt még csak jórészt programmatikus jelleggel, a *descriptiv* psychologia, mely a lélekbúvárlat célját a lelki folyamatok mindig finomabb és mélyebb analytikus megkülönböztetésében s leírásában látja, nem pedig a lelki történésnek a psychikai elemek bizonyos számából való s pbsyikai minta szerint történő reconstitúciójában. Ez a psychologia kimutatja, hogy a lelki élet nem darabolható föl

még csak heuristikus célból sem az irreductibilis elemek bizonyos számára, melyekből afféle pszichikai chemia szerint minden egyéb, bonyolultabb folyamat össze volna tehető. Különösen, amidőn a XIX. század vége felé az érzek elemi psychológiájának bővebb átkutatása után a lelki élet bonyolultabb, — többé-kevésbé illetéktelen hypsographiával élve — magasabbrendű folyamatai lettek a kutatás tárgyai akkor tűnt ki különösen, hogy hamis ideál volt a psychológiából természettudományt csinálni.

A descriptiv vagy phsenomenologiai psychologia érdeme elsősorban az, hogy megdöntötte az imént említett isoláló hypothesis. Annyira meggyökeresedett ez, hog; csak nagysokára vetődött fel az egyszerű kérdés: vajjoi, van-e általában egyes képzet, érzelem és akaratfolyamat s Külön-külön soha senki sem élte át őket. Az éntől elszakítva érezni lehetetlen; hasonlókép az éntől elszakító! képzet s akarat sem jelent psychikai realitást. Alelkivallság csak ez lehet: én érzek, én gondolkodom, én akarok A tudat ma is a legtöbb ember előtt a térhez hasonlít, melyen képzetek, érzelmek s akarati impulsusok ide-oda, sut rannak. A képzetek és érzelmek, mondják, a tudat küszöb 3 fölé emelkednek s a tudat küszöbe alá sülyednek. Egye képzetek, ha tudatossá váltak, másokat is előhívnak tudattalan háttéréből: ez az associatio; vagy pedig a képzetek jelentései összeolvadnak egymással: ez az apperceptk . Szóval, ez a psychologia mesterséges, abstract lelki elemek statikája és dynamikája, melynek automatikusjátékí által megmagyarázottnak hiszi a tudatnak, mint egysége eleven totalitásnak működését.

A történelemnek megvannak a maga nagy folyásai i, visszafolyásai. A psychologia fejlődése a renaissance ót; a természettudományok közvetett és közvetlen befolyás; alatt elferdült; a lelki élet számos finomságát s árnyalata az ó- és középkor ezen naturalistikus, egyszerűsítő nyoma? nélkül jobban észrevette. *Brentano* eleveníti föl a scholasticis

mus egyik értékes és termékeny pszichológiai gondolatát az *intentionalis inexistencia-ról*.⁵ Szerinte az utóbbi különbözteti meg a pszichikai jelenségeket a physikaiaktól. Az inexistencián a képzetnek egy immanens tárgyra való vonatkoztatását értjük. Brentano pszichológiája befolyásolja *Stumpfét*,⁶ *Meinongét*,⁷ *Husserlét*,⁸ s részben az ú. n. *würzburgi* pszichológiai iskoláét,⁹ főképp *Messeret*.¹⁰ A sensualista pszichológiával szemben, mely mint a XVII. század öröksége a lelki életet a szemléleti tudatelemekből, mint relative könnyen megragadható mozzanatokból építi föl, a tudat sajátos tevékenységét újra fel kellett fedezni e energikusan hangsúlyozni, hogy a tudatfolyamatok leírása szakadozott marad, ha csupán a szemléleti elemeket vesszük figyelembe. *Husserl* vizsgálataiból kitűnt, hogy az érzet-complexum csak passiv tartalomfelmerülés a tudatban; hogy számunkra tárgyi szemléletté váljál, szükséges még a tárgyra vonatkozó (obiectiváló) actus, "bizonyos intentionális élmény is,"¹¹ amit részben *Stumpf* a «*function* műszóval fejezi ki.¹²

Az intentionális élmény szerepének a külső és belső szemléletben, a szó és jelentés viszonyában, az ítéletben s következtetésben, a «tiszta» gondolkodásban való vizsgálata fontos antinaturalistikus fordulatot jelent a pszichologia történetében; a durva pszichikai osztályfogalmak helyére a *descriptiv analysis* finom megkülönböztetései lépnek. A már-már egyedül tudományosnak ismert kísérleti pszichologia körülbelül úgy viszonylik az eredeti pszichológiához, mint a *socialis statistika* a társadalomtudományhoz. A *statistika* értékes tényeket gyűjt össze, értékes szabályszerűségeket fedez fel, de csak nagyon közvetett módon. Ezek igazi megértését, valóságos magyarázatát csak egy eredeti társadalomtudomány tudja adni, mely a társadalmi tényeket közvetlen adottságukban vizsgálja. Hasonlóképp a kísérleti pszichologia egy módszer arra, hogy bizonyos psychophysikai tényeket s szabályszerűségeket megállapít-

sunk, — s elengedhetetlen mindenütt, ahol intersubjectiv tények megrögzítéséről van szó, — de amely rendszeres, a psychikumot a maga direct « adottságában immanens módon kutató analysis híján nélkülözi a mélyebb megértés és végleges tudományos értékesítés lehetőségét.¹³ A psychologia még mindig methodologiai krízisben szenved. A szellemi tudományok terén a kísérleti psychológiát az exakt természettudományok pendantjának szokás tekinteni; s ennek a psychológiának részben sejtelve sincs arról, hogy a lényegét tekintve Galilei korszaka előtt áll, mert nem gondol arra, hogy fogalmainak olyan tartalmat ad, mely nem a tapasztalásban tényleg adottból van véve, hanem csak arra alkalmazva van. Az igazi módszer a kutató dolognak természetét követi. *Natura parendo vincitur.*

A lelki tünemény nem «substantialis» egység, mint a természeti tárgy, nincsenek részei s nincsenek természeti értelemben reális változásai. A dolgok maradnak azok, amik; vannak reális tulajdonságaik és tulajdonságmódosulataik, melyek objective érvényességgel meghatározhatók s új és új tapasztalatokban igazolást nyernek. A psychikum azonban jön-megy, nincsen állandó s identikus léte, reális tulajdonságai. Tulajdonságváltozásai nem bonthatók részekre, melyek objective exact módon meg volnának határozhatók, természettudományi értelemben analysálhatók. Az utóbbi, componens-elemekre bontó, quantitative értékelő *statikus-discursiv* módszerrel szemben a psychologia a *dinamikus-intuitiv* módszert kezdi követelni.

A naturalistikus psychologia «elemei» elvont mesterseges symbolumok, melyek nem tekinthetők concret lelki valóságnak. A psychologia énünk állandó folyamát fölbontja szemléletekre, képzetekre, érzelmekre, ösztönökre s más, a lelki élet ezerféle nuance-ait távolról sem képviselő durva kategóriákra s ezeket külön-külön, legtöbbször teljesen elszigetelve, «elemzi» s azt hiszi, hogy ezek

az «elemek» a lelki élet concret «részei», melyekből visszaállítható a lelki folyamat, holott ezek csak a részek általános, schematikus jelzései, symbolumai. Így a psychologia fordítást kénytelen adni eredeti szöveg helyett, közvetett *elemzéssel* foglalkozik közvetlen *intuitio* helyett. Nem a psychophysikai parallelismus cáfolgatása, sem az emlékezet biológiai vonatkozásainak finom megpillantása, sem az intensitas fogalma végelemzésben titkos extensiv jellegének kimutatása vagy az akaratszabadság kérdésének ragyogó fejtegetése (melyben egyébként összezavarodik az akarati s az erkölcsi szabadság problémája) kölcsönöz *H. Bergsonnak* igazi jelentőséget a legújabb psychológiában, hanem azon alap gondolata, hogy a psychologia legfőképen az intuitiók tudománya, mert kétségtelenül van egy valóság, melyet valamennyien közvetlenül, belsőleg, immanens módon s nem csupán analysis útján ragadunk meg: ez a saját énkünk az idő folyamán át, énkünk, amely tart.¹⁴ Igaz, hogy Bergsonnál ez az alapfelfogás a részletes kidolgozásban bizonyos romantikus és művészi irrationalismussá válik, de a lelki jelenségek eddigi vizsgálatainak naturalistikus jellegére élénk fényt derített s nagy része van azon gondolat mindinkább tudatossá válásában, hogy a természettudomány folyton tovább elemző methodikája segítségével sokkal inkább távolodhatik el veszedelem nélkül az abstractió létráján a szemlélettől, mint a psychologia. A természettudomány mechanikai analysiseivel és synthesiseivel a valóságnak lehetőén kényelmes és használható symbolikus ábrázolását teremti meg, constructioi végelemzésben holtak. A psychologiai intuitio ellenben csak concret egységet ismerhet, a lelki életben értelmetlenné válik a végelemzésben holtá tevő mesterséges elemekre-bontás és reprodukáló synthesis, mert itt minden egységes, eleven, új. Ebből a szögből tekintve, az eddigi psychologia nagyrészt csak mesterkéltségek látszatoknak, symbolikus elemeknek hiányos osztályozása. Más kérdés azonban, vajjon lehet-e

tudományt construálni elemek megrögzítése s az életet egyénitől való elvonatközás és egyetemesítés nélkül?

3.

A tudomány fejlődésében vannak korszakok, amikor a legfőbb feladat abban áll, hogy a tudomány superstruc túrájáról elfordítsuk figyelmünket s megvizsgáljuk ennei alapjait. Olyan physikus, mint amilyen *Poincaré* erősen aggódik ma a természettudomány ismeretelméleti alapjai felől kimutatni próbálja, mennyire függenek a természet «vas-törvényei» gondolkodásunktól, mennyire nem érvényesek ezek azzal az abszolút szükségképiséggel, melyet hajlandót vagyunk nekik tulajdonítani.¹⁵ A természeti folyamatól: contingentiájának ez a philosophiája mindinkább több hívet nyer, kik a természettudományok kategóriáit újból és újból *revisio* alá veszik.

A szellemi tudományok alapjait illetőleg kevesebb felülvizsgálatot találunk. így pl. a szellemi tudományok mind-egyike «*okokkal*» foglalkozik. A psychológiát úgy szokás meghatározni, mint olyan tudományt, mely a lelki jelenségekkel foglalkozik, ezeket *okaikra* visszavezetni s törvényszerűségüket megállapítani törekszik. De már ritkán vetődik fel a kérdés: vájjon micsoda értelme van az okságnak a psychológiában? Ugyanaz-e, mint a physikában? Vájjon a psychikai causalitas is csak egyike azon külső kategóriáknak, melyeket átviszünk a lelki életre, hogy ez objektivált, szilárdabb, állandóbb legyen előttünk? Vagy pedig tényleges, exakt módon megállapítható, causalis egyenletbe állítható viszony-e? Hogyan lehet a lelki élet terén szilárd oksági viszonyokról szó, amikor a psychikai jelenségek minden izükben tűnékenyek, változékonyak, a lelki totalitástól függők s mindig csak actualis értékük van? Csak olyan durva s egyáltalán mitsem magyarázó átvitele-e a psychikai causalitas a physikai kategóriáknak, mint volt a

substantia törzsfogalmának pszichológiai alkalmazása? Vájjon, ha e tudomány végső célja a lelki folyamatok törvényszerűségének megállapítása, akkor e tudomány lehetősége nem függ-e a causalitas alkalmazhatóságától, mert hisz minden természeti törvény végelemzésben egyetemes ítélet alakjába öntött okviszony? Egyáltalán lehet-e szó törvényről a pszichológiában, ha nincsen pszichikai okság? Az utóbbit nem teszi-e már lehetetlenné az, hogy a lelki élet sohasem ismerhető meg adsequat módon a *sub-* és *unconscience* miatt? Továbbá, ha a természettudományok egyik főcélja az, hogy mindig közelebbi időbeli előzményt mutassanak ki mint okot, azaz mindig teljesebben állítsák helyre a valóságban lefolyó változások folytonosságát, nem válik-e céljává a pszichológiának is oksági összefüggések útján a lehető pszichikai continuitás kimutatása? Vagy ez is csak a természettudományok ismerési ideáljának illetéktelen s terméketlen követése a pszichológiai kutatásban? A pszichikai causalitas kérdése felszínre veti az elemi pszichikai analysis összes problémáit, amint ezek a strukturális pszichológiában kialakultak: képzet, érzelem, akarati impulsus lehet-e egymással causalis viszonyban? Kiválthat-e képzet érzelmet és viszont? Mennyiben lehet egyik képzet «oka» a másiknak?

Ugyancsak a pszichikai causalitas kérdéséhez jutunk, ha a psychophysikai problémából indulunk ki: Vájjon a zárt természeti causalitas megenged-e önálló pszichikai causalitást? Ha a lelki jelenségek pusztán csak epiphänomenonok, a^pÉsziológiai jelenségekkel párhuzamos phosphoreskálások, lehet-e szó ezen jelenségek között oki viszonyról?

Mint hogy a pszichologia minden illetéktelen kizárólagosságra törekvő psychologismus nélkül is a szellemi tudományok egyik alapvetésének állítható, a pszichikai causalitas kérdését sok szál köti a többi szellemi tudományhoz is, ami által jelentősége csak növekedik. Ai szellemi? élet és változások sorozata; ahol változásokról van szó, ott az

okság problémája is azonnal felvetődik. A történelem tárgya végelemzésben lelki élmények összefüggésének megállapítása; kérdésbe tehető: vajjon ezen összefüggések mennyiben causalis jellegűek s ezen alapon mennyiben mutatható ki törvényszerűségük? A modern történetírásban erősen lebecsülték a természeti tényezőkkel szemben a pszichikaiakat, mert minden történeti jelenséget valamely *törvény* fogalma alá akartak foglalni. A történeti realizmus nem vette észre a történelemnek voltaképp fogalmi, erősen konstruktív földolgozottságát; Kant kopernikusi gondolatát csak a természettudományokra próbálták alkalmazni s elfeledkeztek az elme a priori elemeit a szellemi jelenségekre való alkalmazásukban megvizsgálni. Innen van, hogy az okság kategóriája csak a természettudományok logikájában nyert eddig bővebb tárgyalást. Pedig a szellemi tudományoknak is tudatosaknak kell lenniük ismerési előfeltételeikről, amilyen a causalitas is, hogy kellő megvilágításban s autonom terv szerint műveltessenek.

A causalitas kérdése így szélesedik ki a szellemi tudományok alapproblémájává.

ELSŐ RÉSZ.

OKSÁG A PSYCHOLOGIÁBAN.

I.

Az okság elvének alkalmazása a pszichológiában általában.

A folyamatok keletkeznek, változnak és továtűnnek. Keletkezésüket és változásukat szabályszerűen más folyamatok előzik meg. Bizonyos folyamatok szabályszerű egymásutánjának tapasztalása adta meg a lökést a causalitas kategóriáján való elmélkedésre. Hogyan lehetséges ugyanis, hogy bizonyos folyamatok után s bizonyos feltételek között mindig bizonyos más folyamatok állanak be? Vájjon minden alap nélkül történik-e ez az időbeli állandó successio? A megelőző folyamatokban olyan valamit kell posztulálnunk,^ ami által az új folyamat keletkezése szükségkép létrejő. Magában az idő fogalmában semmi alap sincs arra, hogy miért kell a folyamatnak előbb bekövetkeznie, mint b -nek, vagy hogy miért nem következhetik a folyamatra ma b , holnap már c , holnapután pedig d ? Föl kell tehát tennünk, hogy α -ban van valamely mozzanat, mely okozza, hogy h kövesse s ne előzze meg, s hogy éppen b következék rá s nem akármilyen más χ folyamat; a és b külső időbeli viszonya egy belső viszonyuk következménye, mely által a meglevő a a bekövetkező b -nek keletkezését szükségessé teszi. Ezen postulatum hiányában minden történés eo ipso csak véletlen volna.

Hogy valamely folyamat miért jő létre, annak minden más folyamatra való tekintet nélkül okát adni lehetetlen.

Épen úgy nem is létezhetnék, mint ahogyan léteznek, vagy valamely tetszésszerinti más időben létezhetnék.¹⁶ Ezek a kérdések: miért jó létre a folyamat? miért épen ezen s nem más időpontban? — akkor nyerhet megoldást, ha a folyamat létezését más megelőző létezésre vonatkoztatjuk és pedig úgy, ha föltesszük, hogy az előző folyamat szükségkép hozta létre a következő folyamatot. Gondolkodásunk így érti meg s magyarázza más folyamatokból a folyamatok létezését. A causalitas fogalma segíti az emberi elmét a valóság összefüggésének megértésében és magyarázatában. Ha nem segítene bennünket a causalitas kategoriális fogalma abban, hogy a keletkezést és változást, a folyamatok összefüggését megokoljuk, minden létezés, minden folyamat a vak véletlen alogikus játékának tűnnék fel előttünk, bármily rend feltevése a természetben ellentmondást zárna magában, nem lehetne «számítani» a tapasztalás adataira, értelmetlen volna minden *savoir pour prévoir*, közönyös volna bármely időbeli egymásután, keletkezés és változás. *A világ érthetősége és magyarázata tehát a causalitas fogalmán nyugszik.* A causalitas rendező elve állítja helyre számunkra az universalis világösszefüggést; nélküle a világ nem tűnnék fel előttünk zárt rendszernek, egységes kosmosnak, hanem elszigetelt impressiók chaosának, anarchikus önkény küzdőterének. Azon föltevés, hogy bizonyos jelenség után egy másik meghatározott jelenségnek kell föllépnie, teszi lehetővé, hogy egyrészt az időben megelőző folyamatokra visszakövetkeztessünk, másrészt a bekövetkezőket előre kiszámíthassuk. Ezen a lehetőségen alapul a természeti erők fölött való uralmunk, összes technikai eredményünk.

Miután a tudomány megfelelt a «mi» és a «hogyan» kérdésekre, azt kérdi tovább, vajjon a tünemények bizonyos sora miért épen ezen a módon jött létre? S erre a «miért» kérdésre akkor felel, ha a megfigyelt jelenség okait tárja fel. Az éjjel harmat volt, *mert* a föld felülete hidegebb

volt, mint a rajta nyugvó levegőréteg. Harmat képződik az üvegen, de még nem a fémen, mert a kisugárzóképeség az egyiknél nagy, a másikonál kicsiny. Ha így feltárjuk a természeti jelenségek okait, akkor egyszersmind *magyarázzuk* is őket.

Nem terjeszkedünk ki azon ellentétes felfogásokra, melyek a causalitas logikai gyökereire vonatkoznak; sem az *empiristikus* (Hume, Mill), sem a *rationalistikus* (Kant, Schopenhauer), sem pedig a két szélső irány között *közvetítő* álláspontot elfoglaló (Riehl, Th. Lipps, B. Erdmann) okság-elméletekre. Nem érdekel bennünket itt az sem, vajjon az okság logikai mozzanata az identitás elvéből, vagy pedig a princípium rationis sufficientis-ből vezethető-e le. Csupán különbséget akarunk tenni a causalitas *elve* és a concret causalis *viszonyok*, egyes oksági kapcsolatok között, majd azt kutatjuk, vajjon e két okságfogalom közül mindkettő érvényes-e a pszichológiában, vagy pedig csak bizonyos megszorítással.

/Á. causalitas elsősorban egyetemes, abstract, formális *elv*, azaz gondolkodásunk olyan kategóriája, melynek minden tapasztalásunkra érvénye van, illetőleg amelyet föltesz már a tapasztalás fogalma. Mint ilyen tagadhatatlanul elménknak *a priori*, gondolkodásunknak immanens törvénye, amennyiben semmiféle időbeli összefüggést, semmiféle objektív rendet nem tudunk anélkül elgondolni, hogy az egyik történést úgy ne fogaáiak fel, mint a másik következményét, hatását, *okozatát*. Eszünk szükségképi elve (postulatum): semmi sem történhetik ok nélkül. A causalitas, mint logikai elv mind a fizikai, mind a pszichikai létet csak *formailag* rationalisálja, de a létezés *tartalmára* nézve belőle *a priori* semmi sem következethető.¹⁷ Ha tehát érvényes is az okság elve a lelki jelenségek ontológiai sorára, ebből az érvényességi mozzanatból magából semmi pszichikai tényálladék, concret lelki tünemény meg nem állapíthatók

Ezen egyetemes, abstract oksági *elvtől* szigorúan meg kell különböztetnünk *concret alkalmazásait*, az egyes oksági kapcsolatokat. A változások bizonyos rendjére nézve ugyanis érvényes lehet az okság *elvé*, anélkül, hogy módunk volna a tényleges tapasztalatban, az egyes esetekben kimutatni, vajjon mit kell oknak s mit kell okozatnak tekintenünk? A priori fel kell tennünk, hogy a történések ezen sorozata sem következhetik be minden rend nélkül pusztá összevisszaságban s hogy egyik változás a másikat szükségkép feltételezi, de lehetséges, hogy e változások oly bonyolultak, minden elszigetelést és abstractiót annyira kijátszó természetűek, hogy nem tudunk olyan eljárásokat s módszereket kitalálni, melyek segítségével a causalis kapcsolat *in concreto* föltétlenül meg volna állapítható. Ilyen esetben is érvényes az okság *elvé*, csakhogy egyes alkalmazása methodologiai vagy egyéb nehézségekbe ütközik.

2.

Eddig inkább a causalitásnak *elvé* felé fordult a philosophiai, főképp ismeretelméleti érdeklődés s többé-kevésbbé általánossá vált az a meggyőződés, hogy ezen elv szükségképi előfeltétel tapasztalati világunk összefüggésének magyarázata számára. Methodologiai szempontból főképp a természettudományoknak vált az okság — mechanistikus formájában — centralis kérdésévé. Minthogy pedig a psychologia a természettudományoktól vette át tudományos voltának kellékeit: természetes, hogy átkölcsönözte a physikai causalitas fogalmát is. Az ok fogalma azonban a legújabb időkig nem részesült kellő figyelemben a psychologiai szakutatók részéről. Külön kritikai megvizsgálás nélkül természettudományi, illetőleg közéleti értelemben használták.

Az első probléma tehát: érvényes-e az okság *elvé* a folyamatok azon rendjére nézve, melyet psychikainak nevezünk? Belekapcsolódhatnak-e ezen tüneményrendbe olyan

mozzanatok is, melyek semmi más előzménytől sem függenek vagy amelyeknek semmiféle következményük sincs? Vájjon a lelki jelenség után csak b következhetik-e, vagy pedig bármely χ jelenség? Meg lehet-e érteni egy lelki összefüggést, ha figyelmen kívül hagyjuk a causalitást? Szükség van-e a pszichológiai magyarázatnál arra, hogy a lelki folyamatok létezését más antecedens folyamatokéra vonatkoztassuk? Avagy a lelki tünetmények abszolút elszigeteltségükben is «érthetők» e?

Ha a lelki folyamatok tarka egymásutánját, amennyire reflexió útján lehetséges, megrögzítjük, azt találjuk, hogy ezek is összefüggnek egymással, nem folynak le minden kapcsolat nélkül, nem úgy tűnnek föl, mint valami minden rendet s összefüggést nélkülöző konglomerátum. Nincs okunk annak tagadására, hogy a lelki folyamatok is feltételezik egymást, egymástól függenek, egymás következményei. Egyik tudatállapot a másiknak folytatása, tehát az utóbbi jelenség az előbbi «hatása.» Ha adva vannak bizonyos meteorológiai föltételek, akkor vihar keletkezik; hasonlóképen bizonyos psychikai feltételek esetén (pl. sértő szavak apperceptiója után) beáll a psychikai vihar, a harag. A haragos tudatállapot okának egész természetesen az impulsiv természetű előzményeket tartjuk. *^«Rien ne saurait naître tout d'un coup, la pensée, non plus que le mouvementé* Valamint ha egy városban valamely betegség epidemikus jelleget ölt, az orvos az okok után kutat; valamint a chemikus az ő reakcióit csak úgy tudja megmagyarázni, ha okokra vezeti vissza őket; s amiképp a történetíró, ha nem pusztá krónikás, a történeti események okait fürkészi; és amint a statistikus a dolgok rendes folyásától való szembeszökő eltérésnél azonnal ennek okait keresi: hasonlóképp a psychologus is egész természetesen az elme tünetmément a megelőző tünetményekre törekszik visszavezetni, egyik tudatállapotot a másik okának felfogni.

Miért ne beszélhetnénk ilyen értelemben a psycholo-

giában is okokról? Miért volna a causalitas *csak* fizikai. kategória, amikor a lelki jelenségek, mint időben egymásután lefolyó folyamatok szintén egymás következményeinek, okainak s okozatainak tekinthetők s létrejövetelük *magyarázata* csakis ez alapon lehetséges? Ugyanis milyen más magyarázatmód marad számunkra, ha nem tesszük fel, hogy a tudatállapotok egymást «okozzák» és föltételezik? A *fizikai* magyarázat azon összefüggés kimutatásában áll, melyből egy tény érthető; az egyest, mint egy nagyobb összefüggés tagját fogjuk föl, vagyis a tényeket okviszonyba állítjuk: ha *a* bekövetkezik, *b*-nek is be kell következnie. A *pszichológiai* magyarázat nem rejthetik másban, mint összefüggéseknek s ezek egymástól való föltételezettségének kimutatásában. Az okság érvénye eszerint oly szükséges föltétele a pszichológiának, hogy nélküle egyetlen lelki összefüggés sem állapítható meg módszeresen. Azért van elméneknek szüksége az okságra, mert a folyamatok változásainak egységes alapját segít elgondolni és mert azon fontos szükségletünknek tesz eleget, hogy sehol sem tñir az elme isolait mozzanatokot, továbbá, hogy a tñnemények változó lefolyását egységgé foglalja össze, a nyugalom és mozgás között való ugrásokat, a váratlan változásokat közös alapból magyarázza. Az okság fogalmával állítjuk helyre azt a kapcsolatot, mely által az egyes a maga elszigeteltségéből kiszakíttatik. Különösen ott lép előtérbe az előbb említett elmeszükséglet, ahol a folyamatok megszokott viselkedése *hirtelen* átmenetet mutat. A növények és állatok növése, az égitestek mozgása, a folyó folyása sokkal kevésbé ingerli a gondolkodást az ok keresésére, mint a hirtelen változások, melyek érthetetlennek tñnnek fel s így megokolás után kiáltanak. Az egészséges ember nem kérdezi, miben áll az ő egészsége, s a folyók is régóta folytak, mielőtt valaki kérdezte volna, miért folynak; de ha a folyók jéggé merevednek, ha az egészséges beteg lesz, akkor beáll a csodálkozás,

mely az egyestől a mással való összefüggés gondolatára ébreszt.¹⁸ Így van ez a lelki életben is. A mindennapi lelki jelenségek a maguk szürkességében lefolynak, anélkül, hogy valaki okaikat fürkészné; mihelyt azonban valami lelki explosio áll be (harag, hirtelen véleményváltoztatás, pathológiai fordulat), azonnal felhívja az érdeklődést indító okai iránt. Innen van, hogy a pszichológiai érdeklődés történetileg is először az impulsív jelenségek, mint legjobban feltűnő lelki folyamatok felé fordult. E tekintetben a primitív költők s gnomikusok gyakorlati és művészeti lélekismeretére, *psychognosisára* utalhatunk, mely főképp a jelemek titkára, a feltűnő érzelmi s akaratfolyamatok motívációjára irányul.¹⁹

Pl. Aehillesnek az Agamemnonnal való heves jelenet után tanúsított hirtelen Önuralma szükségkép magyarázatot kívánt a görögöktől: Athene leszállott az Olymposról s megragadta a hős haját s visszatartotta, amidőn már félig kihúzta kardját hüvelyéből. Az ógörög fölfogás ilyen esetekben az istenek beavatkozásával motíválta a lelki jelenségeket.

3.

A fizikai okviszony az ok és okozat között csakis időbeli változatlan egymásutánt mutat, de arra a *dinamikus mozzanatra*, melynél fogva *a* jelenség létrehozza (okozza) *b-t*, egyáltalán nem derít fényt. Okozásról akkor beszélünk, amikor valami létezni *kezd*, mihelyt bizonyos föltételek (tulajdonságok, állapotok, folyamatok), melyek addig nem voltak (vagy csak részben voltak) jelen, *együttesen* jelen vannak. Az ok és okozat között fennálló vonatkozást dinamikusnak kell felfognunk, azaz mint az okozatnak az ok által való létrehozását vagy realizálását. Ilyen értelemben okozni annyi, mint létrehozni.²⁰ Hogy *a* után miért éppen *b* következik be mindig s nem más folyamat, csakis az *a* sajátos természetéből magyarázható. Ezen egymásután következő tények a tapasztalásban adva vannak; logikai szempontból miért-jüket hiába kérdezzük. Vájjon az oxigén-

nek nevezett gáz miért éleszti a lángot s a hidrogénnek nevezett légnemű test miért oltja el s nem megfordítva: ezen tények nem rationalisálhatók. Csak az egymásután állapíthatjuk meg in concreto, de azon reális mód, az ok és okozat logikailag szükségképi összefüggése rejtve marad előttünk. Az ok létformájából az okozatába való átmene- telnek ténylegességét utólag constatálhatjuk, de ezen túl nem mehetünk. Minden concret oksági viszonynál egy *irrationalis ténybizonyossággal* állunk szemben. Az ok és okozat titkos kötelékét — mint már Hume kimutatta — soha sem tapasztalhatjuk.

Kérdés, vajjon ilyen természetű-e a pszichikai causa- litas is?²¹ Szintén csak az előzményt s a következményt tapasztaljuk-e, de a lelki tünetmények oksági köteléke, maga az okozás tapasztalhatatlan? A physikai okság mindig csak discursive kikövetkeztetett, illetőleg postulat viszonya a tünetményeknek. Vajjon a pszichologiai okság is csak ilyen jellegű-e, vagy pedig maga az okozás közvetlen introspectio tárgya?

Psychologiai tény, hogy az akaró én magát, mint oko- zót, mint hatót érzi s ennek analógiájára a külső tapasztalás folyamatait is ilyen «hatása-oknak, «okozás»-oknak fogja fel. Különösen a primitív ember hajlandó a tüneté- nyeket megelőző jelenségeket (tárgyakat) akaratcentrumok- nak tekinteni, magát az okozást pedig a természeti ténye- zők akaratának. Ezt bizonyítják a primitív népek termé- szeti mythosai, megszemélyesítései. Amikor a természeti ember a mennydörgést egy isten szekérdüörgésének tartja, vagy kéri a fétist, hogy segítsen rajta: mindez csak azért történik, mert ezekben a lényekben a jelen vagy a jövő tünetmények ható okait véli fölismerni. A gyermek is meg- veri az asztalt, melybe megütötte magát, mert azt hiszi, hogy az asztal, mint ellensége bántotta őt.

Ezen pszichologiai tényekből számosan olyan messze- menő következtetéseket vontak, mintha az okozatiság egyet-

len forrása, melyből ezen gondolatot származtatjuk, saját magunk akarati ereje volna s ebben állana a causalitas közvetlen bizonyossága. A physikai jelenségek oksági viszonyáról tényként semmi egyebet sem tudunk, mint azt, hogy a tünemények föltétlenül megelőzik, illetőleg követik egymást; maga az okozás szükségképi kapcsolata csak postulatum. Az akarati tüneményeknél ellenben — mondják — közvetlen tudomásunk van az okozás processusáról, az előidéző, okozó, ható erő működéséről. Az akaratfolyamatoknál eszerint a causalitas többet jelent, mint a föltétlen egymásután megállapítását s a kapcsolat szükségképiségének posztulálását.

Ezzel szemben, bár nem tagadhatjuk azt, hogy a physikai okság fogalmának kialakulásában nagy szerepe van pszichológiai szempontból az akaratfolyamatok analógiájának, hangsúlyoznunk kell, hogy végelemzésben az akaratfolyamatok sem jönnek más értelemben létre, mint ahogyan a puskapor felrobbanása követi a szikra belédobását, a víz megfagyása követi a hő bizonyos fokú csökkenését stb., ha ezen folyamatokat maga a szükségképi okozás tapasztalhatatlanságának szempontjából vizsgáljuk. Az akaratfolyamat, mint tudatállapot a bekövetkező tagmozgatásnak megelőzője. Voltakép csak az akaratimpulsust, mint antecedent s a mozgást, mint a folyamat befejezését éljük át, de semmiféle introspectio sem nyújt számunkra felvilágosítást az akaratfolyamat s a mozgás causalis összefüggéséről közvetlen kapcsolatáról. Magában az akaratfolyamatban s az utána bekövetkező élményben semmi sincs, ami izommozgást tenne szükségessé. Ha mozgató idegeink és izmaink sohasem működtek volna, föl sem vetődnek az akarati jelenségek és a testmozgások causalitásának közvetlen átéléséről, való gondolat. Egyébként is ezen psychophysikai sorozat akaratos initiativ, tehát psychikai mozzanata, másrészt a bekövetkező testi (physikai) tünemény között még számos közbülső folyamat iktatódik, melyekről introspec-

tive tudomást sem szerzünk (pl. az idegek, izmok molekuláris változásai). «A gutaütött embernek — mondja Mill — nincs tudomása arról, hogy akarati elhatározásait tagjai nem tudják végrehajtani; csak miután *akart*, de tagjai ez akarásának nem engedelmeskedtek, tanulja meg a tapasztalásból, hogy külső mozgás nem követi a belső cselekvényt. S amint a gutaütött csakis az akarás után tanulja meg, hogy tagjai nem engedelmeskednek lelkének: a normális ember is csak akarás után tanulja meg, hogy tagjai akaratának engedelmeskednek.»²² Az akarás és mozgás egymásutánját épen olyan irracionális ténybizonyossággal ismerjük, mint bármely két, tisztán physikai jelenség successióját. Az átmeneti dinamikus mozzanat, a közvetlen összefüggés, az egyik létformából a másikba való átjutás, az okság voltaképi köteléke itt sem élmény tárgya.

Amikor itt akaratfolyamatokról volt szó, természetesen nem gondoltuk ezeket a lelki élet többi irányától, az érzelmektől s gondolati jelenségektől elszigetelve. Bizonyos lelki állapotot akaratfolyamatnak nevezünk, mert az akarati elem, a centrifugális tendentia túlnyomó benne. Viszont vannak olyan psychikai állapotok, melyekben a gondolati, illetőleg az érzelmi mozzanatok vannak inkább előtérben; ezeket a potiori gondolatoknak, illetőleg érzelmeknek nevezük.

Nemcsak az akaratfolyamatoknál nem érezzük közvetlenül az egymásután lefolyó tudatállapotok (s ez esetben a velük kapcsolatos mozgások) oksági kapcsolatát, hanem ugyanígy közvetlenül megragadhatatlan a gondolatoknak s érzelmeknek nevezett lelki élmények okviszonya is. Egyik tudatfunkciónak a másikból való *^következését* egyáltalán nem éljük át. A pszichológiai retrospectio arról győz meg bennünket, hogy *nem érezzük* egyik itélési aktust a másikból keletkezőnek, nem tudjuk megragadni egy gondolatnak valamely tény szemléletéből való kialakulását, egy kívánságnak vagy akarati actusnak a másikból való keletkezését. Közvetlenül nem éljük át ez összefüggéseket;

az összefüggések tagjai anélkül, hogy megfigyelhetnők őket, szökkenek a tudat előterébe s csak miután magukat a kapcsolódó élményeket átéltük, *post festa* tartjuk őket egymástól «motiváltaknak», «meghatározottaknak», «feltételezetteknek», vagy «függőknek.» Maga a meghatározottság, maga a függés, maga a causalitas azonban nem valami közvetlenül átélt élmény, hanem csak a történés rendjéből *kikövetkeztetett és postulat* viszony. Amint mondjuk, hogy egy fizikai történés meg van határozva egy másik által, épen úgy állítjuk a lelki jelenségeknek is egymástól való függését. S amint a fizikai világban nem figyelhetjük meg a «meghatározottságot», «föltételezettséget», amikor pl. a megmelegített test kiterjed, hanem csupán az időbeli állandó egymásutánt, hasonlóképp a lelki jelenségek között sem tapasztalhatjuk a «létrehozást». Ez introspectio csak a lelki folyamatok heterogen egymásutánját mutatja, melyek ebből a szempontból nem különböznek a külső jelenségek obiectiv egymásutánjától. Valamiféle actualis okság intiuitiója sohasem jelentkezik evidens módon. Ha pl. következtetek, a következtetés tételei egymás után folynak le tudatomban s egyáltalán nem «érezem», hogy egyik *oka* volna a másiknak; legföljebb azt, hogy figyelmem feszültségével hozom létre őket. Különben is a tudat egyidejűleg sohasem ragadhatja meg magát, az ő actualis élményeit; pedig ez volna szükséges ahhoz, hogy a tudat közvetlenül értesítsen bennünket a causalitusról.

Th. Lipps azt állítja, hogy tevékenységünkben valamely esemény által, gondolkodásunkban valamely tény által meghatározottaknak érezzük magunkat. Ezen szavak szerinte pontosabban jelzik az én közvetlenül átélt törekvéseinek s actusainak meghatározottságát, illetőleg a bennünk átélt vonatkozásokat más tudatélményekhez.²³ Világos azonban, hogy itt Lipps két élményfajt összezavar. Más ugyanis azon élmény, melyet akkor érzünk, amikor pl. valakitől való féltünkben a cselekvéstől tartózkodunk,

valamely új tény hallása után gondolkodásunk más irányba terelődik s ennek tudatában vagyunk; s egészen különböző volna ettől az az élmény, mely közvetlenül föltárná előttünk, hogy *A* tudatállapot mikép határozza meg a *B* lelki tüneményt, micsoda átmenet van, miféle direct kapcsolat ezen belső jelenségek között.

Különböző tudatjelenségek közvetlenül átélve gondolt összefüggésének vizsgálatára szolgálnak azon associatio-kísérletek, melyek közül a következőkben kettőt, mint typust mutatunk be:

Ingerlőszó: *jég*, reakciószó: *esik* (idő: 1899 *a*). A kísérleti személynek jegyzőkönyvbe mondott introspectiója: «Leeső s a földön heverő jégeső világos látási képe. Egy kis szünet után, mialatt ez a kép elfoglalt, pillantásom a jégeső esésére irányult. Bizonyára *a látási kép hozta létre a reakciót.*»

Ingerlőszó: *érzet*, reakciószó: *fájdalom*, viszonyjelzés: *koordinált* (idő: 2951 *a*). «Sajátságos változás. Először: subordinált. Ekkor ez jutott eszembe: A fájdalom nem érzet, hanem érzelem. Valójában nem ezen a nézeten vagyok, de *ezen gondolat halasa alatt* ezt mondtam: koordinált.» (V. ö. *A. Messer: Experimentell-psychologische Untersuchungen über das Denken. Archiv f. d. ges. Psychologie. Bd. VIII. 1906. S. 193.*

Amikor a kísérleti személy a tudatjelenségek közvetlen átéléséről beszámol, csak azt szabad leírnia, ami tudatában feltűnik, vagyis tisztán phsenomenologiai szempontból, tisztán descriptive szabad eljárnia. Amidőn azonban Messer fönn ebb jelzett kísérletsorozatában a kísérleti személyek a tudatélmények összefüggését (akár ugyanazon tartalmú élmény különböző phasisai között, akár tartalmi szempontból különböző élmények között való összefüggést) *causalisnak* jelzik, akkor már túllépik a descriptio határát s lelki phenomenon helyett csak utólag kikövetkeztetett mozzanatokat tárnak föl, épen úgy, mint mikor «aktiv synthesisről», «kapcsoló tevékenységről» szólnak, amely psychikai funktiók is csak utólagos logikai, az egység és többség kategóriáival történő reflexió eredményei, de nem közvetlenül átélt élmények. »A lelki jelenséghez (pl. egy szó-

képhez, névhez) *B* lelki jelenség (valamely személy képe) kapcsolódik. Amidőn *A* után *B*-t átélem, *A* és *B* átélése között nincsen semmiféle olyan élményem, mely *B*-nek *A* által való okozására vonatkoznék. Csak utólag gondolom belé a tudatösszefüggésbe ezt a kapcsolatot, hogy *B*-nek *A* után való hirtelen föllépését magyarázhassam. Az okság nem közvetlen *phaenomenalis*, hanem csak *fogalmi* viszonyt fejez ki s mint ilyen, *magyarázó* természetű. A pszichikai causalitas tehát nem tartozik magához a pszichikai történéshez, nem constitutív, hanem logikai, illetőleg methodologiai kategória.

Ha azonban a pszichikai szemléletben, a lelki tapasztalásban csupán csak a heterogen lelki jelenségek egymásutánját észleljük is és nem *szükségképi* successiójukat, azért nincs jogunk az okságnak a lelki jelenségek sorára vonatkozó obiectív érvényét tagadnunk — amint ezt a pbszikai jelenségekre nézve Hume tette — mert hisz az okság *érvénye* nem tartozik a valóság *szemlélhető* mozzanatainak körébe. A logikai elvek ontológiai fogalmazványai ugyanis — mint *Panier* jellemzi őket — a lét nem-szemléleti határozmányait fejezik ki, melyek a tér és idő fogalmából vett elemekkel sohasem jellemezhetők.²⁴

Maga a postulat pszichikai okozás sohasem tudatos. Gondoljunk arra, hogy szavakban gondolkodunk annak tudatos jelenléte nélkül, ami az értelmüket alkotja: egyik szó, egyik mondat a másik után folyik le, határozza meg, «okozza» egymást, anélkül, hogy valamennyit behelyettesítenők concret tartalommal a tudat háttéréből. Kétségkívül mégis a szavak mögött ((gondolt) tartalom, az ő jelenleg nem-tudatos tartalmuk gondolkodásunkban a tevékeny tényező, amely szótól szóhoz, mondattól mondathoz vezet tovább s amely egyszersmind meghatározza érzelmeinket: az^ igenlését és a tagadásét, a bizonyosságét és a kétségét.

Ha a pszichikai causalitas is csak fogalmi s nem phsenomenalis természetű, fölvetődik a kérdés, vajjon az okság

a psychológiában nem a természettudományokból jogtalanul átcsempészett naturalistikus kategória-e? Mint láttuk, elménk természetében rejlik, hogy a lelki jelenségek számára épúgy postulálunk okokat, mint a természeti jelenségek számára, különben érthetetlenek előttünk. A psychologia nem szorítkozhatik arra, hogy a lelki jelenségeket pusztán *leírja*, hanem kénytelen ezek összefüggéseivel is foglalkozni. Mihelyt pedig ezen összefüggések a kutatás tárgyai, azonnal a psychologiai *magyarázat* kellős közepén találjuk magunkat. A magyarázat pedig eo ipso causalis formában történik. Vagy föltesszük tehát, hogy a lelki jelenségek is egymást meghatározzák, vagyis egymás okai, — s akkor a leíró psychologia mellett van *magyarázó*, genetikus természetű is; vagy lemondunk az okság kategóriájának a lelki jelenségekre való alkalmazásáról, — s ez esetben a tudat tényeit teljesen anarchikus, minden rendet nélkülöző jelenségsornak tekintve, lemondunk egyszersmind a *magyarázatokról* is.

Jellemző, hogy a descriptiv psychologia egyik legelőkelőbb bűvára, *Husserl* is, a descriptiv psychológián kívül, melynek feladatává az én-élmények fajainak és complexio-formáinak leírását teszi, elismeri a magyarázó (genetikus) psychologia létjogosultságát is, midőn az utóbinak céljául a lelki jelenségek keletkezésének és lefolyásának, kialakulásuk *causalis* formáinak és törvényeinek kutatását tűzi ki.²⁵

Eszerint a psychológiára, mint reális tudományra nézve is a causalitas elvének elismerése életföltétel. Csakis akkor keletkeznek valójában psychologiai problémák, ha elismerjük, hogy a psychologiai jelenségeknek okaik vannak. A psychologia sohasem constatálhatja, hogy a causalitas elve nem érvényes; legföljebb megállapíthatja, hogy bizonyos jelenségek számára nem tud találni okokat. Ha nem is igaz az, hogy a tudomány általában kizárólag az *okok* kutatása, mert hisz a logika s a matematika nem

ontológiai megelőzőkkel, melyek időben hozzák létre az okozatot, hanem *ratiókkal* foglalkozik: az előbbieken alapján kétséges, vajjon lehet-e szó a pszichológiáról, mint tudományról, azaz igazolható tételek rendszeréről a causalitas érvényének a lelki jelenségeknél való tagadása mellett?

4.

A *psychologia* a lelkifolyamatokat *reálisaknak* tekinti, vagyis szerinte ezek is — habár részben más értelemben — a valóságos lét kategóriája alá tartoznak, s mint valósággal létező folyamatok egymás okai és okozatai, azaz érvényes reájuk a létezés törvénye, a causalitas. Ellenben a *logika* minden valóságos lelki történéstől eltekint s az érvényes gondolkodás természetét, az érvényes ítélet- s következtetési formák rendszerét törekszik megállapítani. Azzal nem törődik, vajjon ezeknek a formáknak tényleg megfelelnek-e a reális pszichikai (gondolkodási) folyamatok; tényleges előfordulásuk kérdése rá nézve jelentéktelen. Ha ^ tiszta logikus példákat hoz fel valamely érvényes logikai formára, akkor ezt csak azért teszi, hogy a formát megvilágítsa, de nem azért, hogy bizonyítsa, mert ezek önmagukban érvényesek, *ideális* természetűek.

Hogy a lelki összefüggések pszichológiai s logikai szempontjait különarthassuk, különböző terminológiára is van szükségünk. A *psychologia* gondolatactusokkal, gondolatélményekkel, a *logika* gondolattartalmakkal, gondolatokkal foglalkozik; abban jelentésélményről, értelmetadó actusról, intencióról beszélünk, ebben jelentésről vagy fogalomról; ott ítéletaktust, ítéletélményt, itt ítélettartalmat vagy ítéletet emlegetünk.

A causálisan összefüggő lelki actusok egy psychophysikai egészhez kötött életben folynak le. Ugyanezen actusoknak logikai mozzanatai már nem tartoznak az egyénhez, hanem magukban érvényesek, időbeli megjelenéstől

függetlenek. A lelki jelenségek több-kevesebb ideig tartanak, a tudatállapotok egymásután folynak le, amint egymást mint okok előkészítik és föltételezik: ellenben a logikai tételeknek nincsen időbeli vonatkozásuk, nem megtalálásuknak vagy formulázásuknak idejétől érvényesek, az időn fölül állanak. A valóságos gondolatactusok, melyek pszichologiai szempontból causalisan függenek össze, addig tartanak, amíg gondolkodó lény van; a gondolattartalmak ellenben, melyeknek elégséges logikai alapjuk van, örökre érvényesek. A lelki tünemények, mint okok és okozatok egymás után folynak le: a logikai következés épen a logikum időtlen természete miatt nem jelent időbeli succession amiért is egy tételnek, mely logikailag más tételt megelőz (sőt esetleg ezek feltételezik őt), nem kell időbeli előzőnek lennie. Jóllehet minden logikailag érvényes tartalom pszichologiai, azaz időbeli formákban, gondolatactusokban jelenik meg, s habár a fogalmak és tételek összefüggését a gondolatactusok csakis időbeli egymásutánban fejezhetik ki: a tartalmak logikai vonatkozása független marad minden időbeli successiótól.

A gondolatélmények tehát *causalis*, a gondolattartalmak *rationalis* vonatkozásban állanak egymással. S amily kevésbé lehet a logikában a gondolattartalmakat causalis rendben elgondolni, ép oly kevésbé lépnek fel, mint tényleges okok, a pszichologiai dimenzióban; egy következtetés prsemissája s conclusiója között csak logikai viszony áll fenn s a prsemissák mint *logikai* előzmények ténylegesen nem hozzák létre, pszichologiai szempontból nem «okozzák», a következményt. Ha nem pusztán logikai volna az előzmények s a következmény közt a viszony, hanem reális (*causalis*) is: akkor szó sem lehetne logikai falláciáról, mert a ratio és causa egybeesnék. Csakis úgy alakulnának a gondolatactusok, amint a gondolattartalmak érvényes logikai viszonyai követelnék: a gondolatok pszichológiája födné a gondolatok logikáját.

Hogy a gondolattartalmak logikai rendjét kövesse a pszichologiai egymásután is, azaz hogy a gondolatösszefüggések logikai mozzanata a gondolatactusok causalis rendjében is érvényesüljön: ehhez kétségkívül számos pszichologiai feltétel szükséges. Annyi bizonyos, hogy — ha nem is egyedüli — de mindenesetre jelentős befolyása van a logikai viszonyok tudatbeli felmerülésének a gondolatélmények tényleges causalis lefolyására nézve. Az a körülmény, hogy bizonyos gondolattartalmak közt rationalis összefüggés van, kétségkívül hatást gyakorol ezen összefüggés megpillantása után bekövetkező gondolatactusaink egymásutánjára. A logikum megpillantása, az evidentia érzése, mint pszichikai tényező jobban befolyásolja az élmények sorozatának causalis rendjét, mint bármely más lelki élmény. A *prsemissa* ugyan nem hozza létre *ténylegesen*, a szó pszichikai *causalis* értelmében, a következményt; de kétségtelen, hogy a benne rejlő logikai összefüggés megragadása, mint pszichikai élmény, olyan gondolatactusokat vált ki («okoz»), melyeknek «tartalma» az érvényes *conclusio* lesz. Ha ez nem volna így, akkor majdnem mindig tévednünk, a logikai rend ellen vétenünk kellene. Igaz, hogy közbejátszhatnak más pszichikai tényezők is (pl. egy hirtelen közbeeső félrevezető suggestió), melyek a gondolatélményeket más irányba terelik, de tény, hogy a legtöbb egyszerű esetben az említett, logikai alapú pszichikai tényező érvényesül. A logikai mozzanatoknak ténylegesen tudatossá válása az evidentia-élmény alakjában ugyanis a gondolkodó egyén figyelmességétől, érdekétől, műveltségétől, hajlamaitól s azon képességétől függ, vajjon tud-e hosszabb következtetési eljárást végiggondolni stb. Innen van, hogy nem minden logikai összefüggés jár együtt az evidentia élményével, amely viszont a további pszichikai folyamatok causalis összefüggésére lehetne döntő jelentőségű.

Eszerint vannak olyan pszichikai összefüggések, melyeknek tagjai csupán külsőszerű kapcsolatnak, a tudatban való

alkalmi, esetleges találkozás eredményei s minden tartalmi egymásra vonatkozás nélkül folynak le; viszont vannak olyan összefüggések, melyeket bizonyos rationalis kapcsolatok tartanak össze. Az utóbbi esetben, vagyis ha logikusan gondolkodunk, úgy következnek egymásután a tudatállapotok, amint a gondolatok logikai rendje veti fel őket; eszünk természete követeli *a* után *b* tudatállapotot (gondolatélményt) s veti el *c*-t. Ilyenkor a logikai rend határozza meg tehát a pszichológiai egymásutánt, vagyis a causalis rendet, más szóval a logikus gondolkodás esetében ugyanazon tudatállapotok a pszichológiai dimenzióban azért egymás *causai*, mert a logikai dimenzióban egymás *ratiói*. Akkor gondolkodunk logikusan, ha a gondolatélmények olyan egymásutánban merülnek föl a tudatban, amint a gondolattartalmak logikai rendje követeli.

A pszichológiai causalis összefüggések empirikus jellegűek; sohasem tudjuk őket valamely észlelvől szükségképinek levezetni, vagyis irrationalis létbizonyosságúak; sokasem jutunk annak evidens belátására, hogy bizonyos pszichikai összefüggés csakis ezen és semmi egyéb módon nem jelentkezik. Csak több-kevesebb valószínűségű egyetemesítések állapíthatók meg, melyeknek azután az egyes eseteket alárendeljük s ezáltal magyarázottaknak véljük őket. A logikai összefüggések azonban a priori érvényesek a fogalmak, illetőleg tételek között s olyan mozzanatokban nyerik megokolásukat, melyek a fogalmakban, illetőleg tételekben már eleve bennrejtettek. Az ilyen immanens logikai összefüggések közvetlen bizonyossággal fölismerhetők s az őket kifejező ítéleteket nem szükséges többé külön műveletekkel általánosítani. A pszichológiai causalis összefüggéseket azért valljuk igazaknak, mert meg vagyunk győződve arról, hogy ha többször is megismételjük ítéletünket ez összefüggésről, az — több-kevesebb valószínűséggel — egyforma lesz: a logikai összefüggéseket azonban közvetlenül ismerjük fel, nem mint subjectiv, hanem

mint tőlünk független, *objectiv* természetű mozzanatokot, melyeknek igazsága egyáltalán nem függ a mi belső tapasztalati tényeinktől, gondolatactusainktól.

Innen van, hogy más a *szükségképességnek* is az értelme a pszichológiában, s más a logikában. A psychologus fölteszi, hogyha bizonyos föltételek összege egy lelki aktus számára adva van (más kérdés, vajjon föl tudja-e fejteni az összes föltételeket), az illető tudatállapotnak szükségkép be kell következnie; itt tehát a szükségképesség a föltételek összege s a föltételezett között való reális viszonyt jelenti. Ha ellenben a logikus azt állítja, hogy két, egymásnak ellentmondó ítélet közül szükségkép csak az egyik igaz, vagy hogy ilyen és ilyen tételekből szükségképen csak ez a következmény folyik: akkor nem azt állítja, hogy bizonyos gondolatélménynek mint egyedül lehetségesnek kell föllépnie, hanem ama tételek tisztán tartalmi, minden pszichológiai időbeli mozzanattól mentes viszonyát jelenti ki szükségképen érvényesnek és egyáltalán nem vesz figyelembe semmiféle reális pszichikai történést és időben lefolyó kapcsolatot.

A pszichológiai jelenségek egyrészt *causalis*, másrészt *logikai* (rationalis) szempontból való felfogásának itt vázolt különbsége eléggé mutatja, mennyire nincs igaza a *psychologismusnak*, mely a pszichológiában látja a philosophia alap-tudományát s a logikát csak a psychologia alkalmazásának tekinti.

II.

A psychikai elemek és a psychikai okság.

1.

A psychológiának természettudományos szellemenben megállapított feladata s a psychikai causalitas kérdése érdekes viszonyt mutat, ha az ú. n. *constructiv* psychologia szempontját vesszük tekintetbe.

A renaissance-kori psychologia naturalistikus maradványa az a felfogás, mely a tudat *egyes elemei* között keres oksági viszonyokat, miután szétszedi a lelki életet physikai atomok módjára felfogott elemekre s ezeket az elemeket, mint a belső tapasztalás adatait matematikai eljárásokkal *constructiv* összefüggésbe hozza. Minthogy a matematika nemcsak a módszer mintaképe volt, hanem egyszersmind magyarázó eszköz is, a psychológián erőt vett a *constructiv*-ösztön. Galileinek alapvető physikai gondolata érvényesül a psychológiában is: a tudomány a bonyolultnak végső alkotórészekre való szétbontása s az összetettnek az elemekből való *constructiója* által magyaráz. Ezen physikai alapfelfogásban kereshetjük a psychologia egész újkori fejlődésének gyökereit (n. 1.). Nagy küzdelem folyik az elemek minősége és száma körül, de a psychologia valamennyi iránya megegyezik abban, hogy a fölvetett elemek egymásra «hatnak», egymással szemben mint ok és okozat szerepelnek. Közelfekvő is volt ez a föltevés, mert az elemek olyan alkotórészeknek tündek föl, mint amelyek, anélkül, hogy tovább volnának elemezhetők, tetszésszerinti

kapcsolatban léphetnek föl. A continualis pszichikai történés nem is látszott egyébnek, mint ezen elemek szüntelen váltakozó kapcsolatainak. Csak lassan tört utat magának az a belátás, hogy az elemek abstractiók. Az evolúciós elmélet is segítette ezt a naiv constructiv psychológiát, mert szerinte minden, ami a világon létezik, csak ugyanazon eredeti elemek bonyolult és sokszeruen változó combinatióinak az eredménye. A tudat is ilyen elemek összetétele.

Kétségkívül bizonyos értelemben lehet szó *elemekről* a psychológiában. A mai psychologia is, különösen az érzetrendszerek psychológiája, természetyszeruen veti fel a kérdést: vájjon milyen, a tudatban már tovább nem bontható mozzanatok lehet ebben és ebben a pszichikai képződményben (pl. szemléletben) megkülönböztetni, milyen szabályszerűségek constatálhatók ezen képződmények szerkezetében s a pszichikai jelenségek lefolyásában? Hogy a pszichikai folyamatok ilyen célú analysise milyen termékeny volt, mutatja pl. a régi értelemben vett *tapintás* érzetrendszerének differentiálása, a tapintásban az izmok, inak és ízületek mozgás- és ellentállás-érzeteinek az érintés érzeitől és a meleg- s hidegérzeteiktől való megkülönböztetése, ennél fogva az érzetrendszerek számának jelentékeny módosulása.

Amikor tehát egy tárgy tapintási szemléletéről beszél a psychologus és ezen szemlélet elemei gyanánt az itt említett érzetfajokat állítja, távolról sem akarja azt a hitet kelteni, mintha ezen egyszerű elemekből a szemlélet *keletkezését* megmagyarázza. A bonyolult szemléletnek érzet-elemekre való szétbontása egyáltalán nem jelenti, hogy a szemlélet ezen elemek «összerakásából») keletkezett vagy keletkeztethető. Amikor a botanikus a növényt gyökérre, szára, levélre, virágra bontja szét, ezzel egyszersmind nem mondja, hogy ezen részek összeillesztéséből jött létre a virág. Egy szemléleti élmény tudatunk egy bizonyos actusa,²⁶

melyben finomabb megfigyeléssel és analysissal megkülönböztethetünk bizonyos mozzanatokot (elemeket), de bármily subtilis introspectio sem tud bennünket értesíteni ezen elemek valamiféle «összetevődéséről».

Az ú. n. *structuralis* psychologia a lelki jelenségeket elemekre bontja, analysálja ugyan, de lemond minden önkényes psychikai chemiáról. A psychikai elem ezen fogalmának többé nem felel meg a physikai atom metaphorája. Ha mégis physikai analógiával akarunk élni, akkor nem az anyagnak atomokra való bontásával, hanem a mozgásnak componenseire, vagy egy mozgatott pont momentán sebességeire való szétbontásával alkalmas példázni a psychikai elem fogalmát. A tudatélmények folytonos változása ép oly kevésbé akadályozza meg a psychikai elemek megállapítását, mint a pontról-pontra változó sebesség a momentán sebességnek egy adott pontban való meghatározását.²⁷

Az elemi psychikai analysisnek az a célja/hogy a belső tapasztalás végső, tovább már nem bontható qualitativ egységeit megtalálja. Természetesen ezen elemeknek nem szükséges a belső élmények tartalmát teljesen kimeríteniük. Egyébként a psychológiai analysis sohasem állíthatja teljes bizonyossággal, hogy már a végső psychikai elemekhez jutott. Mindig lehetséges, hogy azon mozzanatokról, melyeket elemeknek tartottunk, kitűnik, hogy bennük még elemibb momentumok különböztethetők meg, vagyis még egyszerűbb, másod-, harmadrangú elemek s hogy a lelki élet oly continuitását pillanthatjuk meg, melyre az első analysis eredményeiből távolról sem gondolhattunk.

Az a föltevés sem áll meg, hogy ez elemekhez csak a simultan vagy successiv rend járul. Minden lelki képződményben vannak mozzanatok, melyek, ha elemi alkotórészeikre bontjuk, veszendőbe mennek. Pl. ha bizonyos hangokat együtt hallunk, a bekövetkező tudatállapot egy jóleső érzés: a harmónia élménye. Bármennyire analysáljuk is azonban ezt a complex hangbenyomást, mint elemeket

csak az egyes hangokat mutathatjuk be, a harmónia maga azonban, mint elem nem szerepel. Bizonyos indulat- és akaratfolyamatokat szétbonthatunk igen subtilis elemekre, ezen elemek igen nagy számát írhatjuk le: de ezek összege még sem az illető indulat- és akaratfolyamat. Az utóbbiak az elemi folyamatok sajátos együttlétéből vagy egymásutánjából kifolyólag, mint együttes hatások állanak elő. Maguk az elemek holt abstractiók, melyekből össze nem illeszthető a lelki élet eleven, színes, tünékeny élő világa.

A pszichikai analysis végelemzésben mégis causalis jellegű, mert együttjár vele az a gondolat, hogy a talált alkotórészek (elemek, mozzanatok) összehatásából keletkezett az illető lelki tünet, mint következmény, ha mindjárt *in concreto* nemi is tudjuk, semmiféle methodikai eszközzel összeconstruálni belőlük. Tény az, hogy ezen elemek nélkül nem volna a lelki jelenség az, a mi. A causalis elemzésnek itt mindig csak *regressiv* értelme van, csupán *post festa* lehet szó azon módról, ahogyan az elemek a lelki jelenség képződésében szerepelnek.

Az összetettebb tudattartalmak közül főképp a képzetek azok, melyek bizonyos stabilitással bírnak s melyek nemcsak egymástól relatíve könnyen izolálhatók, hanem többé-kevésbé elemeikre is bonthatók. A lelki tünetek causalis vizsgálata legkönnyebben a külső tárgyakra vonatkozó képzetfolyamatoknál lehetséges, épen ezért az eddig vizsgált pszichikai okviszonyoknak nagyrészt *intellectualistikus* jellegük van. A képzetfolyamatok elemeinek és kapcsolatainak megállapításában különös szerepe van a kísérleteknek, melyek arra törekszenek, hogy constatálják, vajjon mely feltételek állandóak és változatlanok, és pedig mind azok közül, melyek a képzet alapjául szolgáló objectív benyomás természetében rejlenek, mind pedig azok közül, melyek az alanyhoz tartoznak. Ezeknek a kísérleteknek köszönhetjük pl. azt a fontos, az associatiós-pszichológiára nézve végzetes tételt, hogy általában nem maguk a képzetek

között mennek végbe az associatiók, hanem csak érzet-elemeik között.²⁸ A kísérletek ugyancsak alkalmasak az érzelmi folyamatok elemeinek kikutatására is, ahol a föltételek önkényesen elszigetelhetők. Azon alkotórészek közül melyekből valamely bonyolult jelenség áll, egyet változtatunk s megfigyeljük az eme változásnak megfelelő érzelmi hatást. Pl. ugyanazon melódiát különböző hangmagasságban játszunk: az érzelmi hatás az áttétel által többé-kevésbbé módosul.

A pszichikai causalitas szempontjából az atomistikus psychologia azzal a veszedelemmel fenyeget, hogy az egyes pszichikai mozzanatok, melyek valamely causalis sor tagjai s részt vesznek valamely szellemi képződmény létrehozásában, önállósítja és tárgyiasítja. Az atomistikus psychologia úgy tünteti fel a dolgot, mintha az érzetek, képzetek, érzelmek stb. valamiféle kis önálló alanyok volnának, melyek egymással kölcsönhatásban vannak, egymást, mint ok és okozat befolyásolják. Innen vannak ezek a kifejezések: a képzet érzelmet kelt, az érzelem gondolatot ébreszt, a képzet az akaratra hat stb. A pszichikai okok csak hypostasált okok, fogalmi constructiók. Amikor azt mondjuk, hogy valakit a gyűlölet, szeretet, félelem, irigység stb. indított cselekvésre, a kimeríthetetlen nuance-ú pszichikai valósággal szemben csak nagyon durván okoltuk meg a cselekvést. Szeretet, gyűlölet, félelem, stb. oly szavak, melyek egyenkint millió és millió árnyalatot fejeznek ki és nagyon sok elemből állanak. Voltakép nagyon különböző jelenségeket jelölünk ugyanazon névvel. Ugyancsak ezen megfontolás körébe tartoznak egyes, a történelmi kutatásban használt kifejezések; így Lamprecht a «socialpszichikai erőket», Treitschke «a nemzet erkölcsi erőit», Hintze «a szellemi collectív erőket» nézi önálló, egységes pszichikai tényezőknek s ezeknek mechanikai causalitasfélét tulajdonít, holott ezen erők (gondolat, elv stb.) csak rengeteg pszichikai viszonynak nagyon általános abbreviaturái.

2.

Ezzel az atomistikus felfogással a legélesebben ellenkezik a lelki élet *actualis* természete. Számunkra csak a pszichikai folyamatok valósága van adva, melyből elvonó gondolkodásunk egyes mozzanatokot kiemel s osztályoz (érzet, szemlélet, képzet, érzelem, akarat); de ebből nem következik, hogy ezek az elemek egymástól elszigetelve, a tudatállapotok összefüggéséből kiszakítva, *actualis* értékűtől megfosztva is előfordulhatnak. Valójában érzet, szemlélet, képzet, érzelem stb. nem létezik, hanem csak egymásután lefolyó tudatállapotaink vannak, melyeket kiemelkedő mozzanatuokról *a potiori* nevezünk képzetnek, érzelemnek stb., jóllehet minden tudatállapotban a lelki élet mindhárom mozzanata (gondolkodás, érzelem, akarat) együtt van, csak hogy hol az egyik, hol a másik mozzanat van előtérben. A lelki élet nem ilyen részekből van Összetéve, hanem egységes; nincs külön gondolat, külön érzelem, külön akarat s nem ezek összerakásából áll elő» a lelki élet, hanem a *gondolattal* együttjár az érzelem, meg valónk több-kevesebb *activitása* (akarat) is; viszont az *érzelem* sem szűkülöködik bizonyos gondolati elem és cselekvési *tendentia* nélkül; s az *akaratnak* is van gondolati tárgya (valamit akarunk), mely vagy tetszik, vagy nem (érzelem).

Voltakép tehát csak a pszichikai élmények egész valósága létezik. És ha ezt elemekre bontjuk, akkor az utóbbiak mindig csak a mi *abstractiónk* eredményei. Valamint a sebesség a mozgástól el nem választható, azonkép bizonyos érzelmi s akaratfolyamat, mely valamely képzetrel kapcsolatos, ettől el nem szakítható; s ha mégis megkíséreljük a valóságos élménytől ezt az alkotórészt eltávolítani, magát az élményt semmisítjük, illetőleg változtatjuk meg. A lelki elemek *hypostasálására* az *objectiv természetfelfogás* vezet, melyet átcsempészünk a *psychológiába*. A *objectiv természetfelfogás* ugyanis a képzet tartalmát kiszakítja a többi

lelki élményből, mert olyan kritériumai vannak, melyek szerint az illető képzet *tartalma* a subiectumtól elszakítva, az obiectiv valóságban, tőle független *tárgynak* tekinthető. A képzet tárgyának ezt az objektív jelentését hajlandók vagyunk a képzetre, mint subiectiv élményre is átvinni s ezt is — épúgy, mint a neki megfelelő physikai tárgyat — szilárdnak s változatlanak felfogni, holott ez folyton változó, tisztán actualis értékű psychikai folyamat.

Amikor a psychikai analysis elemeket mutat ki s ezeket a causalitas szempontjából nézzük, nem tekintjük az elemeket önálló ágenseknek, hanem *az egységes tudat módosulásainak*. A lelki elemeknek — mint láttuk — épúgy nincsen realitásuk, mint a physikus atomjainak; ezek csak ideális, elvont segédfogalmak az összefüggés regressiv helyreállítására. Érzet, szemlélet, képzet, érzelem, akarategyes folyamat mind az egységes tudat módosulása, vagyis *egymásután változó tudatállapotok mozzanatai*, melyeket nem szabad a többitől elszakítva gondolnunk, hanem együttesen. A lelki elemek tehát nem hatnak önállóan egymásra s nem így alkotnak causalis összefüggést, hanem mint az egységes tudat változásai. A lelki folyamatok az én reakciói és actiói s mint ilyenek causalisan függenek egymástól, egymást előkészítik, egymást föltételezik. Eszerint a tudat élmények rendszere, mely bizonyos szabályszerűséggel nyilatkozik meg, lép actióba és reactióba. Bizonyos következetességgel és nem össze-vissza történnek ezen élményrendszer módosulásai.

Minden, bármely egyszerű tudatállapot virtuális módon magában foglalja annak a személynek múltját és jelenét, akinek a tudatállapota. S ha a psychologue ezt a tudatállapotot abstractió útján kiemeli s rögzíti, akkor ez a tudatállapot, mely visszatükrözi azon egész lelki életet, mint annak egy mozzanata, arra fog szolgálni, hogy belőle a hiányzó elemeket is mesterségesen reconstruálja.

Mert minden emlékezeti actusnak, sőt minden egyes

psychikai folyamatnak utolsó alapja általában mindig a tudat egész múltja marad, mindazon eredeti dispositiókkal, melyek már ezt a múltat is meghatározták. A működésbe jutott dispositióra az összes többi tudatföltételek totalitása befolyással van. így vezetnek vissza pl. egyetlen associatio döntő okai majdnem végtelen sorra. Maga az egyéni tudat egyébként az egymásután következő lelki állapotok állandó egységes összefüggése, mely nélkül nem képzelhető egyes lelki történés, amint viszont ezen összefüggés sem volna lehetséges egyes lelki történés nélkül.

III.

Physikai és psychikai okság.

1.

A physikai és psychikai okság különbségének igazi gyökerét a tudat sajátos *synthetikus* természetében találjuk meg. Erről a gyökérről fakadnak azután az összes többi különbségek is.

Egy consonantia érzelme több, mint az egyes hangokat kísérő érzelmek pusztá summatiója; egy szemlélet több, mint az egyes érzetek összege; egy emlékezeti actus már valami újat tartalmaz az elmúlt élmény pusztá reproductiójával szemben; a tér- és időszemlélet több, mint a közbejátszó érzetelemek együttessége stb. Minden psychikai jelenség valami olyat tartalmaz, ami új, ami az előzményekben nem volt maradék nélkül, ami qualitative eddig elő nem fordulót tartalmaz. A psychikai előzmény tehát nem magyarázhatja meg a mechanikai causalitas értelmében a következményt, és pedig azért, mert a tudat egységes összefüggése az egyén egész múltját hordozza, a folyton fejlődő tudat mindig hozzáad valamit önmagából az egymást előidéző tudatállapotokhoz; a lelki történések az én-nek magát minden pillanatban fönntartó és fokozó, előretörő, egységes és folytonos dynamikus folyásában, kibontakozásában és növekedésében áll, mely mindig újat teremt (innen Bergson kifejezése: *lemps-inventeur*), a mult a jelenben kiszámíthatatlanul tovább hat s a jelen a jövőbe terjeszkedik. A lelki történések nem bizonyos elemek és állapotok

összege, hanem folytonosan gyarapodó s teremtő synthetikus folyam, melynek hullámai kétségtelenül az előző hullámokból folytatódnak, de ezekből tisztán le nem vezethetők, qualitativ heterogeneitást mutatnak. A lélek élő dynamismus, mely magában hordja mindannak visszhangját, amit valaha átélt.

A physikai területen az energia-megmaradás elvének értelmében egyik folyamat a másiknak sequivalens folytatása, semmi új sem történik, ami már nem volna meg a megelőző föltételekben. A gsychikai terén azonban valami új lép elő, a szó igazi értelmében fejlődés történik. Mint-hogy itt az ok és hatás sequivalentiájának elve nem érvényes, ezért nem tekinthetjük az előzményt a következmény egyedüli alapjának és okának. Amit a psychikai téren oknak nevezünk, azt végső elemzésben inkább csak a föltétel jelentősége illeti meg, amely föltétel alatt a tudat újat teremtő synthetikus tevékenységre indíttatik. így nyer igaz értelmet a *tehetség* gyanús terminusa is, amennyiben a tudat azon természetének jelzésére szolgál, hogy bizonyos föltétel hatása alatt tevékenységet fejt ki, mely nem pusztán az előző folytatása, s amely által az, ami készségként megvolt benne, az időben tényleg kibontakozik s megvalósul. Eszerint *a psychikai causalitas nem mechanikai causalitas*. Ilyennek csak a sensualistikus psychologia tekintheti, mely szerint az egész tudattartalom érzetek összege s minden tudatállapotban csak az található, ami az előzőben, mint okban az sequivalentia elve szerint már benn-rejlett, avagy a Herbart psychológiája, mely szerint minden lelki történés a változatlan képzeteknek, mint önálló dolgoknak jövésében-menésében s kiszámítható kapcsolataiban áll. Ezek a psychológiák a szellemi történés igazi okait nem a tudatban, hanem azon kívül keresik, mert a tudatot csak a külső világ benyomásai passiv színterének nézik. Akkor volna a psychikai causalitas mechanikai jellegű, ha a lelki jelenségek személytelenül folynának le,

minden egységes *activ.* Én nélkül egyik a másikat hozná létre, vagyis tudategység nélkül mint önálló mennyiségek hatnának egymásra.

Az eddigiekből kitűnik, hogy semmi akadály nincs annak, hogy a *causalitas elvét* a lelki jelenségekre általában oly értelemben tartsuk érvényesnek, hogy minden lelki folyamat a maga egészében egy másiktól van meghatározva, belsőleg ettől függ, ebből indul ki, ennek következménye. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az okok itt is a mechanikai tényezők mintájára hatnak. Minthogy a tudatjelenségek nem kvantitatív nagyságértékek, hanem a kvalitatív értéknagyságok szempontjából tekinthetők: a *causalitas* a pszichikai téren nem valami kvantitatív megállapított egyenletet jelent, hanem csak azt, hogy bizonyos lelki jelenségek állandó összefüggést mutatnak, az egységes tudat egymásra következő állapotai egymást meghatározzák. A *causalitas* kategóriája egyszersmind methodikai szempontból az objektív, egységes tapasztalatösszefüggés helyreállítására szolgáló eszköz. Postuláljuk, hogy minden történés oki összefüggésben van egy másikkal s hogy semmi sincsen ok és hatás nélkül, ha mindjárt nem is tudjuk ezeket mindig megállapítani. Semmiféle tapasztalati, akár fizikai, akár pszichikai tartalmunk sincsen, mely ne alkalmazkodnék az okság ezen követelményéhez.

A *causalitas elvének* a pszichikumra való *concret alkalmazása* tekintetében tehát a tudat imént vázolt szintetikus természete miatt radicalis különbségre bukkanunk a fizikai s a pszichikai *causalitas* között. A természettudomány ugyanis — mint már említettük — az okokat és okozatokat nem csupán kvalitatív, de kvantitatív is törekszik meghatározni s arra az elvre támaszkodik, hogy egyenlő okoknak egyenlő feltételek mellett egyenlő az okozatuk is. A fizikai világ törvényei végelemzésben mechanikai törvények, azaz *causalis egyenletek*; a természettudomány végső ideális feladata az, hogy az összes, még kvalitatív

jellegű okságokat lehetőleg quantitativ jellegű, *sequivalens* mechanikai függésviszonyokra vezesse vissza. *Causa aequat effectum*. Az összes physikai folyamatokról föltesszük, hogy causalis egyenletekbe állíthatók, azaz, hogy minden folyamat a maga okaiból exact módon kiszámítható. Ezen alapszik a természeti törvény szükségképisége, egyszersmind magyarázó jellege. A causalis egyenletek egyébként directe erőkre és energiákra, indirecte pedig egy állandó, minden qualitativ értékmeghatározástól mentes substratumra vonatkoznak.

Ezekkel a physikai causalis egyenletekkel szemben a concret psychikai okviszonyok minden quantitativ meghatározás nélkül valók. A lelki jelenségek és tisztán psychikai feltételeik nem állíthatók az *sequivalentia* viszonyába a psychikai tapasztalati szabályszerűségek nem alakíthatók át oksági egyenletekké. A psychikai causalitásnál az okok lelki, azaz tiszta, nem tárgyhoz (substantiához) kötött folyamatok; nincsenek psychikai tárgyak, mint az események megmaradó, szilárd hordozói olyan értelemben, mint a physikában. A matematikai formulázások, melyek a pszichológiai vizsgálatokban találhatók, mind a lelki jelenségek physikai kísérőire vonatkoznak, de maguk a lelki folyamatok, mint-hogy a feltételváltozás egészen új, qualitative különböző értékeket vet fel, nem hozhatók semmiféle mérték alá. Hogy szükségképi psychikai okviszonyok, mint egyenletek meg nem állapíthatók, annak nem az egyedül az oka, hogy a feltételek határtalanul bonyolultak, hanem az a jelentőség, amellyel a lelki jelenségek körében a *qualitativ érték-változások* bírnak a tudatállapotok kapcsolódásában.

A pszichológiai kísérleteknek igazi feladatuk nem az, hogy határozott számokat állapítsanak meg, psychikai constansokat határozzanak meg, épúgy amint ezt a physikában és a chemiában találjuk, hanem abban áll valódi jelentőségük, hogy a lelki történés egyetemes tipikus formáit törekedjenek constatálni, melyekből azután az állandóan

résztevő elemek és ezek causalis vonatkozásai kikövetkeztethetők. A kísérleti módszer eszerint főképp a történés feltételeinek önkényes fixálásában, változtatásában és ismétlésében nyilatkozik meg. E tekintetben Wundt²⁹ mindarra a sikerre figyelmeztet, amit a psychologia az érzéki szemlélet folyamatának s az ezzel összekötött associatiofolyamatoknak megértésében a kísérletnek köszön; továbbá azon felvilágosításokra, melyeket az akarat- és figyelemfolyamatokra s a képzetek időbeli tulajdonságaira nézve a chronometrikus vizsgálatok nyújtottak. A kísérletes vizsgálatok a psychikai okviszonyok megállapításában, egyes feltételek több-kevesebb ható szerepének kipuhatolásában elsőrangú fontosságúak.

Vannak esetek, midőn a külső feltételek önkényes létrehozása által bizonyos psychikai hatások kiválthatók. így lehetséges pl., hogy az érzék-érzeteket fogalmilag fixirozhatjuk és összehasonlíthatjuk, miután ismerjük azon külső feltételeket, melyek között e psychikai jelenségek fellépnek. Ha az újonnan fellépő érzeteket a régebbiek alá akarjuk subsumálni, összehasonlítjuk őket; pl. adott hangot a hangvilla hangjával, adott színt a spectruméval. Hasonló módon tetszésszerint hívhatjuk elő a consonantia és dissonantia kellemes és kellemetlen érzelmeit, vagy ki-mutathatjuk a mélység dimenziójára vonatkozó család-sunkat a stereoskóppal; kellő módszerekkel az összetett psychikai jelenséget elemeire bonthatjuk; pl. egy hangot partialis hangjaira, bizonyos tisztán ízérzeteknek gondolt lelki folyamatokat íz- és szagérzetekre.

Már kevésbé rögzíthetők meg az érzelmek causalis feltételei: a sympathiáé s antipáthiáé, a szereteté és gyűlöleté, az önzetlenségé s az irigységé stb. Ezek az érzelmek félig-meddig hasonló módon csak az emlékezet útján felidézett feltételekbe való teljes visszahelyezkedés, újra való átélés útján elemezhetők. Ekkor is azonban *a feltételek megállapítása* — mint Sigwart élesen kiemeli³⁰ — *távrol sem fogalmi analysis* s ezt soha sem pótolhatja. Ha ezt

mondom: a kör azon vonal, mely egy egyenes végpontjának mozgásából származik, melyet egy síkban egy másik pont körül forgatok: ekkor felmerül bennem a kör szemlélete s látom, hogyan keletkezik ama feltétel alatt. Ha azonban ezt mondom: a félelem azon érzelem, mely egy valószínűleg bekövetkező rossz varasát kíséri, akkor ezen theoretikus várakozás gondolatából nem szökken elő a félelem érzelme. Csakis a feltételt határoztam meg (bekövetkező rossz várása), melynek egy tovább nem elemezhető érzelem a következménye, melyet félelemnek nevezünk. Logikai szempontból ítéletünk ezen meghatározásokhoz hasonlít: a fehér szín az, mely a spectrum színeinek keveréséből keletkezik, vagy: az alvás oly állapot, mely bizonyos adag chloralhidrat bevétele után következik be. Spinoza Ethikájának (III. könyv) definíciói sem magának a dolognak kifejtései, hanem csak a feltételeknek; pl. amor: Isetitia concomitante idea cause externse. Ezáltal csak a nemfogalom s azon viszony van érintve, melyből a szeretet különös érzelmi faja származik, de nem a szeretet specifikuma. Ilyen definitiók hasonlóak a chemia formuláihoz; a H_2O a vizet fejezi ki, de csak azt mondja meg, miből keletkezik, nem pedig azt, hogy mi, sőt az utóbbit már, mint ismereteset előre feltételezi.

Az eddigiekből az is kitűnik, hogy nagy különbség van a psychikai causalitas megállapíthatóságának *pontosági foka* között. A külső világ ingereinek s a megfelelő lelki jelenségeknek (érzetek, szemléletek) causalis viszony-megállapításai ugyanis, minthogy a külső ingerek, mint *causa transiens-ek* fixálhatók s exact módon mérhetők, többé-kevésbé pontos jellegűek, bár a lelki jelenségek ekkor sem vehetők, legfeljebb csak nagyon is egyéni s relativ mérték alá. Amikor azonban tisztán csak lelki jelenségek intrasubiectiv kapcsolatai a kutatás tárgyai, amikor az okok *causa immanens-ek*: akkor még ezen relativ mérték-meghatározás is hiányzik.

Bonyolítja a concret psychikai feltételek és okviszonyok kimutatását az egységes tudat azon természete, hogy az élmények összefüggésében nemcsak a közvetlen antecedens lelki mozzanatok érvényesülnek (eltekintve bizonyos *regressus in infinitum-tói*, melyre voltakép minden, akár psychikai, akár physikai causalitas vezet), hanem a legtávolabb fekvő dispositiók, emlékképek stb. is, úgy hogy néha az időben távolabb álló ok az elmének sajátságos *actio in distans-éből* kifolyólag erősebben érvényesül, mint az időben közelebb fekvő tudatmozzanatok.

Az okság — mint az eddigi fejtegetésekből következik — annyiban, hogy általában, ahol akár physikai, akár psychikai tapasztalatösszefüggésről van szó, okokat teszünk fel és postulálunk, mint a tapasztalatot feldolgozó gondolkodás eredeti törvényszerűségén alapuló a priori elv, a psychikai jelenségekre is érvényes. Vaijon in concreto *mit* tekintünk oknak, az függ a tárgy természetétől, tapasztalatainktól, módszereinktől, szellemi fejlődésünk fokától. A physikai jelenségek quantifikálható jellegük miatt — ha nem is mindenkor a gyakorlati kivihetőség miatt, de legalább elvben — oksági egyenletbe állíthatók, a psychikai jelenségek okviszonyai azonban nem határozhatók meg ily exactsággal, csakis qualitativ jellegűek.

A physikai nem-quantitativ okmegállapítások, melyek tehát egyenletbe nem foglalhatók, mindig provisoriusak; a *ma* tudománya szerint *b* jelenségnek *a* az oka, amennyire módszereink tökéletesség! foka a változatlan egymásután való bekövetkezés megállapítását megengedi. Ugyanez az elv érvényes a pszichológiai összefüggésekre nézve is. A különbség azonban főképp az, hogy a tudattünemények határtalanul bonyolódottak s a feltételek, ha mindjárt alkalmazható is a kísérleti módszer, nem szigetelhetők el pontosan, továbbá egy-egy lelki jelenség értéke nem absolut, hanem minden ízében azon lelki állapotnak a többi tagjától függ, melyben előfordul, vagyis teljesen relatív és

actialis. A legnehezebb feladat a lelki elemeket megállapítani, a tudatállapotok egyes tagjait kiemelni s a többitől elvonni.

Továbbá a fizikai okság abszolút jellegű: a víznek 0°-on (bizonyos nyomás alatt) a világon mindenütt meg kell fagynia, a víznek nincsen egyénisége, impersonalis. Jóllehet, a lelki jelenségek nagy része épen úgy következik be szükségképen reflexszerűen, egyik a másiktól minden ízében előkészítve, mint a fizikai jelenségek: tagadhatatlan, hogy a lelki életben bizonyos spontaneitás, sajátos kezdeményező activitas, egyéni teremtő erő, öntudatos célszerű indítás állapítható meg (1. 90. lapot) s épen ezért sohasem lehet előre meghatározni, vajjon bizonyos lelki complexus folyományaként ugyanaz a tudatállapot következik-e be. Ami tegnap haragra gerjesztett, ma közömbös előttem; ami tegnap örömmre hangolt, ma talán bosszúságot okoz s ami egy kis idővel ezelőtt még nem volt számomra figyelemreméltó, most minden figyelmem reá koncentrálódik.

Innen van, hogy a pszichikai causalitas csakis *regressiv* jellegű lehet, azaz mindig a lelki élet már meglevő összefüggéséből, totalitásából lehet kiindulnia. A psychologus sohasem vállalkozhatik arra, hogy valamely lelki jelenség bekövetkezését okaiból előre, exact módon úgy határozza meg, amint a physikus vállalkozik számításai alapján pl. gépek construálására, melyek az előre megállapított módon működnek. A psychologus munkája inkább *analytikus*, semmint *constructiv*; csak már *post mortem* vállalkozhatik a lelki összefüggések alkotórészeinek s ezek kapcsolatainak kikutatására, de a tudatállapotok oki összefüggésének a jövőbe való constructiójára, psychologiai jövendölésekre tárgya természeténél fogva hivatást nem érezhet magában. Sőt ismerve a pszichikai causalitas előbb vázolt természetét, a *savoir pour prévoir* ismerési ideáljának változatlan örökségében a természettudományokat nem zavarja meg. A pszichikai s a mechanikai okság különbségének ez az ismerete

ismét az anyag és a szellem, a természettudományok és a szellemi tudományok dualismusához vezet.

2.

Az eddig felsorolt különbségeknél, melyek az okság kategóriájának a fizikai és a pszichikai jelenségekre való alkalmazása között megállapíthatók voltak, nem kevésbé fontosnak tűnik fel az is, hogy *minden fizikai causalitas fogalmi s minden pszichikai causalitas közvetlen szemléleti természetű.*³¹ A fizikai causalitASNál az okok és okozatok a külső tapasztalásban vannak adva, tehát a közvetett, a logikailag, discursive feldolgozott világhoz tartoznak; ellenben a pszichikai causalitASNál Wundt szerint énünk nem discursive vonatkoztatja élményeit egymásra, hanem belső szemléletben, közvetlenül tapasztalja azok egymásután való fellépését.

A fizikai causalitas, amint Wundt helyesen jelzi, tisztán fogalmi jellegű. így pl. a gravitációs erő fogalma, mely a Napot és Földet oksági viszonyba hozza, épügy logikai synthesis eredménye, mint azon taszító erő, mely két egymással ütköző testet kapcsolatba hoz. Ugyanis sehol sem lehet felfedezni közvetlen szemléleti szükségképiséget arra nézve, hogy a taszító test a megtaszítottat mozgatja: ez a szükségképiség csak a tapasztalatok fogalmi összekapcsolásából és feldolgozásából keletkezik. «Dagegen — mondja tovább Wundt — ist die Entstehung einer Sinneswahrnehmung aus ihren einfachen sinnlichen Elementen, eines Willensaktes aus seinen Motiven eine kausale Verbindung, für die wir auf begrifflichen Wege Bindeglieder nicht erst zu suchen brauchen, weil wir diese Inhalte selbst in dem Zusammenhang unserer inneren Vorgänge *unmittelbar in der Anschauung als kausal verbundene auffassen.*»³²

Wundt ez utóbbi szavai úgy látszik azt akarják kifejezni, hogy a fizikai causalitas fogalmi szükségképiséget a

physikai causalitásnál bizonyos közvetlen szemléleti, mintegy intuitív szükségképiség pótolja. Ez azonban nem ál sem az akaratfolyamatok psychophysikai megnyilvánulására nézve, — amint már kimutattuk (33. 1.) — sem a tisztán psychikai kapcsolatokra nézve sem. Magát az okságot a psychikai jelenségek között sohasem éljük át, hanem csak az élmények lefolyása után postuláljuk.

Amikor különféle methodikai eljárásainkkal az okviszonyokat meg akarjuk állapítani, a szükségképiség sohasem constatálható, hanem csak postulálható, miután az előzményeket és következményeket kellő módszeres eljárással megvizsgáltuk. Azon esetekben, midőn az ok és okozat az energia megmaradásának elve alapján egyenletbe állítható s így quantitativ identitás áll elő, lehet a szó igazi értelmében szükségképiségről, bár ekkor is az egyenlet tagjai között továbbra is feloldhatatlan irrationalis qualitas-különbség marad. *

Hume problémájának veleje ugyanis nincsen megoldva azzal, hogy *R. Mager* felfedezte az energia megmaradásának elvét. Az *equivalentia* viszonya távolról sem zárja ki a qualitativ különbségeket, sőt az utóbbit feltételezi, amennyiben épen azért quantifikáljuk *a-t* és *b-t* és mondjuk ki az $a - b$ ítéletet, mert *a* és *b* kezdetben különbözőnek jelentkeztek, egyébként nem is volna okunk az $a = b$ ítélet kimondására. Tisztán quantitativ s *abstract* szempontból, ha már egyszer kitűnt, hogy *a* helyettesíthető *ft*-vel, egészen mindegy, akár *a*-ból indulunk ki s megyünk *fr*-hez, akár fordítva; pl. akár a hőtől jutunk a mozgáshoz, akár a mozgástól a hőhöz. *In concreto* azonban a változások iránya nagyon fontos kérdés: a valóság ténylegesen másképp fest aszerint, amint a változások ebben vagy amabban az irányban mennek végbe. Az idő mozzanata az okságban valójában meg nem fordítható s épen ezért az *equivalentia* viszonyának kimutatása ismerésünknek nem jelenti a befejezését. Mindig szükségünk van ezenfelül a változások,

illetőleg transzformációk tényleges irányának ismeretére is, erről pedig mindig csak a tapasztalás értesíthet bennünket. A valóságban, amint *a* titán mindig *b* következik, épúgy következhetnék *c* is, ez a viszony mindig empirikus marad és sohasem rationalisálható, szükségképinek in concreto ki nem mutatható.

Ugyanígy áll a dolog a pszichikai jelenségeknél is. Bizonyos *a* lelki jelenség után bekövetkezik *b* tudatállapot s mi postuláljuk, hogy amint minden pszichikai változásnak, akként ennek is megvan a maga oka valamely, ha mindjárt a jelen esetben nem ismert más tudatmozgásokban. Vájjon melyek ezek a lelki feltételek mint okok, annak megállapíthatósága az introspectio finomságától, a tudatállapotok egyszerűségétől stb. függ. De hol érezzük a pszichikai okságnál azt a bizonyos közvetlen, szemléleti szükségképiséget, melynél fogva a-ra *b-nek* kellett bekövetkeznie? A pszichikai causalitas, amennyiben az élmények lefolyása után megállapítjuk, épúgy nem phsenomenalis, hanem fogalmi természetű, mint a physikai okság; ép oly értelemben fejez ki szükségképi kapcsolatot s époly értelemben provisorius jellegű, mint a physikai okság. Természetesen nem szabad fölcserelnünk a pszichikai okságot a logikai oksággal, a *causa-t* a *ratio-val*. Abból, hogy *a* gondolathoz logikailag szükségképen csak *b* kapcsolódhatik mint következmény, nem következik, hogy a pszichikai történet a gondolatok időbeli fellépésének ezt a successióját fogja mutatni.

IV.

Psychikai okság és psychikai folytonosság.

1.

Az emberi elmének sajátságos tendenciája a *continuitasra* való törekvés. Az elme épügy borzad a discontinuitástól, amint a régiek szerint a természet borzad a vacuumtól; mindent szakadéknélküli összefüggésben szeret látni, úgy hogy az egyik rész megszűnése egyszersmind a másiknak kezdete legyen, *folyékony átmenet* hidalja át a történésben az egyik létállapotot a másikkal. Psychologiai gyökere a külső világ continualis felfogásának a tudat egységes és continualis közvetlen összefüggése, mint minden folytonosság mintaképe; az objektív folytonosság postulatumának ez a subiectív forrása. Gondolkodásunk, hogy az adottat megértse s rajta uralkodhassak, egyrészt relative önálló elemekre vagy mozzanatokra bontja az adottat, másrészt folytonos összefüggésekbe kapcsolja őket. Mythologia, vallás, philosophiai rendszerek számos példát nyújtanak elménk ez ős törekvésére. Általában a tudomány sem egyéb, mint folytonos összefüggésre, a gondolatok minél szorosabb coherentijára való törekvés.

Már Leibniz minden változást a világon continualisnak mond (*loi de continuité*),³³ nincs ugrás a természetben: *tout va par degrés dans la nature et rien par saut est que la nature ne fait jamais de sauts.*³⁴ A XIX. század philosophiájában a continuitas problémája még nagyobb jelentőséget nyert; a század elejének idealismusa a lét conti-

nuitását hirdette s megvetette a tapasztalati tudományokat, mert csak a lét fragmentumaival foglalkoznak; ennek ellenhatásakép a positivismus viszont a jelenségek különböző csoportjainak discontinuitását vette alapul. Manapság a két irány helyet cserélt e problémával szemben: az idealistikus irányzatok hajlandóbbak a discontinuitast s az evolutio elvére nagy súlyt vető realismus pedig a contí-nuitast hirdetni.

A dolgok számunkra mindig mint összefüggések tagjai vannak adva. Mindaz, amit a dolgokról tudunk, az összefüggés ismeretén nyugszik. A dolgok úgy «keletkeznek» előttünk, hogy különbséget kezdenek mutatni. Ennél a különbségnél azonban nem állhatunk meg; amíg ugyanis egy jelenség, mint a másiktól különböző áll előttünk, addig nem «értjük». Ezért mindig arra törekszünk, hogy a különbségeket lehetőleg a legkevesebbre reducáljuk. Ez pedig akkor történik, ha kimutatjuk, hogy ez a tünemény bizonyos előző tünemények *folytatása*, vagy ez utóbbiaknak valamely *transformatiója*. Az adottnak logikai feldolgozása tehát nem áll meg a causalitas azon fogalmánál, hogy ez két jelenség elkerülhetetlen egymásutánja, hanem a causalitas fogalmába felveszi azt is, hogy a hatás az oknak nevezett folyamat continualis folytatása. Minden tudományos elmélet odacéloz, hogy a jelenségek sorában látszólag heterogén tagok continuitását megállapítsa (pl. a villám, amely teljes ellentéte a felhőnek, continualis összefüggést alkot vele, azaz a felhőben rejlő elektromos folyamatok folytatása; így azonosságot találunk a szemléleti különbözőség mögött). Az atomelmélet is arra szolgál, hogy az anyagok változásainak continuitását és azonosságát érthetővé tegye, amennyiben e változásokat csak mint az anyagok combinatióinak érzeki külsőségeit fogja fel: érzékeink előtt qualitativ változások mennek végbe, bár az atomok csak összetevődnek és szétválnak, miközben continualisan mozognak. A történést mindenütt ilyen continualis folyamatnak fog-

juk fel, melynek első tagja az ok, utolsó tagja az okozat. Elménk e törekvésének kifejezése a causalitas.

A *psychikai* jelenségek valóságos és végleges megértése is, úgy mint a *physikaiaké*, a *continuitas* kimutathatóságától függ. Akkor mondhatnók, hogy a *psychologia* elérte a célját, ha nemcsak tökéletes módon leírnánk a tudatállapotokat úgy, hogy minden egyes tudatállapotot, mint valamely teljes *psychikai* összefüggés tagját mutatnánk ki, hanem ha a tudatállapotokat mint az előzők folytatásait, illetőleg transzformációit sikerülne megállapítanunk. A *psychologiai* tapasztalás azonban *discontinuitast* látszik mutatni. A lelki életben szakadékokra bukkanunk, a tudat rövid ideig fel-fellobban úgy tűnik fel, hogy ezen fellobbanások közeiben egészen megszűnik: a tudatosállapotok közé tudattalan intervallumok ékelődnek (ájulás, alvás). Minthogy pedig a lelki jelenségek *qualitativ* különbségeket mutatnak, melyek *quantificálhatatlanságuk* miatt az *equivalentia* viszonyába egyáltalán nem hozhatók: úgy tűnnek fel, mintha teljesen a semmiből keletkeznének. Ez pedig az okság elvének tagadása. Ha tehát alkalmazni akarjuk a *psychikai* jelenségekre az okság elvét, fel kell tennünk legalább *methodologiai* szempontból a lelki jelenségek *continuitását*. Ha magyarázni akarjuk a lelki jelenségeket, egymás folytatásának kell őket tekintenünk, különben «érthetetlenek». *Conscientia non facit saltus*.

Egyébként a *continuitas* elve a *természettudományokban* is csak *ideal*. Absolut folytonosság a tapasztalásban nem fordul elő; mindig találunk lyukakat, szakadékokat, magyarázhatatlan töréseket. A *continuitas* kimutatása különben is *regressus in infinitum-ra* vezet. Ha ugyanis a-nak b-he való átmenetét (folytatását) azzal magyarázzuk, hogy c-t, mint középtagot kimutatjuk, ekkor egy helyett két kérdés támad: hogyan magyarázzuk a-nak c-be s c-nek fc-be való átmenetét? Ilyen értelemben nincsen egyetlen tünemény sem, mely teljesen magyarázható volna. Egyéb-

ként is — amint a kísérleti psychologia kimutatta³⁵ — a figyelem állandóan ingadozik (intermittál, oscillal) s így képtelenek vagyunk valamely mozgásfolyamatot a maga folytonosságában perceptioactusainkkal felfogni. A másodperc századrészét sem tudjuk megkülönböztetve felfogni, milyen messze vagyunk tehát a mozgás végtelen kicsiny mozzanatainak felfogásától (v. ö. a stroboskopikus és kinematikus kísérleteket).

2.

A physiologia szigorúan ragaszkodik a continuitas ideál-
iához. Minden agyvelőállapotot az előző agyvelőállapotból vezet le, a physiologiai jelenségeket csak physiologiai okokkal magyarázza s így az organikus folyamatoknak mindig szorosabb continuitását mutatja ki. Igaz ugyan, hogy a physiologiai jelenségeknél in concreto nem érvényesülhet az ideális causalitas, mely quantitativ egyenletbe állítja az okot és okozatot az anyag és az energia megmaradásának elve segítségével; *elvben* azonban, minthogy az organikus folyamatok is végső elemzésben anyagi jelenségek, a physiologia ragaszkodhatik az ideális causalitas fogalmához. Minthogy pedig a psychikai jelenségek a physiologiaiakkal szemben kevésbé szilárdaknak, szakadozottaknak tünnek fel, a physiologia jelszava lett: minden psychologiai meghatározást physiologiaival kell helyettesíteni, vagy mint *Richard Avenarius* mondja, «a függő vitális sorokat» «független vitális sorokra», azaz a megfelelő physiologiai állapotokra kell visszavezetni.³⁶

A physiologia is, mint természettudomány az universumot, mint egészet, az atomok szükségképi helyzetváltozásainak rendszereképen fogja fel. A psychologusnak azonban nem lehet reménye arra, hogy az elme tüneményei között ilyen szükségképiséget talál; a physiologus ezen ideálja értelmetlen számára. Az δ anyaga, a tudattartalmak, természetüknél fogva nem léphetnek ilyen szükségképi viszonyba.

A physikus tárgy közös tulajdon, mely mindnyájunk számára létezik. A természeti dolgok keletkeznek és elpusztulnak, de egyetlen atomjuk sem veszhet el az universumból, mindegyik atom új és új combinatióba lép s minden változás közepett megmarad. A psychikai tárgy ellenben csak egyetlen közvetlen tapasztalás számára létezik. Minden érzet, mely «belép» gondolataim, érzelmeim s akarásaim közé, egy pillanatnak a teremtménye, mely nem marad meg; minden lelki jelenség felcsillan s el is vesz ama pillanat tapasztalatával. Akaratomnak ma ugyanaz a célja lehet, mint tegnapi akaratomé, de mint pszichikai tárgy, mai akaratom egy új akarat, új teremtés. Mai örömem, mint psychikai tény sohasem lehet ugyanaz az öröm, amelyet holnap érzek. Az elme tünetényei, mint ilyenek, mint pszichológiai anyag, nem olyan természetűek, hogy megmaradjanak. Durva materialismus azt gondolni, hogy a lelki jelenségek kavicsokhoz hasonlóak, melyek az utcán maradnak egyik napról a másikra. Ha visszaemlékezem egy előző évbéli szemléletemre, akkor ezt nem áshatom ki valami másik elméből, melyben el volt raktározva, hanem egy teljesen új emlékképet teremtek. Épen úgy ma elmondhatok olyan beszédet, mely ugyanazt tartalmazza, amit egy évvel ezelőtt mondtam el, de beszélő szerveim mostani mozgása nem azonos tavalyi mozgásukkal. Ez új cselekvés s az előbbi mozgás nem hevert valahol egy esztendeig. A lelki élet minden pillanatban újonnan teremődik. Amikor az egyik tapasztalatom megy s a másik jön, tudatom tartalmában semmi sem létezik abból az «anyag»-ból, melyből az előbbi tapasztalat állott. Teljes lehetetlenség valaha elképzelni — mondja Münsterberg ³⁷ — szükségképi kapcsolatokat a physikai szükségyszerűség értelmében a tudat világában. Egyik gondolat egy másikat felidézhet elmémben associatio útján, de amennyiben tisztán, mint tudattényt veszem fontolóra, sohasem tudom érteni, miért épen ez az associatio történik, sohasem tudom megragadni a kapcsot

lat valódi mechanizmusát, nem látom az egyik eltűnésének s a másik megjelenésének szükségképességét.

Mindebből azt következteti Münsterberg, hogy bármi történik a lelki világban, sohasem látható be szükségképessége s így a causalitas üres szó marad a valóságos magyarázat ígérete nélkül. A pszichikai jelenségek, minthogy nem quantitativ jellegűek, sohasem lehetnek valamely ok-sági sor tagjai.³⁸

Akik így tagadják a lelki jelenségek causalitását és continuitását, azok a psychologia célját a physiologiába tolják át: minthogy a pszichikai tények a physikai folyamatok kísérői, tehát a physikai folyamatok szükségképi kapcsolatai határozzák meg a lelki tények összefüggését is. Akik ilyen módon a psychológiát végső elemzésben a physiologióra redukálják, nem gondolnak arra, hogy így megszüntetik a psychológiát, hogy tudományt csináljanak belőle. Egyébként is, hogy a psychologiai definitiók physiologiaiakkal legyenek helyettesíthetők, arra nézve szükséges volna, hogy a psychologiai definitiók készen legyenek.³⁹ Ezek nélkül ugyanis a physiologia nem tudja, vajjon az agyvelőben mi számára keressen magyarázatot? A psychologia önállóságát tehát el kell ismernie mindenkinek, mert épen a psychologia az, ami e tekintetben a physiologióának a feladatait kitűzi. A psychologia története elég jellemző példákat mutat arra nézve, hová vezet a nem-kész psychologiai definitio alkalmazása a physiologiai kutatásban. Mennyi ideig keresték a látszólag oly biztos psychologiai kategória, a «lélek» anatómiai «székhelyét»? Az «association fogalma is oly egyszerűnek és világosnak látszott, hogy a legújabb időkben is a legkomolyabb kutatók az associatio fogalmának megfelelő functiók külön agyvelőbeli helyeit keresték, mintha bizony volnának absolut egyszerű pszichikai elemek, melyek egymással kapcsolatba lépnek! Ezek a physiologusok psychologiai abstractiókkal dolgoznak valóságos psychologiai definitiók helyett.

Ennek dacára mind a psychophysikai parallelizmus, mind a materializmus tagadja a psychologiai magyarázat önállóságát, egyszersmind a psychikai causalitást is. Ha ugyanis a materializmus szerint a psychikai folyamatok csupán csak agyvelőfolyamatok, akkor minden psychikai összefüggés és képződmény is tisztán physiologiailag van meghatározva s csakis ezen alapon magyarázható. Viszont, ha a psychophysikai parallelizmus védői szerint a lelki jelenségek csak az egyedül önálló, reális és hatékony physiologiai folyamatok mellékes kísérői, epiphaenomenonjai, akkor a tudatjelenségek között nem lehet causalitas, nem hathatnak egymásra, nem hozzák létre egymást, nincsenek egymással belső összefüggésben s valamennyi föllépésüket s kapcsolatukat pusztán az agyvelőfolyamatok egymásután, vagy együtt való fellépése determinálja. A lelki jelenségek törvényszerűsége csak a testi jelenségek törvényszerűségének kópiája. Az anyagi folyamatok összefüggése és lefolyása határozza meg, hogyan függjenek össze s következzenek egymásután a lelki tények. Eszerint csak a physikai jelenségek alkotnak szakadatlan, töretlen, zárt (continuos) sort, ellenben a lelki jelenségek csak itt-ott phosphoreskáló, szakadékos, minduntalan a semmiből előtűnni látszó discontinuumot képeznek, melynek tagjait hiába vonatkoztatjuk egymásra; zárt tudatösszefüggés nem constatálható, extra-mentális tényezők folyton keresztezik a lelki jelenségek lefolyását. Az egyik lelki élmény nem hat a másik lelki élményre, hanem mindkettőjük fellépése az alapul szolgáló physiologiai folyamatoktól függ. Az a psychikai összefüggés, melyet a tudatban találunk, indirekt úton meg van határozva. Eszerint csalódás az, hogy akaratunk tagjaink «önkéntes» mozgását kormányozza; hogy, ha beszélünk, a lélekzet kibocsátása és visszatartása, az íny vitorlájának rezgései, az ajkak állása a gondolatoknak engedelmessé válnak; hogy az író tolla azért szántja a papirost, mert az író mint psychikai mozgató kezének impulsust ad. Akik az autonom physikai

causalitást tagadják, azok szerint mindezen mozgások az idegfolyamatok saját causalitásából kifolyólag jönnek létre. A tagokban fölhalmozott energiamennyiségeknek automatikusan kell véghez vinniök, esetleg csekély physikai inger hatása alatt — minden psychikai causalitás legcsekélyebb részvétele nélkül — ezen cselekvéseket. A lélek sohasem szabályozhatja s irányíthatja az idegfolyamatokat, ezek önmagukat regulázzák. A test olyan, mint egy fölhúzott gép, mely a saját feszültségi energiái s a lélekzés, táplálkozás, meg a meleg által neki adott külső energiák segítségével működik. Rubner és Atwater azt vélik, hogy kalorimetrikus vizsgálataik útján ez elmélet kísérletileg is bebizonyítható: az assimilaít táplálékok chemiai s a nyugvó szervezet termelte hő-energia értéke *aequivalens*, vagyis a szervezet a végső állapotnál épen akkora energiamennyiséget tartalmaz, mint a kezdő állapotnál,⁴⁰ tehát az energia megmaradásának elve *physiologiai* téren is igazolt, ami nem enged meg, hogy lelki tényező, mint valami *force hypomécanique* a physikai energiafolyamatok *aequivalens* rendjét megzavarja.

Nem szándékunk e helyen felvetni a psychophysikai problémát a maga bonyolultságában; csupán néhány vonással iparkodunk az önálló *psychologiai* magyarázat jogát megvédelmezni.

Mindenekelőtt már maga az alapgondolat, mely szempon-tunkból mind a materialismust, mind pedig a psychophysikai parallelismusnak különösen Münsterbergtől képviselt irányát jellemzi, hogy t. i. a lelki jelenségek csak *physiologiai* - lag magyarázhatók, helytelen. Először is bizonyos az, hogy a tudatfolyamatok, mint ilyenek nem tekinthetők physikai folyamatoknak, vagy ezek hatásainak. Ami a materialismust illeti, kérdezhetnők: hogyan lehet a *tudat*jelenség pusztán az agy velőnek jelensége, amikor, hogy maga az agyvelő jelenség lehessen, már eo ipso ehhez előbb *tudat* szükséges? hogyan lehetne tehát a psychikai causalitás minden ízében determinálva a *physiologiai* folyamatok causalitásától?

Viszont a psychophysikai parallelismus azért parallelismus, mert a physikai jelenségeket úgy fogja fel, mint amelyeket lehetetlen a physiologiai jelenségekre visszavezetni. A jelzett elmélet pedig, jóllehet parallelismusnak nevezi felfogását, azonosítja a két teljesen heterogén jelenségsort s a psychikai összefüggéseket a physikaiak által «okozva» gondolja.

A psychophysikai parallelismus hypothesisének talaján állva, egyet kétségtelenül el kell ismernünk: ha az agyvelőben bizonyos *a* folyamattal *b* causalisan kapcsolatos, akkor a psychikai sorozatban bizonyos tudatállapot kapcsolódik egy másik tudatállapottal. Ha pl. egy agyvelőrés pathologiai elváltozást szenved s rendellenesen működik, természetesnek tetszik, ha a psychikai életben is megfelelő zavar áll be, ami nem jelenti egyszersmind azt, hogy <a psychikai jelenségek egymásra nézve ok- és hatásként causalis összefüggésekben ne szerepelhetnének. Egyik felfogás-módunkból nem ugorhatunk át a másikba, ez összeférhetetlen a módszer legegységesebb követelményével. Nem foghatjuk fel a sejteket s idegszálakat úgy, mint a képzetek összeköttetéseit. Amint az egyes psychikai folyamatokat nem lehet tisztán physiologiailag magyarázni, hasonlóképp nem lehet arra sem vállalkozni, hogy a psychikai jelenségek kapcsolatait tisztán physiologiai úton magyarázzuk.

A physiologia külső folyamatokkal (agyvelőváltozásokkal, mozgásokkal, energiával stb.) dolgozik, nem pedig érzetekkel, szemléletekkel, képzetekkel, érzelmekkel, akaratfolyamatokkal s ezek összefüggéseivel. Mindegyik tudomány dolgozzék a saját fogalmaival és terminusaival. Más szóval a psychikai történéseket, mint ilyeneket physiologiailag kell magyaráznunk, azaz a belső tapasztalás tényeit a belső tapasztalás más tényeire mint okokra kell vonatkoztatnunk, viszont a physikai folyamatokat physikai okokra kell visszavezetnünk.

Ezen methodologiai elv nem zárja ki azonban azt, hogyha bizonyos psychikai s physikai jelenségek mindig parallel

módon jelentkeznek, akkor egyik meglétéből a másik jelentkezésére, egyik módosulásából a másik módosulására ne következtethessünk. A fizikai és pszichikai jelenségek koordinációjánál fogva az egyik jelenségsor természete kölcsönös útmutatással szolgál a másikéra nézve. Sőt ennek a gondolatnak ad sajátos formulázást Höföding,⁴¹ amidőn következtelésnek bélyegzi azt az álláspontot, mely felvesz ugyan causalis viszonyt a pszichológiai állapotok között, de tagadja ugyanazt a megfelelő pszichikai folyamatok között. Ha elismerünk fiziológiai törvényszerűséget, el kell ismerünk pszichológiai törvényszerűséget (okszágot) is. Ha A agyvelőállapotnak megfelel α pszichikai jelenség, B agyvelőállapotnak β pszichikai jelenség s A és B között oksági viszony áll fenn: akkor a pszichológiai tapasztalatban α és β között is oksági viszonynak — az elkerülhetetlen successio értelmében — kell lennie.

Ez azonban nem jelentheti azt, hogy minden, még a nem-automatikus lelki jelenségek is meg vannak határozva a fiziológiai jelenségsor okságától. Gondoljunk egy bonyolultabb következtetési folyamatra. Az, ami az egész okoskodás menetét, a bizonyítékok kiválasztását és logikai elrendezését meghatározza, a *cél* fogalma. A bizonyító célja szerint tódnak föl az argumentumok s foglalnak helyet. Sensualista alapon, a lelki jelenségeknek a fiziológiai jelenségsor mechanikai okságától való meghatározottsága esetén hogyan gondolhatjuk a következtetésnél szereplő lelki jelenségeket? A gondolatok folyásának ezen elmélet szerint az agyvelő folyamatainak rendjét kell követnie; de ebben az esetben föl kell tennünk, hogy ama következtetés már valami latens módon megvolt az agyvelőben a maga céljával és menetével együtt. Továbbá az ember gondolatmenete sokféle lehet, s az egyén fejlődése következtében is változó. Hogyan lehet tehát prseformálva már előre a fiziológiai jelenségek causalis során?

3.

Egészen más jelleget ölt a pszichikai causalitas és continuitas kérdése, ha nem a külső, obiectiv, physikai, hanem a belső, subiectiv, pszichikai tapasztalat tényeiből indulunk ki. A tudat, mint egységes, megszakítatlan összefüggés jelentkezik, mint a pszichikai tények folytonos folyása, melyeknek mindegyike az előzővel, egyidejűvel s az utánkövetkezővel szoros viszonyban van. Minden tudatállapotot csak abstractió útján tudunk a másiktól elszakítani, önállósítani, mert a valóságban szakadéknélküli összefüggést alkotnak. A lelki élet állapotok sorából áll, melyek mindegyike jelzi, hogy mi következik és mindegyike tartalmazza azt, ami megelőzte. Csakis akkor tűnnek fel egymástól különböző állapotoknak, amikor már elmúltak s mintegy mögöttünk vannak s mi hátratekintünk, hogy nyomaikat keressük. Amikor a tudatállapotokat átéljük, annyira egymásba olvadnak azok, annyira egymás folytatásai, hogy meg sem tudjuk mondani, hol kezdődik az egyik s hol végződik a másik. Voltaképen nincsen sem kezdetük, sem végük, egymásba szövődve folytatják egymást.

Leibniz a continuitas fogalmában olyan kategóriát vitt be a psychológiába, mely nélkül a tudatról a valóságnak megfelelő felfogást nem lehet alkotni. Olyan atomistikus psychologus sem tudta e fogalom hatása alól kivonni magát, mint H. Spencer,⁴² ki a tudatot mint' ((tisztán successív történések» sorát definiálja. Ha lelki életünk nem kapcsolódnék a múlthoz, nem volnánk tudatos személyiségek. Minden egyes pszichikai állapotnak megvan az a tendenciája, hogy az előző állapotokhoz kapcsolódjék.

A tudat continuitásának problémáját tárgyalva, lehetetlen mellőzni azon rendkívüli értékű introspectiv kutatásokat, melyeket *W. James* idevágóan végzett.⁴³ James nem foglalkozik az egyes tudatok között való szakadékkal, melyet a legnagyobbnak mond a természetben,⁴⁴ hanem

csak az egyes tudat keretén belül előforduló állítólagos törésekkel, szakadásokkal és pedig részint az *idő-szakadékokkal* (*interruptions, time-gaps*), amikor a tudat egy időre megszűnik, hogy később újra előbukkanjon; részint a *qualitas*, vagyis a tartalom szakadékaival (*breaks in the quality or content*), melyek abban állanak, hogy azon tartalomsegmentumnak, mely bekövetkezett, semmiféle kapcsolata sem volna azzal, ami előtte folyt le. James szerint az a tétel, hogy minden tudat continualisnak érzi magát, kettőt jelent: 1. Ahol idő-szakadék van, a tudat utána úgy érzi, mintha az hozzátartoznék, mint ugyanazon én-nek egy mozzanata; 2. a változások egyik pillanatról a másikra a tudat kvalitásában (tartalmában) sohasem absolute megszakítottak.

Vannak a tudatnak interruptiói, melyekről nem vesz tudomást, nem érzi a megszakítást. Ezekben az esetekben azt várni a tudattól, hogy obiectiv continuitásának interruptióit, mint hézagokat érezze, annyi volna, mint a szemtől várni, hogy hallja a csendet, mivel nem tud hallani s a fültől[^] hogy lássa a sötétséget, mivel nem tud látni. Sokszor azonban csakugyan érezzük, hogy a tudat rövidebb-hosszabb időre megszakadt, tudattalanok voltunk, pl. alvás, ájulás után.⁴⁵ Az idő szempontjától ilyenkor tényleg discontinualis a tudat. Viszont a continuitas másik, tartalmi értelmében, mely szerint a belsőleg összekapcsolódó s egymáshoz tartozó részek egy *egész* mozzanatai maradnak, a tudat továbbra is continuumot (az «én» neve alatt) alkot. Miután az alvásból fölébredünk, tudatállapotaink az előző napéival való összefüggésben folynak, az előző nap gondolataihoz, érzelmeihez, akarati tendenciáihoz stb. kapcsolódnak, az *én* közösségét és folytonosságát az idő-szakadék nem tudja ketté választani. Eszerint a tudat continuitasa annak lényeges jegye. Épen ezért azt a tudatállapotot, amely nem illeszkedik bele egy continuumba, pathológiainak tartjuk. A legfeltűnőbb tény ugyanis, melyet az abnormis lelki

élet felmutat, éppen a tudat kettéhasadása. Ilyenkor a szét-hasadásból keletkező tudatok mind a saját körükön belül egy-egy önálló tartalmi folytonosságot alkotnak, mely nem nyúlik át a másikba. A legtöbb pathológiai állapotról a tudat a maga tiszta intervallumában semmit sem tud. Vannak azonban esetek, melyekben a tudat folytonossága érvényesül; pl. hysterikus személyek bizonyos rohamait, melyeket valamikor csupán tudattalan reflexmozgásoknak tekintettek, bizonyos homályos érzelem, derengő tudat kíséri.⁴⁶

Mivel — mint látjuk — a tudat continuumot alkot, nem lehet a «tudatláncolat», «gondolatsor») kifejezéseket a szó szoros értelmében használnunk. Az igazi metaphora, mely a lelki élet continuitását kifejezi: a «folyó»), a «folyam» («tudatfolyam »).

Úgy tűnik fel, hogy a hirtelen *qualitas-contrastok* a tudatfolyam egymásutánjában szakadást hoznának létre. Ez azonban a tudatállapotoknak, mint subiectiv tényeknek a megfelelő obiectiv tartalommal való összezavarásából s a fölületes introspectióból származik. A dolgok discréten és discontinuus módon tűnnek elénk, egymásra hirtelen következnek, explosiv megjelenésűek. Jövésük-menésük s contrastjaik azonban époly kevésbé törik meg a tudat folyamát, mely gondolja őket, amint nem törik meg a folytonos időt s teret sem, melyben vannak. A csendet pl. hirtelen mennydörgés szakítja meg s mi egy pillanatra nem tudunk számot adni arról, hogy mi történt. De ez a zavar egy tudatállapot, mely átvezet bennünket a csendtől a dörgezéshez. Az egyik tárgy gondolása s a másik gondolása között való átmenet époly kevésbé törés a tudatfolyamatban, mint egy csomó a bambusznádon; az átmeneti állapot ép úgy része a tudatnak, mint a csomó a bambusznak.⁴⁷ A hirtelen zajra (*choc*) való teljes «tudatmegszakadást» különben is csak felületes introspectio igazolja.⁴⁸ Ugyanis a mennydörgés tudatában tovább folytatódik a megelőző csend tudata, csakis így lehet amannak tudatos contrastja amit mi hal-

lünk, amikor a menny hirtelen dörög, az nem a *tiszta* mennydörgés, hanem «a csendre lecsapó s vele ellentétes mennydörgés».⁴⁹ Ez az igazi — mint Bergson kiegészíti Jam est — *le progrès continu du passé*. A lelki történet a múltnak folytonos belenyúlása a jelenbe; nincsen folytatása valamely tudatállapotnak anélkül, hogy az elmúlt pillanatok emléke hozzá ne tapadna a jelenlegi érzéshez. Épen ez a *durée*, melynél fogva a múlt a jelenbe folytatódik. A múlt e továbbélése nélkül a jelenben nem volna *durée*, hanem csak pillanatnyi lét.⁵⁰

Az idegrendszer változásai sohasem lehetnek absolute discontinuusak⁵¹, hasonlóképp a megfelelő tudatállapotok is egymásba folytatódnak s csak a változás menete gyorsabb az egyik pillanatban, mint a másikban. Amikor lassú, akkor a gondolat tárgyáról veszünk tudomást aránylag szilárd módon; amikor gyors, akkor átmenet, viszony, vonatkozás válik tudatossá valamiről vagy valami *között* stb. Az előbbieket többnyire érzéki szemléletek, illetőleg ezek reproduction, melyeknek az a sajátosságuk, hogy bizonyos] ideig az elme elé állíthatók s változás nélkül szemlélhetők. Az utóbbiak azonban, mint az átmenet helyei, statikai s dinamikai viszonyokat fejeznek ki. *James* a «szilárd» mozzanatokot «*substantive parts*»-nak, a viszony-mozzanatokot pedig «*transitive parts*» -nak nevezi. A transitív elemek vezetnek, mint coniunctív mozzanatok egyik Substantív elemtől a másikhoz.

A lelki élet continuitásának gondolata azért nem talált sokáig kellő igazolásra, mert a transitív mozzanatokat introspective nehéz megragadni. Ezért tagadták a szensualisták is, meg az intellectualisták is.⁵² Pedig nincs egy kötőszó, praepositio, határozószó, rag, névutó, syntaktikai forma, hanginflexió az emberi beszédben, mely ne fejezné ki valamiféle árnyalatát annak a viszonynak, melyet valamely pillanatban actualisan érzünk tudatunk tárgyai között. Épúgy beszélhetnénk bizonyos értelemben az *és*, a *ha*, a *csak*, az

által érzéséről, mint a *kék* vagy a *hideg* érzéséről, de nem tesszük, mert annyira megszoktuk csak a Substantív tudatmozzanatokat létezőknek tekinteni, hogy nyelvünk vonakodik már magát más használatra odakölcsönözni.

A tudat continuus természetének igazolását hátráltatta még az a körülmény is, hogy a hagyományos sensualista és intellectualista irányzatok nem vették észre még a tudat egyéb fontos transitív elemeit sem, melyekre először szintén James figyelmeztetett erősebb hangsúllyal. Ezek az úgynevezett *tendenciatérfélek* (*feelings of tendency*). Ha egymásután e szavakat halljuk: «Várj!», «Csitt», «Nézd!»: tudatunk a várakozás három különböző attitude-jébe jut, bár egyik esetben sincs előtte semmiféle határozott tárgy. Ezek bizonyos 'irányérfélek. Hasonlóképp ha valamely elfeledett nevet keresünk, valami szakadékot érzünk, mely azonban bizonyos irányban sajátos tendencia-érféltől van kísérve. Esetleg az elveszett szó rythmusa van meg tudatunkban hang nélkül, melybe öltözködhetnék, vagy a szó első hangja üz játékot velünk. Az ilyen kérdéseknél ((ki), «hol», ((mikor*, s ilyen feleleteknél «senki», «sohasem», «sehol» szintén hasonló tudatállapotaink vannak. Az emberi beszéd jókora része nem egyéb, mint a tudatállapotok *irányainak jelei*, amely irányokról elég élesen megkülönböztethető érféleink vannak, bár semmi határozott érféki kép (präsentatív elem) nem játszik bennük szerepet.

Mindebből tudatunk folytonossága következik a szavak, képek s más mozzanatok látszólagos discretségével szemben; a Substantív elemek között vannak a transitívek s a szavaknak és képeknek «széleik», «rojtjaik» (James: *fringe, psychic overtone*), egymásba való átmeneteik vannak. A pontosabb introspectio sokszor vezet azon eredményre, hogy ott, ahol psychikailag üres tér tűnt fel először, valóiában psychikai tartalom volt adva; csakhogy a kellő figyelem hiányzott vagy a felismerés, az emlékezés nem volt pontos, így a psychikai continuitast tovább lehet vezetni, mint-

sem gondolni szokták. A pszichológiai magyarázatnak épen az a célja, hogy ezt a continuitast, a tudattartalmak összefüggését és kapcsolatát amennyire lehetséges, helyreállítsa. Ide tartoznak azon kísérleti vizsgálatok is, melyeknek eredményei szerint a kísérleti személy valamely, eredetileg mintegy csírájában adott tudattartalom további kifejlődéséről, mint *közvetlenül átélt* élményről introspective beszámolni tud. Ez a közvetlenül átélt continuitas egyébként nem csupán szónélkiili és szavakba öltöztetett gondolatokat, hanem más élményeket is, pl. látásképzeteket s más reprodukált képzeteket és képzetcomplexusokat különböző fejlődési phasisukban is összekapcsol. Egy tartalmilag azonos élmény különböző fejlődési fokának összefüggését tehát közvetlenül éljük át.⁵³

Leibniz, aki a continuitas problémájának messzevágó jelentőségét a physikában is felismerte, volt az első, aki e fontos fogalmat pszichológiai téren is alkalmazta. Igaz ugyan, hogy ő a tudatdifferentialisok, a «*petites perceptions*» summatiójából akarta a folytonos lelki életet vezetni,⁵⁴ ami nyilvánvaló *fallacia divisionis*. Leibniz ugyanis feltette, hogy pl. a tenger morajlásánál minden kis hullám zaját külön, ha nem is tudatosan, meg kell hallanunk, mert ha nem hallanók, külön mind a 100,000 hullámot, akkor a 100,000 zérusból sohasem jöhetne ki valamely mennyiség.⁵⁵ Ez a hypothesis azonban kénytelen azt is fölvenni, hogy ami igaz valamely osztályról, mint egészről, az igaz az osztály minden egyes tagjáról. Eszerint amint egy kilogramm megmozdít valamely egyensúlyt, ugyanezt megteszi egy gramm is: amint ezer dolog együttesen okoz érzetet, úgy okoz közülük egy is. Egy gramm súly nem mozdtítja ki egyáltalán az egyensúlyt; az ő mozdtítása a kilogrammnál *kezdődik*. De viszont minden új gramm hozzátetele közelíti a súlyt a mozdtításhoz. Hasonlókép az egyes kis ingerek az idegeket afficiálhatják, de csak bizonyos együtt hatásban válnak perceptiókká.

4.

A lelki élet látszólagos discontinuitását Helmholtz is meg akarta szüntetni⁵⁶ azon elméletével, hogy érzéki szemléleteink tekintélyes része tudattalan következtetési folyamatok eredménye. Minden további kísérlet, mely a tudattalant felveszi, voltaképp a lelki élet intervallumait szándékozta ezen fogalom által áthidalni. Hartmann főművének entusiastikus fogadása eléggé bizonyítja a continuitás után való nagy vágyódást. Hartmann a tudattalant úgy fogta fel, mint valami, a rendes tudat felszíne alá rejtett második tudatot, melynek az előbbivel pontosan összehasonlítható szerkezete és funkciói vannak. Mindig erre a hypothetikus altudatra hivatkozik, valahányszor szakadás tűnik fel a rendes tudatjelenségek oksági sorozatában. Hartmannra is áll, amit Galilei mondott a mindenható akaratra való folytonosan előrántott hivatkozással szemben: semmit sem magyaráz meg, mert mindent megmagyaráz.

A pszichikai jelenségek contintitása után való erős hajlamnak az eredménye részben a különféle elnevezésű nem tudatos elemek (*subconscious, coconscious, unconscious*) elméletei, főképp pathológusok (Charcot, Ribot, Janet, Morton Prince, Freud) részéről.⁵⁷ Ezek között a vita ma részben akörül forog, vajjon a *subsciens* az agyvelő ténye-e, vagy az elme ténye, azaz vajjon a *physiologiához* tartozik-e, vagy a *psychologiához*. Világos, hogy amint a *physiologus* nem iktathat be az ő ok- és hatásláncolatába *psychologiai* fogalmat, hasonlóképp a *psychologus* a tisztán tudatállapotok esetleges szakadásait nem töltheti ki sejtekkel és idegfolyamatokkal. Az előbbi hiba ritka, az utóbbi azonban nagyon közönséges. Minthogy a *subsciens* arra való, hogy *psychologiai* jelenségeket magyarázzon, megmarad *psychologiai* fogalomnak s nem tolható át a *physiologiába*, mint Münsterberg teszi.⁵⁸ Azt állítani, hogy a *subsciens* *physiologiai* s nem *psychologiai* fogalom, annyit jelent, mint

azt mondani, hogy a gravitatio pszichológiai s nem physikai conceptio. A subconsciousens épúgy pszichológiai fogalom, mint pl. az emlékezet, melyet szintén a continuitas után való logikai szükségletünk kielégítésére construáltuk meg; az emlékezettel, mint készséggel magyarázzuk az emléképeknek az időbeli szakadások ellenére tovább folytatott létezését, épen úgy, mint a potentialis energiával magyarázzuk a physikában a nem actualis energiák megmaradását,

A természettudományok általában kétféle elemből állanak: *phaenomenalis tényekből*, melyek érzékeink útján tapasztalhatók, másrészt *tudományos fogalmakból*, melyeket nem lehet tapasztalni, hanem amelyeket megconstruálunk, hogy segítségünkre legyenek a phaenomenalis tények vizsgálatánál. Most az a kérdés, vajjon van-e értelmük s ha van, mennyiben van ezen conceptióknak a pszichológiában? Vizsgáljuk meg e problémát az újabban oly nagy hírre szertevő Freud-féle elmélet analysisében.⁵⁹

Freud szerint a tudattalan képzetek és érzelmek felszínén játszódnak le azon pszichikai állapotok, melyek tudatosak. Ezek a tudattalan képzetek csoportokba alakulnak össze a kísérő érzelmekkel együtt. Ezek a csoportok a «*complexek*», melyeknek potentialis és kinetikus energiájuk van s így képesek arra, hogy a phaenomenális tudat folyását bizonyos törvények szerint befolyásolják. Ezen befolyás természete azon viszonytól függ, melyben egymáshoz és a rendesen uralkodó, ú. n. én-complexhez állanak. A complex vagy directe *okozza* az őt alkotó képzetek és érzelmek tudatba való jutását, vagy pedig hatása indirect irányban elferdül. Az indirect hatások különféle typosának: symbolismusok, szófeledések, az associatio-folyamat megzavarásai. Tudatunknak egyetlen képzetét néha a tudattalan complexek egész sokasága determinálja.

Önkénytelenül felvetődik az a kérdés: vajjon «tudattalan képzet» nem értelmetlen ellenmondás-e? Tapasztalt-e valaha valaki «tudattalan complexet»? Erre azt mondják

némelyek (pl. *Bernhard Hart*),⁶⁰ hogy amikor a tudattalanról beszélünk, már nem a phsenomenalis síkban mozgunk, hanem a conceptualisba emelkedtünk. Eszerint a tudattalan képzetek és komplexek nem phaszenoménális tények, hanem arra szolgáló fogalmi constructiók, hogy bizonyos tüneményeket magyarázzanak; nem találtuk, hanem csináltuk őket. Az ilyen *conceptualis psychologia* hívei physikai analógiára így okoskodnak: ha leírjuk a tudattalan képzeteket és complexeket s ezeknek bizonyos sajátságokat tulajdonítunk s felvesszük, hogy bizonyos törvények szerint működnek: azt találjuk, hogy az így dedukált eredmények fedik azon tüneményeket, melyek a tényleges tapasztalatban felmerülnek. Ez a gondolatmenet teljesen hasonló a physika nagy fogalmi constructióihoz: az atomelmélethez, a fény hullámelméletéhez, a gravitáció törvényéhez stb. Igaz, hogy a Freud-féle complexeknek nincsen kimutatható phsenoménáiis létük, de ugyanez áll a physikai fogalmakra is: egy tudattalan képzet époly phsenomenalis lehetetlenség, mint a súlytalan æther; sem többé, sem kevésbé gondolhatatlan, mint a $\sqrt{-1}$ matematikai conceptiója.

Az ilyen ellenvetések tényleg nem rontják le a physikában a phaenomenalis lehetetlenségeknek, mint tudományos segédfogalmaknak alkalmazhatóságát; tényleges hasznuk a természettudományokban eléggé bizonyítja tudományos jogosultságukat. Csak azt kell mindig szem előtt tartanunk, hogy segédfogalmakról, nem pedig tapasztalati tüneményekről van szó.

Senki sem kételkedhetik a psychologus azon methodologiai jogában, hogy bizonyos tünemények magyarázására, túllépve a tiszta descriptio határait, hypothetikus segédfogalmakat állítson fel. Az is bizonyos azonban, hogy ezen fogalmaknak a psychologiában sokkal szerényebb jelentőségük van. A physikai jelenségek világában a *quantifikálhatóság* eme fogalmak igazi ereje; a mennyiségi vonatkozások adják meg, ha nem is végleges, de mindenesetre

hosszabb-rövidebb ideig való sanctiójukat. A lelki élet rendkívüli bonyolódottsága, állandó fejlődése, historicitasa, tűnékenysége s alig fixálható volta, sok tekintetben amorph jellege, a külső világnak folytonos ráhatása miatt azonban a psychológiában a fogalmi constructióknak nincs meg az előbbi physikai példákban mutatkozó erejük. Itt tehát jobban érthetőek az okok téves, később felületesnek bizonyuló megállapításai, mint a physikában. Épen ezért a hypothesisnek a psychologia sokkal termékenyebb talaja, mint a természettudomány; egyik hypothesis lehetősége a másikat nem zárja ki oly könnyen, mint a természeti ismerésben. A hypothesisnek a psychológiában más szerepe van, mert itt minden lelki jelenség csak belső, eredeti összefüggésben, állandó átélésben van adva, az egyes folyamatot a közvetlen élményben a lelki élet totalitása hordozza; az egyes gondolatot, érzelmet és akaratfolyamatot mindig csak az egészből érthetjük s így a lelki tények nem határozhatók meg exact pontossággal, mely szükséges a hypothesis próbájához a következményeknek a tényekkel való összemérése útján; a többi hypothesis kizárása sokszor szinte lehetetlen. Itt van a psychologia rengeteg irányának gyökere, melyek valamennyien a saját alaphypothesisük szerint nagyon természetesen tudják levezetni egymásból a lelki jelenségeket. Ezért van a psychológiának elsősorban leíró és analytikus s csak azután magyarázó és constructiv jellege.

A psychológiában inkább a közvetlen élményen, a belső phszenomenonon fordul meg minden, semmint az atomok módjára felvett hypothetikus elemeken, a vonzás analógiájára kitalált képzetlálkozásokon, az anyagi aggregátumok mintájára felvett Freud-féle complexeken. A physikában a tisztán fogalmi constructióknak van értelmök, ha mindjárt önmagukban ellenmondók is (pl. az atom fogalmának), mert a quantitativ vonatkozások felderítésére alkalmasak s exact próbájuk lehetséges. A psychológiában azonban mit csinálunk az önmaguknak ellenmondó fogalmakkal, melyek

használhatóságának nincsenek biztos kritériumai, minthogy csak kvalitatív természetű jelenségek értelmezésére vonatkoznak? A pszichológiában minden fogalomnak sanctióját az *élmény* kölcsönzi; itt minden fogalom elsősorban phsenomenalis értelemben igaz. Élményeink útján mitsem tudunk arról, hogy bizonyos prsésentativ tudatmozzanatok, melyeket a többitől abstrahálva, képzeteknek nevezünk, érzelmektől kísérve compléxekbe egyesülnek, tudtunk nélkül elménkben megmaradnak s tudatunk folyamára állandó befolyást gyakorolnak, melyről nincsen — csak eredményében — tudomásunk. Ezt a psychikai complexet nem lehet conceptualis jellegében a physikai erőhöz hasonlítani, úgy okoskodván, hogy valamint az erő maga sohasem tapasztalás tárgya, hanem csak igen hasznos fictió, melynek egyes elemei (sebesség, idő, tömeg) azonban felmerülnek a tapasztalásban: hasonlóképen a psychikai complex is mint egész és mint irányító erő csak tiszta conceptio, melyet ténylegesen sohasem tapasztalunk, melynek azonban egyes elemei (képzetek, érzelmek, törekvés-i tendenciák) belső tapasztalás tárgyai.⁶¹ Egyáltalán téves azon állítás, hogy épen úgy nem lehetünk kíváncsiak a simultan tudattalan complexek képeré, amint nem szükséges elgondolnunk, milyen lehet a súlytalan aether? Az utóbbi fogalom hasznos szolgálatot tesz — mint a physika története mutatja — a természettudományoknak; de a tudattalannak Freud-féle contradictorius fogalma mitsem magyaráz, sőt teljesen hibás, a psychológiát ismét naiv atomismusba visszavezető conceptio,⁶² mely a tudatélet szakadásainak elméleti kitöltését, azaz a continuitas problémáját nem viszi előbbre. A psychologia nem construálhatja meg a képzetek egy mechanikai aggregátumát s nem állíthatja egy szigorú deductio eredményeit a tényekkel szembe. A synthesis itt mindig csak kerülő utakon reprodukál egy többé-kevésbé pontos és alapos analysis-t. A bizonyítás itt nagyrészt csak álkövetkeztetés. Egészen más természetű *Pierre Janet subconscience-a*,

mely phsenomenális értelmű s a hysteria egy sajátos tünete. Ha pl. beszélgetünk egy beteggel, akinek keze eközben előtte ismeretlen dolgokat ír, akkor épúgy beszélhetünk írásra figyelő *subconsciens* (tudatalatti) tüneményekről, amint a beteg beszélgetésére figyelő *tudatos* tüneményekről szólunk. Itt tehát a *subconscience* a tudatos tüneményektől dissociat, s önálló összefüggésre szert tett jelenségeket jelent, vagy mivel ez elszakadt s önállósult, de tényleges tudatállapotok párhuzamosan léteznek az elsődleges tudatállapotokkal, azért *coconscience*-nak is mondhatók. Az e körbe tartozó psychiatriai esetek érdekesen illusztrálják a tudatnak folytonosságra valló természetét, mert amikor bizonyos tudatösszefüggések elszakadnak a többitől, akkor is zárt continuityra, önálló egységre törekszenek. Természetesen ezen másodlagos tudatra nézve is érvényesnek gondoljuk az okságnak s a pszichológiai magyarázatnak elvét; itt is egyik tudatállapot a másiknak feltétele.

5.

A pszichikai történés eszerint continuális összefüggést mutat; ezen történés minden egyes tartalma és összefüggése a másik tartalommal kölcsönösen feltételezi egymást. Ez a közvetlenül megállapítható *tartalmi* összefüggés azonban bizonyos *időbeli* megszakításokat szenved. A tudat continuitasa nem foglalja magában azt, hogy minden időbeli szakadék nélkül csatlakozik egyik történés a másikhoz. Az időszemlélet continuitasa nem tehető a pszichikai összefüggés feltételévé. Sőt — mint láttuk — az utóbbi lényege abban áll, hogy minden új pszichikai történés valami kapcsolatba lép az egyidejű és előző pszichikai eseményekkel, úgy hogy részint directe, részint indirecte ugyanazon pszichikai individuum minden lelki történése valamennyi többi pszichikai folyamatával egységesen össze van kapcsolva.⁶³

Ebből olyan sajátosága következik a pszichikai causalitásnak, mely teljesen különbözővé teszi a fizikaitól, sőt oly methodologiai akadályokat gördít elé, melyek a lelki okságnak konkrét megállapíthatóságát a bonyolultabb lelki folyamatoknál egyenest lehetetlenné teszik. Ugyanis valamely lelki történet legközelebbi s legdöntőbb jellegű okainak nem kell olyan történeteknek lenniük, melyek időben közvetlenül megelőzik a létrejött s vizsgált tünetényt, hanem jóval távolabb is lehetnek az idő szempontjából a pszichikai folyamatok continuitásában az okozott történetstől. Ennek a continuitásnak ugyanis bármely, akár időben közeli, akár távoli tagja, alkotórésze az összefüggésnek, amelyből minden mozzanat bármely pillanatban actualissá válhatik s így ugyanolyan causalis jelentőségre tehet szert, mint bármely egyébként közvetlenül megelőző pszichikai ok. Már maga az a tény, hogy bizonyos tudatmozzanatok több-kevesebb időköz után reproducálódhatnak (ha mindjárt nem is a szó szoros értelmében, mert minden tudatállapot végső elemzésben «új» történet), s mint okok szerepelnek, sajátos jellegzetet kölcsönöznek a pszichikai causalitásnak. A pszichológusra az a nehéz feladat hárul, hogy határt vonjon valamely pszichikai történet közelebbi s távolabbi okai között, ami bonyolultabb esetekben szinte lehetetlen, vagy oly átlagos és hypothetikus jellegű, hogy pszichologiai magyarázatnak alig nevezhető.

A lelki élet ezen secundarius elemeinek már az aránylag egyszerű lelki folyamatoknál, pl. az érzéki szemléleteknél jelentékeny okbéli szerepük van. Hatásukat directe nem constatalhatjuk, hanem arra vagyunk utalva, hogy kikövetkeztessük. Közreműködésük legjobban megfigyelhető a tárgyaknak szürkületben való szemléleteire nézve (v. ö. illúziókat). Az emlékezeti tudatmozzanatoknak, mint valamely tudatállapot keletkezésében résztvevő okoknak szerepét érdekesen illusztrálják a würzburgi pszichologiai iskola kísérletei. Messer egyszerű kísérletei pl. abban állnak, hogy

a kísérleti személy a kísérletvezető felszólítására az előtte fekvő ismeretlen tárgy takaróját eltávolítja, a tárgyat megpillantja s az első eszébe jutó szót vagy ítéletet kimondja, majd mindazt, amit a kísérlet alatt átélt, jegyzőkönyvbe diktálja. Ezek a jegyzőkönyvek érdekesen világítják meg a lelki élet secundarius elemeinek a szemlélet kialakulásában való hatását.⁶⁴ Pl. tárgy: egy kis, régi, rozsdás foltcsakkal fedett ölomdarabocska (amely a borús idő miatt csak hiányosan van megvilágítva). Jegyzőkönyv: «Erste Phase: ich hatte die reine Erscheinung, gar keine gegenständliche Interpretation. Zweite Phase: das Object erschien mir wie eine malayische Schriftnote. Es war die reine Illusion, ganze Linien von Schriftzeichen habe ich gesehen. Dritte Phase: die Erscheinung ändert sich wieder, ich sah die Punkte und Unregelmässigkeiten der Oberfläche als solche. Der silbrige Schimmer trat mehr in den Vordergrund als metallener Glanz, was vorher nicht der Fall gewesen war; hierbei ein Gefühl der Klarheit, und ganz automatisch sagte ich: das ist Blech».⁶⁵

Azon pszichikai tényezők között tehát, melyek jelen tudatállapotunkat meghatározzák s vele causalis összefüggésben vannak, igen fontos szerepet játszanak az időben távolabb eső, újra átélt élmények. Példánk csak az érzéki szemléletre vonatkozott; hasonlókép egy kis reflexió meggyőző bennünket arról, hogy az egész tudatélet a maga rendkívüli bonyolultságában a múlttal való causalis összefüggésben nyugszik. *Animus est ipsa memoria.*

De nemcsak ezen secundarius elemeknek mint okoknak van fontos hatásuk a tudat lefolyására, hanem az ú. n. eredeti dispositióknak (kézségeknek) is, bár ezeknek nem lehet a direct okok szerepét tulajdonítanunk, hanem csak a távolabbi feltételek indirect hatását. Vegyük fel pl. a legbonyolultabb pszichologiai területet, az öszetett akarategyesületekét; bizonyos gonosztett talán tíz eset közül kilencszer eredeti dispositiótól van determinálva; azon-

ban ez épen oly kevésbé tud magában cselekvést előidézni, mint a Föld nem tudja egy test leesését okozni, ha előbb a test megfelelő helyzetbe nem jut. *Wundt*⁶⁶ lényeges különbséget lát amaz eredeti dispositiók és a természeti történések permanens feltételei között. A dispositiók ugyanis, ha mindjárt a hozzájuk csatlakozó okok ugyanazok is, nem változatlan módon hatnak, hanem a tapasztalat azt mutatja, hogy ők maguk is folytonos változásnak vannak alávetve a hozzájuk járuló actualis okok következtében. Ezért nem tekinthetők constans, hanem csak változó feltételeknek, melyek az actualis pszichikai okokat valamiképp módosítják, de ők maguk is folytonosan módosulnak. Ha ez áll az eredeti dispositiókra, még inkább érvényes a szerzett készségekre nézve. Mindazonáltal a gyakorlati pszichológiai magyarázatban a dispositiók mint collectiv fogalmak — ha mindjárt nem is adják az illető tünemény végleges causalis magyarázatát — kétségkívül jó szolgálatot tehetnek. Helyesen figyelmeztet arra Wundt, hogy azért a cselekvő individuum maga nem alakul át egy constans, minden befolyással szemben változatlanak mutatkozó subiectummá. Tényleg már a gyakorlati pszichológiai motiválás is kényszerítve érzi magát számot vetni a relative szabályszerűen működő pszichikai feltételek ezen változásával. Egy constans alanynak, mint minden egyéni pszichikai történés állandóan megmaradó okának felvétele tiszta fictio, mely soha és sehol, ahol lelki jelenségek causalis megértéséről van szó, nem állapítható meg. Minden causalis pszichológiai interpretatio előtt, mely csak egy kicsit is mélyebben szánt, a cselekvő alany sohasem constans feltétel, hanem okok és feltételek összege, melyek közül az előbbieket pszichikai történések, az utóbbiak folyton módosulható dispositiók. Ezeknek távolról sincsen permanens jellegük, hanem fejlődésre képesek.⁶⁷

Mínthogy az időben távolabb eső pszichikai mozzanatok bármikor aktuálissá válhatnak s causalis jelentőséget

nyerhetnek, hasonlóképen bizonyos dispositióknak is megvan, mint távolabbi feltételeknek a maguk indirect hatásuk: lelki élet causalis magyarázata kellő methodikai bizonyosságot csak bizonyos relatíve egyszerű esetekben érhet el, mint pl. az érzéki szemléletek keletkezésének, egyes ösztönös cselekvések létrejövetelének analysisében. Eilenben az összetettebb akaratcselekvények, magasabb értelmi productumok causalis magyarázata mindig nagyon provizorius értékű marad.

V.

Teleologismus a psychológiában.

1.

Mínthogy az ember célkitűző lény, az oksági magyarázatot ki kell egészítenünk *teleológiai* magyarázattal. A természettudományokban szereplő teleológiai magyarázat voltaképp a jelenségek regressiv oksági felfogása: az okozatot, miután létrejött, célnak tekintjük, az okokat pedig e cél elérésére szolgáló eszközöknek. Ez azonban teljesen subiectiv célfogalom, melyet mi viszünk bele a természetbe; csupán formális szempont, az obiectiv kialakulási folyamatnak nem reális természeti tényezője, mely a tüneményt létrehozta s így érthetőbbé teszi, hanem csak a folyamat végének gondolatban való anticipálása. Ez a physikai célfogalom azonban, jóllehet hasznos heuristikus szolgálatokat tehet az összetartozó jelenségek könnyebb csoportosítására, a valóságos összefüggés ismeretét meg nem adja, ennek magyarázata csakis causalis természetű lehet. A célnak, mint ilyennek psychologiai forrása az akaró-cselekvő én s csak utóbb visszük át a külső világ tárgyaira. Az éntevékenység minden célkitűzés ősmintája: akarunk, cselekszünk, hogy valamit elérjünk, megvalósítsunk. Cselekszünk, mint eszközt valamire vonatkoztatjuk, aminek elérésére (οδ Ινεκα) törekszünk. Csak az akarat avathat valamely tudattartalmat céllá.

A finalitas tehát eredetileg csak a lelki étellel van adva; ott lehet szó finalitusról, ahol valamilyen alakban

megjelenő *akarat* van: *a cél akarat-kategória*: Ha a természetbúvár a fizikai folyamatokat célratörekvő actusokból akarná levezetni: ez annyit jelentene, hogy elhagyja a közvetett, a külső tapasztalat álláspontját, amennyiben a fizikai folyamatokat (mozgásokat) mint valami belső étellel felruházott akaratcentrumok egymásrahatásait fogná fel. Az élőlények világában már van bizonyos fokú lelki élet, tehát itt már a célnak nemcsak az előbbi formális értelme van meg (regressiv causalitas), hanem a reális értelme is, amennyiben mint akaratkategória, mint a történés valóságos, a lelki élet folyásába belenyúló tényezője szerepel. Túlzó mechanikus álláspont az, mely pusztán *teleophobiából* a cél fogalmát még az élőlények világából is kirekeszteni törekszik. Ez a teleophobia azon naiv teleologia visszahatásának tekinthető, mely a tisztán mechanikai tünetenyekre nézve is elutasította a causalis magyarázatot, hogy azt egy célok szerint működő intelligentia hatásával pótolja.

A célfogalom eredeti fölmerülése azonban a pszichikai élethez van kötve. Célokot tűzünk ki s valósítunk meg. Nincsen előbb cél, melyhez aztán alakul ki az akarat, hanem ha adva van akarat, ezzel együtt adva van a cél is. Minthogy pedig az akaratnak tágabb értelemben többféle formája van, eszerint a célra való törekvés is más és más formát ölt. Az akarat alsóbbrendű formája az ösztön és a vágy. Az ösztönnél a cél nem tudatosan ismert tartalom, de megvan a lényben az örökletes készség arra, hogy a mozgásoknak, mint eszközöknek egész bonyolult rendszere fölött rendelkezék. A vágy már a célnak többé-kevébbé világos tudatával jár, míg az igazi célkitűzésnél az elérni való tartalom világosan van anticipálva.

Ez az anticipált tudattartalom maga a lelki folyamatok sorában, mint *ok*, mint a cselekvés obiectiv, reális mozzanata, a lelki történés tényezője szerepel. A cselekvés oka a mi akaratunk, és a cél, mint annak tartalma akaratunkhoz tartozik, törekvésünknek valóságos mozzanata. Itt nem-

csak *a posteriori* nézek valamit célnak és eszköznek, hanem tudatosan a cselekvés megindítása előtt is. A cél az akaratban s az akarat által hat, a cél nemcsak a cselekvés eredményének pusztán gondolati előrevétele, hanem magukhoz a tényekhez tartozik. A physika *mechanikai* okságával szemben a lelki élet *teleológiai* okságot mutat. Itt tehát a teleológiai összefüggés a causalist nem zárja ki, sőt a cél, mint ható ok szerepel: ugyanazt a folyamatot, melyet mint célratörékvést tekintünk, causalisan is rekonstruálhatjuk. Minden pszichikai folyamatot *okok* határoznak meg; bizonyos szemlélet bizonyos tudatállapotot hív elő, ez egy másikat; vagy egy érzelmi s vágyó tudatállapot determinálja a figyelmet s a gondolatok lefolyásának más irányt ad stb. Ugyanezen folyamatokat *teleológiai* szempontból is tekinthetjük: úgy következnek egymásután tudatállapotaink, hogy akaratunk irányába essenek, azaz, hogy kitűzött célunkat szolgálják. Pl. egy író valamely téma megírását tűzi ki célul s mindazon gondolatai, melyek ezen tárgyra, mint célra vonatkoznak, egymásután fölmerülnek tudatában, mind a célt s egymást szolgálják: rég elfeledett citátumok, közmondások, hasonlatok, fordulatok vonulnak föl a tudat sötét háttéréből, melyek közül az előző a következőt kiváltja; a sok ezer lehetséges gondolatkapcsolat közül minden pillanatban az actualisálódik, melyre éppen szükség van, mely a célt szolgálja.⁶⁸

Így az egész tudatösszefüggés mind a causalitas, mind pedig a finalitas szempontjából tekinthető; az akarat megadja az irányt s élénk megelégedéssel nézi a folyamatok célirányos történéseit.

Minden szellemi tevékenység eredménye vizsgálható e kettős szempontból. Ha pl. elülről nézünk egy beszédet, azt látjuk, miként vonja egyik argumentum a másikat maga után, hogyan határozza meg az egyszer kimondott gondolat a következőt. Ha pedig ugyanezt a beszédet fordított sorrendben gondoljuk át, vagyis a végétől számítva,

azt látjuk, hogy a bebizonyítandó alapgondolat uralkodik az egész eszmementelene, a bizonyítás egész során, minden gondolat, minden érv ennek a célnak van alárendelve. Így az utolsó lesz az első, melyből a morgás kiindul, a τέλος Aristoteles szerint egyszerűen a δθ ή κίνησις.

Mínt hogy a lelki élet eszerint *teleológiai causalitást* mutat s a cél, mivel maguknak a lelki tényeknek sorába tartozik sltnint valóságosan ható tényező szerepel, a pszológiában magyarázó értékű. A cél fogalma nélkül a szellemi tudományok teljesen egyoldalúak maradnak. Ismeresnró-dunkat a tünemények természetéhez kell alkalmaznunk. Nem azáltal hat a természettudomány termékenyen a pszológiára, ha ez minden ízében, tehát a teljes mechanikus felfogásban is, utánozza, hanem ha úgy idomul a *maga* tárgyához, mint a természettudomány. A természettudományok tárgya közvetett, külső: a szellemi tudományoké belső, közvetlen összefüggés; amazok tárgyának összefüggését tehát mechanikai okokból *magyarázzuk*, emezekét pedig inkább célokból *megértjük*. A történelmet s a jelen társadalmi tüneményeket pl. csak úgy lehet megértenünk, ha azt látjuk, hogy az egyének bizonyos viszonyok között milyen célokból cselekedtek s cselekszenek; ha meg akarunk érteni egy collectiv szellemi fejlődést, vajjon pl. miért keletkezett valamely szellemi mozgalom, nem nélkülözhetjük a célfogalmat. Ahol karat van, ott cél is van; mínt hogy pedig így a cél benne van az akaratban, mint annak tartalma: a cél az ember lelki életének és ezen élet eredményei megértésének s interpretatiojának egyik legfőbb kategóriája. Ha ennek jelentését valaki fölfogta, s a lelki élet teleológiai casualitását megértette, az nem akarhatja többé a szellemi tudományokat, főkép a történelmet természettudományi minta szerint exact törvények célkitűzésével művelni.

Az egyén minden cselekvése ugyanis szükségleteinek, ösztöneinek, akaratának közvetett vagy közvetlen jelentke-

zése, a lelki élet tágabb értelemben vett akarati tényezőinek megnyilvánulása. Amire törekszünk, amit akarunk, amit cél útján motiválunk: ez a legérthetőbb, az a legmegfoghatóbb számunkra. Az akarásban és a célkitűzésben van az alany legjobban...«magánál» akkor érti cselekvését és reakcióit, ha törekvéseinek célját ismeri. Ezért oly alapvető fontosságú a szellemi tudományok számára a teleológiai felfogásmód. Ugyanazon cselekvések, melyek *causalisan* összefüggő akaratfolyamatok rendszerét alkotják, egyzersmind actiók és reactiók rendszerei is, melyek *finalis* sorokba rendezhetők. A pszichikai hatásösszefüggés tehát abban is különbözik a természet causalis összefüggésétől, hogy a lelki élet structurája szerint célokat valósít meg s értékeket hoz létre, és pedig nem pusztán alkalmilag, hanem benne van a lélek természetében, hogy az ő hatásösszefüggésében célokat valósít meg s értékeket teremt. Ez a pszichikai hatásösszefüggések immanens teleológiai jellege.⁶⁹

2.

.Causalisan magyarázzuk az emberi cselekvéseket, ha azt mutatjuk ki, vájjon milyen socialis és természeti környezetben, milyen lelki föltételek között, miféle szerzett vagy örökölt dispositiók folyományakép, milyen lelki evolutio után stb. történtek azok. Hasonlóképp adjuk a különféle szellemi alakulatoknak (pl. nyelvnek, mythosnak, erkölcsnek, tudománynak, jognak, művészeti productumoknak) s ezek egymásrahatásának oki magyarázatát. A lelki életnek mindezen eredményei azonban már eleve fölteszik azt, hogy kell lenni célratörekvő egyéneknek, (ill. társadalomnak), melyek ezen eredményeket létrehozták. Pusztán causajis módon, tehát anélkül, hogy ezen eredményeknek és cselekvéseknek alapjául ösztönt, illetőleg akaratot s ezekkel együtt célt vennénk föl, nem érthetjük meg őket. A lelki élet ezen eredményei, illetőleg az alapjukul szol-

gáló emberi cselekvések nemcsak azért jöttek létre, mert a külső és belső feltételek következtében létre kellett jönniök, hanem azért is, mert célkitűző lények vagyunk, kik előre megállapított gondolatokat valósítunk meg. A *causa - lis* szemponton kívül ez a teleológiai szempont érteti meg velünk a történelmet, az egyéni és társadalmi folyamatokat és intézményeket, művészeti és irodalmi műveket tudományos conceptiókat stb., amennyiben megmondja nekünk, vajjon miféle célt szolgálnak ezek, mire valók, hová tendálnak? Valamint egy gőzmozdonyt hiába szedünk szét bármily apró részekre s hiába tárjuk fel e részek funkcióit, ha nem mondjuk meg az egész célját olj[amiakj_aki ilyenféle gépet sohasem látott: hasonlókép hiába elemezzük a szellemi termékeket, hiába okoljuk meg az emberi cselekedeteket, nem értjük ezeket, ha nem vagyunk tisztában céljukkal. Azonnal világos előttünk minden, mihelyt valamely határozott célra szolgáló eszközként tűnik fel előttünk, mert a cél határozza meg a szellem eredményeit s teszi azokká, a mik. A szellemi műveknek cél-oka ($\tau\omicron$ $\omicron\upsilon$ $\acute{\epsilon}\nu\epsilon\kappa\alpha$) az aristotelesi értelemben vett *forma*, mely immanens módon, belülről határozza meg levesüket, a lehetőségnek, mint gondolatnak valósággá való kifejlését (Metaph. VII., 7.). Csakis abból, hogy az egyén vagy társadalom, ilyen és ilyen *célből*, ilyen és ilyen viszonyok közt cselekedett, lehet szellemi fejlődését megérteni. Pusztán a természeti föltételekből s az ember vak biológiai reakcióiból a szellemi tények magyarázhatatlanok. A természet a törvények, a történelem a célok és értékek világa. Egy víz-esés homogén vízrészecskékből tevődik össze s így ereje könnyen kiszámítható; ellenben egyetlenegy mondat, mely csak a száj lehellete, egy *flatus vocis* egész világrész ember-tömegét megrázza s cselekvésre indítja a pszichikai érték-motivumok által.

Az egészséges lelki élet zárt egészet, értelmes egységet alkot, mely a lelki elemeknek nem véletlen mechanikai

szövedéke, hanem bizonyos belső szükségképiség, célratörekvő akarat által összetartott egysége. Épen ezért tekintünk minden életrajzíró hősének életét, mint egy belső, érthető szükségképiségtől egybekapcsolt egésznek. Hasonlóképp ezen szempont szerint állítja elénk múltunkat saját emlékezetünk is. Minden pillanatban úgy érzi az élő az életet, mint önkiterjedését az után, ami előtte van. A célratörekvés adja meg minden egészséges lélek életének egységes jellemét. Vannak olyan jellemszilárd egyéniségek, a pszichologia legelőkelőbb tárgyai, kiknek tudatélete valamennyi lelki irányuknak egyetlen egy céltől, egyetlen alapgondolattól való függését mutatja; ezeknél majdnem olyan causalis összefüggést s olyan szoros continuitast találunk, mintha a physikai területen vizsgálnánk. Az ilyen igazi character minden gondolata, érzése s törekvése lelki életének egészétől, illetőleg ezen lelki totalitás főmotívumától van meghatározva.

Mint minden lelki folyamat, az akarat is fejlődik; minthogy pedig a cél az akarat tartalma, a cél s az eszközök az akarattal együttesen bizonyos evolution mennek át. Épen ezért vigyáznunk kell arra, hogy ne tekintsünk minden célt, amelyből valami szellemi képződményt magyarázunk, eredetinek. Sokszor megtörténik, hogy akaratunk olyan célokra tolódik át, melyek csak összefüggésben vannak a tőlünk már kitűzött céllal, de közvetlenül előre külön nem állapítottuk meg őket (a célok heterogoniája). Így van ez a szellemi képződmények kialakulásánál is. Épen ezért azon elsődleges célokat kell kifürkésznünk, melyek eme szellemi eredmények kezdetén uralkodtak s amelyekből amazok primitív fokukon érthetők. A már kész szellemi alakulat végleges célját szigorúan el kell választani az alakulás kezdetén uralkodó céloktól s a kifejlődés közben fölmerült mellécéloktól. Primitív fokon ugyanis a célkitűzés csak a legközelebbire irányul, legtöbbször még az ösztön rövidlátásával, világos tudat nélkül. A kultúra

fejlődésével a célok is halmozódnak, egyszersmind a gyakorlat útján bizonyos selectiójuk áll elő, a választás tudatosságának fokozódásával megfelelőbb eszközökről történik gondoskodás. A szellemi alkotások célszerűsége tehát hosszú, fáradságos fejlődés eredménye; a magasabb szellemi szükségletekkel ugyanis nincsen egyszersmind adva a kielégítés célszerű módja is. Azonfelül a célszerű cselekvésnek többször célszerűtlen mellékhatásai vannak, melyek külön szabályozást igényelnek; továbbá a fő- és mellék-célok szerepet cserélnek, vagy fontosságukban eltolódnak, miközben újabb szükségletek támadnak, melyek új célszerű, esetleg a többivel ellenkező cselekvést kívánnak. A célok ezen evolúcióját erősen figyelembe kell venni, különben a szellemi élet eredményei érthetetlenek.

Az emberi cselekvések és intézmények teljes megértéséhez nemcsak az egyéni céloknak, hanem az erkölcsi és társadalmi *normáknak*, mint akaratpostulatumoknak ismerete is szükséges, melyek mindenki számára kitűzik az elérendő erkölcsi és társadalmi célt. Ezek a társadalmi és történeti fejlődés causalis tényezői azáltal, hogy mint az akarat közimperativusai a cselekvéseket irányítják. Ilyen célokat tűz ki, illetőleg a cselekvéseknek irányt-szabó normákat állapít meg a jog, erkölcs, vallás, társadalom a gyakorlati életben, az ethika, sestetika stb. az elméletben.

Az akarat a lelki életnek, tágabb értelemben véve, a *dynamikus* eleme. Az associationismus az érzeteknek s képzeteknek, mint önálló elemeknek bizonyos erőt tulajdonított, holott az, ami a tudatállapotokat causalisan egybekapcsolja, folytonos összefüggéssé egyesíti, a tudat akaratí mozzanata és pedig akár alsóbb, ösztönszerű formájában, akár teljesen tudatos, activ alakjában. Terniészetesen itt akaraton nem valami „tudattalan erőt értünk, mely a tudatot irányítja, hanem a tudat törekvő activitását általában, melyet azonban nem azért említünk, mintha tény-

leg megmagyarázná az association Hogy a gondolatfolyamatoknál milyen nagy szerepe van az akaratmozgásoknak, eléggé bizonyítja az hogyamegszűnik *akarat* s az associatiók «szabadon» folyhatnak le az akarat közbejátszása nélkül (mint pl. az álmodozásban), akkôröz a folyamat könnyebben is történik, bár ekkor is közbeléphetnek bizonyos mechanisált akaratmozgások, esetleg ösztönszerű momentumok. Ellenben a Wundt-féle értelemben vett apperceptio-folyamatoknál az activ, tudatos akaratjátszik nagy szerepet. Ezeknél ismét érvényesül a célfogalom, amennyiben az akaratnak valami célja van s épen ezért csakis az ő irányához tartozó s a cél számára értékesíthető képzeteket teszi világossá. így a képzeteknek bizonyos selectiója, a gondolatfolyás szabályozása áll elő: az utóbbi alkalmazkodik az akarat céljához. Itt találhatjuk meg az igazi értékét a puszta associationismussal szemben álló *apperceptio-elméletnek*. Az apperceptióban ismerési akaratunk megelőzi a benyomást, melyet vár, keres és anticipiál. Az activ apperceptio tehát célratörekvő lelki működés. Amíg a puszta associatióban a képzetek *passiv* jönnek-mennek anélkül, hogy formálódnának: addig a gondolkodás olyan folyamat, melyben az én öntevékenyen viselkedik. Az összehasonlítás, vonatkoztatás, analysis és syntesis mind apperceptiv működések, melyek a tudat-tartalmat active célszerűen feldolgozzák. Gondolkodás, teremtő képzelet s mindazon szellemi processusok, melyekben bizonyos célok active megvalósulnak, nem érthetők mint az associatiók passiv eredményei. Az én activ, azaz akarati közbejátszása nélkül nem volna lehetséges sem fogalom, sem ítélet, sem következtetés.⁷⁰

A célfogalom a psychológiában azért is fontos, mert bizonyos szempontból rationalisálja a lelki életet. A physikai causalitas végső elemzésben irrationalis. Vájjon *a* jelenséget miért követi épen mindig *b* s nem *x*: azt nem tudjuk. A psychologiai önkénytelen causalis összefüggések nagy

része hasonló természetű: a tudatállapot után b következik be s nem x . De ezen irrationalis kapcsolatok mellett azok, melyeket valamely cél vet föl, *rationalisak*. Azért van b tudatállapotom, mert a célom volt. A cél active belenyúl a lelki történésbe s irányítj a a lelki folyamatokat egymásutánjukban. A psychikai területen a jelennek meghatározása a jövő által, vagyis azáltal, ami még *de facto* nincs, nem absurdum. Ez a cél fogalma.

VI.

Az akarat és a pszichikai okság.

1.

Gondolkodás, érzelem és akarat nincsenek a lelki életben izolálva, hanem válhatatlan egységet alkotnak, melynek mindezek csak egy-egy mozzanatai. Ebben az egységben azután vagy a gondolati, vagy az érzelmi, vagy az akarat mozzanat van inkább előtérben. E eszerint nevezzük el egymásután lefolyó tudatállapotainkat gondolatnak, érzellemnek vagy akaratnak. Amint a gondolatnak és érzellemnek elnevezett tudatállapotok keletkezésének megértése céljából alkalmaztuk a causalitás szempontját, hasonlóképp az akaratfolyamatoknak nevezett tudatállapotokat sem tekinthetjük oknélkülieknek, vagyis olyanoknak, amelyek egyáltalán nincsenek a lelki élet összefüggése által előkészítve s amelyek mintegy a semmiből hirtelen állanak elő. Mindenütt, ahol valamit megértünk, ez úgy történik általában, hogy oksági kapcsolatot teszünk föl; ha tehát az akarat életet is meg akarjuk érteni, föl kell tennünk, hogy az *okság elve*, mint mindenütt, itt is érvényes. Még ott is, ahol a concret okviszonyt nem tudjuk fölfejteti, postulálnunk kell, hogy megvannak a megfelelő okok, de ezek oly mélyen rejlenek s a föltételek oly bonyolultak, hogy hatásuk mértéke ki nem fürkészhető. így vagyunk sokszor a pszichológiában is, amiből azonban nem következik, hogy az okaiban magyarázhatatlan lelki folyamatnak egyáltalán nincsen oka. *Vere scire est per causas scire*. A psy-

chologia is fölteszi, hogy az okság elve az akarat világában is érvényes épen úgy, mint a tudatélet egyéb területein.⁷¹

Ha fölteszük, hogy az akaratú actusoknak nincsenek okai, akkor szétszakítjuk a lelki élet belső összefüggését s continuitását. Egy ok nélküli akaratfolyamatot az én-re nézve idegennek, az én természetével össze nem férőnek tekintenénk. Már maga az a tény, hogy a szándék és elhatározás emlékezethez van kötve, tehát már az emlékezet által van többé-kevésbé meghatározva, mutatja, hogy az akaratnak a tudat egységével, melynek főtényezője az emlékezet, a legszorosabb kapcsolatban kell lennie. Ok nélküli cselekvés nem származhatik egy e/i-től, nem lehet a mi *saját* cselekvésünk, mert egy cselekvés csak akkor a mienk, ha lényünk természetének megnyilvánulása.

Sok zavar támad az okság elvének az akaratüneményekre való alkalmazásában a *motívum* szó többértelműségéből. Aki motívumon külső, természetünktől különböző determináló erőt ért, az az akaratot egyenest a külső hatalmak rabszolgájává teszi. A motívum azonban, mint akaratmozgató erő, a szó pszichológiai értelmében, végső elemzésben mindig *mi magunk vagyunk, saját természetünk*, mert a mi lényünk természetétől függ, hogy valami számunkra motívum lehessen. Amilyen az én, úgy akar és cselekszik adott feltételek között. *Operari sequitur esse.* A motívumok az én egyes mozzanatai: bizonyos képzetek és érzelmek. Cselekvésünk szabad, ha activ akaratcselekvés, vagyis, ha activ akarat váltotta ki, nem pedig külső vagy belső kényszer, mely alól nem vonhatjuk ki magunkat. Az akaratnak választási szabadsága van; az akarat nem enged minden pillanatnyi ösztönszerű impulsusnak, hanem ezeket elnyomja, miközben különböző motívumok küzdenek az uralomért, míg azután a legerősebb győz s a cselekvés a több lehetőség közül való választás alapján következik be.

Különböző egyének különbözőkép hatnak vissza ugyan-

azon motívumokra, tehát más és más a causalis sor az egyéniség természetete szerint. Ami az egyik egyénnél mint cselekvést kiváltó, ható ok szerepel, a másiknál semmiféle motíváló erővel sem bír. Eszerint a motívumokon kívül az egyéni character a döntő az akarataktusok irányára nézve. Viszont a character kialakulása más, távolabb fekvő okokra mutat: az egyénnél született készségekre s a természeti és társadalmi környezet behatásaira stb. Ezen tényezőknek, mint okoknak befolyása alatt fejlődik s módosul, bár bizonyos relatív állandóságot mutat, főbb vonásai többé-kevésbé nem változnak.

Nemcsak eredeti természetünk határozza meg, vajjon mi válhatik számunkra motívummá, hanem saját előbbi akaratunk és cselekvésünk is. Ha már egyszer valami módon bizonyos motívum behatása alatt cselekedtünk, akkor ennek megvan az a jelentősége, hogy a más motívumból való cselekvést gátolja vagy erősíti, illetőleg módosítja. A cselekedet így azon tényezők egymáson való folytonos fejlődése által van meghatározva, melyek a lelki élet tartalmát teszik. Senki sem cselekedhetik másképp, mint ahogyan lelki életének összefüggésébe cselekedete beleillik. Ez az ő cselekedete. Az akarataktusok tehát megfelelő pszichikai előzmények után jönnek létre s nem valami pszichikai *vacuumból* szökkennek elő, nem szerepelhetnek úgy, mint a történet új sorozatainak abszolút kezdetei.

Egyéni természetünk vonásainak egységes összefüggése \hat{a} feilem, melyet, ha már kialakult: \hat{F} öntudatossá vált, nevezünk *személyiségnek*. Akkor szabad cselekvésünk, ha öntudatos személyiségünkben kifolyólag cselekszünk, nem pelíg tovatűnő, személyiségünk alaptermészetével össze nem olvadt, sőt talán azzal ellenkező motívumok következtében. Az ilyen akarás és cselekvés tehát nem «oknélküli», okai megvannak eredeti természetünkben; nem kényszerítő külső okok eredménye, hanem énünk

közvetlen, csakis önmagától, saját mivoltától meghatározott tevékenysége (*autodeterminismus*).

Ilyen értelemben csak a személyiség jelent szabadságot. A természet csak fajt ismer, de a szellemi világban helye van a személyiségnek. Az ember a maga mechanizmusában mint az egész természet egy része, a természeti folyamatok mechanikai causalitásának van alávetve s reflex ténykedése is, mely ebből folyik, *heteronom* természetű; de mint *cselekvő* lénynek nem kell engedelmessé válnia az ok (causa) és okozat kivételt nem ismerő külső kapcsolatának, hanem vagy az ok (ratio) és következmény logikai kényszerének, vagy a cél és eszköz teleológiai viszonyának, mely tehát belőle fakad, *autonom* természetű.

Magának az ének kialakulása természetesen megfelelő pszichikai előzmények, mint okok összességének hatásképpen történik; minthogy pedig az én ezen kifejlődése, melynek alapján a cselekvés végbe megy, messze visszanyúl a múltba, sőt az okok láncolata szinte a *regressus in infinitum* útvesztőjébe téved,⁷² sohasem lehet szó arról, hogy az akaratfolyamatokat a természeti folyamatok módjára exact módon kiszámítsuk. Az akarat semmiképp sem tekinthető úgy, mint a motívumok hatásainak pusztá eredménye; bármennyi és bármily állandónak mutakozó tényezőit is állapítjuk meg a jellemnek, még mindig marad valami legbensőbb csira ezen tényezők mögött, mely a maga egyetlen és egyéni eredetiségében hozzáférhetetlen s amely az akaratnak a kiszámítottal szemben éppen ellenkező irányt szabhat.

A lelki élet nem érthető akkor, ha tisztán a tudat napfényében szemléljük. Legjobban érvényes ez a gondolat az akaratfolyamatokra nézve. Ha igaz is, hogy elhatározásunkat és cselekvésünket legbensőbb természetünkől származó motívumok határozzák meg, ez még nem jelenti azt, hogy ezek a motívumok mindig teljesen tudatosak. Ilyen esetekben jól tudjuk, hogy *mit* akarunk, de nem,

vájjon *miért* akarjuk?⁷³ Hajlandók vagyunk cselekedeteinket a tudat centrumában lévő gondolatból s hangulatból magyarázni, s elfeledkezünk a tudat peripherikus vagy éppen tudatalatti elemeinek (amennyire lehetséges) számbavételéről. Ezért történik meg, hogy néha olyan cselekvés jó létre, mely nemcsak a környezetet, hanem magát a cselekvőt is meglepi. Ilyenkor olyasvalami bukkant fel a tudat sötét háttéréből, ami eddig sohasem volt az előtérben, ami sohasem tűnt fel a cselekvő tulajdona gyanánt. Énünk soha sincsen készen, folyton fejlődésben van |s ami tudattalan? volt, tudatossá válik, s ami tudatos volt, tudattalanná. ÍNéha olyan készségeink nyilatkoznak meg, melyek az eddig adott feltételek között nem léptek ki potenciális létükből. Sokszor valamely tudatos gondolat látszik cselekvésünket irányítani, jóllehet valójában egy spontan mozgásszükséglet, félig tudatos, homályos érzélem, tudatalatti tendencia viszi a döntő szerepet. Hogy az igazi indító okok mennyire elrejtve maradhatnak a tudat előtt, legélesebben a posthypnotikus suggestió jelenségei mutatják, amidőn a medium másnap elvégzi a suggerait cselekedetet, melyet maga előtt fictiv okokkal motiválni is tud.⁷⁴ Hasonlóképp megesik, hogy nem viszünk végbe valamely veszedelmes tettet, véleményünk szerint tisztán morális érzésből. Később azonban fölfedezzük, hogy csak a télelem tartott bennünket vissza s a cselekvést azonnal véghez viszük, mihelyt nincs veszedelemmel egybekötve.⁷⁵ A tudatalatti s tudattalan tényezők miatt önmagunk ismerete (γνώθη-ι σεαστόν) nemcsak hogy nehéz, de voltaképp *lehetetlen*, is.⁷⁰

Akaratunk utólagos megokolásában különös hajlandóságunk van az intellektualistikus magyarázatra. A motívumok közül egyeseknek előnyben részesítése pusztán az értelmes megfontolás eredményének tetszik előttünk, mert a megfontolás gondolati elemei mindig világosak, ezeket magunk elé állíthatjuk s éppen ezért az egész elhatározási folyamat lényegének tartjuk, holott e folyamatban még

nagyobb szerepet játszanak az észrevétlenül maradt érzelmek és indulatok. Egyébként az észmotívumoktól, a tiszta intelligentiától vezetett, ú. n. *északarát* az akarás ideálja, mely azonban csak ideál marad, mert a lelki élet egységénél fogva mindig együttjár az akarással affectív állapot, érzelmi mozzanat is. Eo magis est libertás, quo magis agitur ex ratione, eo magis est servitus, quo magis agitur ex libidine (Leibniz).⁷⁷

Mint általában a pszichikai causalitas, akkép az akaratot meghatározó causalitas sem mechanikai okság. Az akaratfolyamatoknál megnyilvánuló okság annyit jelent, hogy az akarás és a cselekvés az egyén természete szerint megy végbe, aki átlag, de nem kizárólagosan egyenlő motívumokkal szemben egyenlő körülmények közt egyformán hat vissza. A mechanikai causalitas absolut és exacte kiszámítható kényszere azonban hiányzik. Viszont az sem állítható, hogy itt nincs szó igazi causalitásról, hanem csak pusztá szabályszerű egymásutánról, mert az akaratfolyamatok nemcsak egymásra következnek, hanem *egymásból* állanak elő, egyik történés a másikból következik, az akaratactus más pszichikai folyamatok következménye. Azok a mozzanatok azonban, amelyek az akaratot meghatározzák, nem valami külső, idegen hatalmak, hanem az egyén saját tudatállapotai.

Néha azon illúzióknak van, mintha tisztán önkénytesen, ok nélkül akarnánk. A finomabb introspectív elemzés azonban rávezet bennünket azon, esetleg a tudat peripherikus elemei közt található okokra, melyek cselekvésre indítottak bennünket. Vagy ha ezen analysis sem vezet eredményre, akkor is föl kell tennünk, hogy valamiféle okból cselekedtünk, csakhogy ez ismeretlen s a tudat sötét hátterében rejtőzik.

2.

Vannak gondolkodók, akik a pszichikai causalitás kérdéséhez az akaratszabadság problémáján keresztül jutottak. Ezek közé tartozik *H. Bergson*, aki a pszichikai causalitásban csak egy tisztán fizikai kategória illetéktelen alkalmazását látja. Az értelem és a számfogalom éles kritikája által⁷⁸ összetörni igyekszik a mechanikai világnézetet s a belső tapasztalatból ismert akaraterő analógiájára fogja fel a világ nagy kosmikus üzemét. Előtte a szabadság vitathatatlan tény, de azért az ő szabadságfogalma bizonyításának majd egy egész könyvet (*Essai sur les données immédiates de la conscience*) szentel.

Bergson a psychophysikai kérdés dilemmájából indul ki. A szellemi folyamatok vagy a fizikaiakkal párhuzamosan mennek végbe, úgyhogy egymásutánjuk ugyanazon szigorú causalis rendhez kénytelen alkalmazkodni, melynek a testi állapotok engedelmessé válnak; vagy pedig kölcsönhatás van a szellem és az anyag között. De ebben az esetben sem lehetséges a szabadság egy kimeríthetetlen erőforrás értelmében, mivel ez az energiamegmaradás elvébe ütköznék. E két hypothesis közül azonban a parallelismus ellentétben áll a lelki élet tényeivel, a psychophysikai kölcsönhatás elméletét pedig nem dönti meg az energiamegmaradás elve, mert ennek értelme methodikai s nem metaphysikai alapokon nyugszik. Ez elvből pedig psychologiai determinismust levezetni annál kevésbé lehet, mert a lelki élet területén az energia fogalmának semmi értelme sincs s így a legcsekélyebb alkalmazása sem lehetséges.

A psychologiai determinismus Bergson szerint nem is a fizikai determinismus postulátuma, hanem főképp az associacionismushoz hajló gyakorlati észnek követelménye. Ez ugyanis a lelki életet önálló tárgyként működő képzetekre, bontja föl s azon törvényeket kutatja, melyek szerint ezek a képzetek kapcsolódnak, mert értelmünk itt is mindent

előre ki akar számítani, akár csak a fizikai világban. De ilyen valóságos törvényekre nem bukkanunk a pszichológiában. Az ú. n. asszociációs törvények legfőbb csak a lelki élet felületi rétegeire érvényesek; az én mélyebb életére nem alkalmazhatók. Bergson az egész determinizmust az asszociációs pszichológiához szeretné kötni. Ez ugyanis az én-t a lelki állapotok kötegének nézi, melyben a legerősebb uralkodó befolyást gyakorol a többire s ezeket magával ragadja. így pl. azt mondjuk, hogy valakiben a jó cselekvés után való vágyódás s a rossz utálata elég erős arra, hogy minden más ellenkező vágyat legyőzzön. Vágy, utálat, félelem, kísértés, mint külön dolgok szerepelnek, melyek mint sponte sua működő okok összejátszanak vagy ellenkeznek egymással; a gyönyör és fájdalom egymást ellensúlyozzák, mintha csak sajátos külön létük volna.⁷⁹ Ezen associationismus fő hibája, hogy a konkrét lelki tünetmény helyébe minduntalan a mesterséges rekonstrukciót törekszik állítani s így összezavarja a tény magyarázatát magával a ténnyel.

Barbár és együgyű pszichológia az, mely lelkünket úgy mutatja be, mint amely determinálva van sympathiától, utálattól, gyűlölettől, mint mindmegannyi erőttől. Ezek az érzelmek, föltéve, hogy elég mélységre tettek szert, mind az egész lelket képviselik, abban az értelemben, hogy a lélek egész tartalma visszaverődik minden lelki jelenségben. Az asszociationista az én-t az érzetek, érzelmek, képzetek aggregátumára vezeti vissza, de ha a különböző tudatállapotban nem lát egyebet, mint amit nevük kifejez, ha nem tart belőlük egyebet vissza, mint csak a személytelen szempontot «gyűlölet», «szeretet» stb. egyéni konkrét színezés nélkül), akkor végtelen sorba rakhatja őket egymás mellé, anélkül, hogy egyebet nyerne, mint egy én-phantomot, az én-nek a térben kivetített árnyékát. Ellenben ha ezeket a pszichikai állapotokat különös színezetükben fogja fel, akkor nincs szüksége a tudattények asszociálására, hogy a

személyiséget reconstruálja. Tudatállapotaink azonban szavakban szilárdulnak meg és konkrét éntünk, élő éntünk be van fűdve az egymástól elválasztott, következőképp fixált pszichológiai tények külső kérgével, mely alatt rejlik voltaképi szabad lelkünk. A nyelv kényelmessége és a társadalmi viszonyok legtöbbször megakadályoznak bennünket abban, hogy ezt a kérget áttörjük. Legtöbb elhatározásunk csak külső és nem lényünk magjával összeforrott mozzanatok eredménye.⁸⁰ Ez esetekben lehet csak a motívumok által való determinálásról beszélni. Bizonyos esetekben azonban a motívumok csak látszólag meghatározó mozzanatok; a cselekvés valóságos oka mélyebben van, az akarati döntés egész lényegünkből való. *C'est de l'âme entière, en effet, que la décision libre émane; et l'acte sera d'autant plus libre que la série dynamique à laquelle il se rattache tendra davantage à s'identifier avec le moi fondamental. Ainsi entendus, les actes libres sont rares.*⁸¹ A legtöbb ember azonban külső motívumok hatása alatt cselekszik, élnek és meghalnak anélkül, hogy az igazi, a szó teljes értelmében vett szabadságot megismerték volna.

Bergson azon cselekvéseket mondja szabadoknak, melyek teljes személyiségünkből fakadnak (nous sommes libres quand nos actes émanent de notre personnalité entière). Személyiségen pedig az ént, én-en pedig végső elemzésben a jellemet érti (notre caractère, c'est encore nous). Éntünk hosszas fejlődés eredménye; ha tehát éntünk valami módon reagál, kétségkívül ezt azon tényezők, mint okok hatása alatt teszi, melyek fejlődését befolyásolták; ha nem így cselekednék, önmagát, múltját, saját mivoltát tagadná meg. Mi lehet tehát az oka, hogy Bergson az ént ezen immanens causalitását nem akarja elfogadni?

Bergson nagyon helyesen jegyzi meg: azt mondani, hogy ugyanazon pszichikai okok ugyanazon hatásokat idézik elő, együttjár annak föltevésével, hogy ugyanazon ok többször jelenik meg a tudat színpadán. A *durée-ről* való

fölfogás a pszichikai tények radikális heterogeneitását állítja s annak lehetetlenségét, hogy két lelki tünemény teljesen egyforma legyen, minthogy a történet két különböző mozzanatát alkotják. A külső tárgy nem hordja magán a lefolyt idő bélyegét s ezért, a pillanatok különbsége dacára, a physikus ismét azonos elemi föltételek között találhatja magát: ellenben a *durée* reális valami a tudat számára, mely megőrzi a nyomot; itt nem lehet beszélni azonos föltételekről, mert ugyanaz a pillanat nem jelenhetik meg kétszer. A pszichológiai elemeknek, még a legegyszerűbbeknek is, megvan a maguk egyénisége, a maguk sajátos léte, folytonos levésben vannak s ugyanaz az érzelem azáltal, hogy ismétlődik, már új érzelem. Vaskos petitio principii-t követ el az, aki két lelki állapot hasonlóságából azt következteti, hogy ugyanazon ok ugyanazzal a hatással jár. A physikus számára ugyanannak az oknak mindig ugyanaz a hatása; a pszichológus számára egy ok egyszer kifejti hatását és soha többé nem hozza létre ugyanazt. (*Une cause interne profonde donne son effet une fois, et ne le produira jamais plus.* p. 153.)

Bergson ezen sorai azt mutatják, hogy amidőn a legélesebben harcol a pszichikai causalitas ellen, ugyanakkor maga is kénytelen annak érvényét elismerni, mert hisz maga mondja, hogy a lelki ok *egyszer* kifejti hatáság Bergson tévedése abban rejlik, hogy a *causalitas elve* alkalmazásának elengedhetetlen föltételeként állítja elének az *ismétlődést*.; Abból azonban, hogy a pszichológiai területen is okságot postulálunk általában, nem következik, hogy mindig teljesen azonos okok szerepeljenek. Ha nem is ismétlődnek meg adaequat módon a lelki tünemények az egyébként Bergsontól geníálisan megfogalmazott *durée* miatt, azért föl kell tennünk, hogy a lelki tünemények sem állanak elő a maguk concret, élő, egyszer való fölmerülésében egészen a semmiből, hanem egyszeri actualis létüknek is megvan a maguk alapja a megfelelő pszichikai antece-

dentiákban; ha nem is állíthatók quantifikált egyenletekbe az egymásután következő tudatállapotok, azért mégis föl kell tennünk, hogy tiszta qualitas-különbségeik is bizonyos előző lelki mozzanatok következményei.

A *durée* és a *causalitas* egyáltalán nem zárják ki egymást; a pszichikai jelenségeknél is a jövő a jelenben praeformálva van, ha mindjárt a tudat synthetikusán teremtő természete miatt nem maradék nélkül is. Az ugyanis tagadhatatlan, hogy minden bekövetkező lelki állapotban több van, mint a componensek pusztá összege. Ezt fejezi ki az itt fejtegetett *causalitas psychikai* jelzője az aequivalentia elvére támaszkodó mechanikai causalitással szemben.

Egyébként a pszichikai causalitásnak Bergson-féle megfogalmazása egyáltalán megszüntetné az *ok* fogalmát. Mert vájjon a physikai világban is lehet e beszélnünk a szó absolut értelmében azonos okokról és hatásokról? Nemde a physikai világban is minden pillanatban többé-ke vésbbé minden módosul? *πάντα ρεῖ και χωρεῖ και οοδέν μένει*? A tudatállapotok kétségkívül soha sem térnek vissza, azonos módon nem fixálhatók, teljesen tűnékenyek; ez azonban bizonyos relatív megrogzításukat s tipikus osztályozásukat, viszonylagosan ismétlődő feltételeik megállapítását, egymásutánjuk bizonyos állandó visszatérését nem zárja ki. különben is más kérdés az, vájjon a lelki jelenségek is egymásból következnek-e, egymás okozatai, ha mindjárt sohasem térnek is vissza s egyetlen egyszer voltak is causalis viszonyban; s más kérdés az, vájjon vannak-e methodikai eszközeink, melyek segítségével ezen egyszer előforduló concret kapcsolatokat megtudjuk állapítani? A pszichikai tünetmények is lehetnek causalis sorok tagjai s emellett sajátos természetük megtilthatja ezen sorok megállapíthatóságát.

Bergson az okság két elméleti típusát próbálja a lelki jelenségekre alkalmazni: a Spinozáét és a Leibnizét. Hol lehet szükségképi oksági viszonyt megállapítani?

Tisztán empirikus módon ott beszélhetünk szükség-

képi okozásról, ahol a tapasztalás abszolút szabályszerűséget mutat. Eszünk azonban, mint mindig, itt is megokolatlan módon a tapasztalás fölé emelkedik s a megfigyelt szabályszerű egymásutánt a hatásnak az okban való szükségképi bennrejlésévé obiectiválja. A következménynek a praemissához való logikai-mathematikai vonatkozása fényes példakép lebeg előtte. A hatásnak az okhoz való viszonya úgy közeledik ezáltal egy identitásegyenlethez, mint egy görbe az asytmotájához. A világ minden qualitativ mozzanata végre is elvesz az algebrai füstben. De épen a külső világ ezen teljes mechanisálása által mély rés támad a természet és a szellem között. Minél inkább akar az ember amott Spinozával szükségképiséget látni, annál fényesebben lép emitt elő a szabadság.

Bergson azonban maga is belátja, hogy az okságnak ezen a mechanikai fölfogásán kívül van egy [másik is, melyet lelki életünk megfigyeléséből meríthetünk. Itt — úgymond — tapasztalhatjuk, mikép fejlődik a gondolat akarattá s az akarat cselekvéssé. A primitiv ember az okozás ezen belső faját átviszi a külső világra is: a természeti történés mögött egy jó vagy gonosz szellem önkényét keresi. Minden tüneménynek akár physikai, akár psychikai legyen az, ezen felfogás szerint van *durée-je*: a jövő nincs benne a jelenben máskép, mint gondolat formájában. Bergson előtt világosnak tetszik, hogy ezen okfogalom mellett is megmarad az emberi szabadság.

Ami a spinozismus mechanikai okságát illeti, túloz Bergson, amikor azt hiszi, hogy ennek a szellemi világban megnyilatkozó logikai contrastja megmenti a szellem abszolút szabadságát. A lelki életben is lehet szó — mint láttuk — causalitásról, ha mindjárt nem is Spinoza mechanikai fölfogása szerint. Az okság Leibniz-féle elméletének panspiritualistikus alkalmazása pedig annyira metaphysikai jellegű s oly csekély tapasztalati alapon nyugszik, hogy a psychikai causalitas kérdését teljesen spekulativ ingová-

nyokra tolja ki, hogy megmentse az emberi akarat abszolút szabadságát, az egész világnak odaajándékozza ezt a szabadságot.

Bergsonnak ez a metaphysikai gondolata is magán viseli a művész bélyegét. Ez az ő nagy erőssége s egyszerűsmind nagy gyengéje. Művészi készsége sokat időzteti az egyéni sokféleségek qualitativ árnyalatainál s az általános természetű elemek előtt lehetőleg becsukja szemét.

3.

Az akaratszabadság problémájának gyökere — mint az eddigiekből látható — akörül forog, vajjon érvényes-e az akaratfolyamatokra nézve a causalitas elve? Minthogy mind az indeterministák, mind a deterministák az okságnak mechanikai formáját tartják kizárólagosan szem előtt, a két irányzat a legélesebb ellentétben áll egymással, holott a pszichikai causalitásnak az előzőkben ismertetett synthetikus természete, mely szerint lehetetlen a lelki állapotokat s így az akaratfolyamatokat is az előző történésekből *maradék nélkül* levezetni, a két szélső álláspontot lényegesen közelíti egymáshoz.

Az *Indeterminismus* egyik ága egyébként összeférőnek tartja álláspontját a causalitásnak, mint egyetemes elvnek elismerésével. Eszerint a causalitas elve csak annyit mond, hogy minden történésnek okának kell lennie, amely bár elégséges ahhoz, hogy ama történést létrehozza, de erre azért nincsen kényszerítve. Az akaratactusok oka magában a szabad akaratban van, vagyis azon képességben, hogy így vagy úgy döntsön. Az akarat szabadon s nem szükségképpen működő ok. Csupán a szükségképpen működő okokat tartani egyedül lehetséges okoknak, jogtalanság; kellő ok nélkül viszi át a determinismus a szükségképi természeti okság fogalmát a szellemi történés területére.

Az Indeterminismus híveinek másik csoportja azonban

az ok és hatás viszonyát csakis mint szükségképi vonatkozást fogja föl s ezért szerintük az akaratszabadság csakis akkor lehetséges, ha az oksági elv egyetemes érvényét kétségbe vonjuk. Ez az elv ugyanis szigorú értelemben nem szükségképi jellegű; mert a történés fogalmában nincs benne föltétlenül az okozottság jegye: egy nem-okozott, tehát szabad történés is ellenmondás nélkül elgondolható. Másrészt magának a causalitásnak egyetemes érvénye nem gondolható el ellenmondás nélkül; ha ugyanis minden okhoz egy másikat kell keresnünk, akkor minden causalis sor a végtelenbe vezet. Hogy tehát egy valóságos kezdethez jussunk, föl kell vennünk egy első történést, mely maga nincsen ismét egy időbeli megelőző által determinálva. Ha pedig ez a feltevés szükségképi a világprocessus kezdetére nézve, az marad a világ további folyására nézve is. Eszerint a világtörténésben oknélküli folyamatok vannak. Ilyenek pedig elsősorban a szabad akarati döntések; ezek abszolút első kezdeteket, újonnan meginduló causalis sorokat alkotnak; hatásukkal azután a dolgok további folyását causalisan befolyásolják. Bármekkora előnyöket nyújt nekünk a természetben a causalitas elvének alkalmazása, azért nem minden történés áll a természeti causalitas uralma alatt. Az indeterministák szerint sokkal biztosabban tudjuk azt, hogy akaratunk szabad, semmint azt, hogy mindennek, ami történik, oka van. Az okság gondolata nem elégséges arra, hogy a világ minden történését megértesse, e célra ki kell egészülnie a szabadság gondolatával.

A *deter minis mus* hívei viszont az okság elvének egyetemes érvényét logikailag szükségképinek tartják. Az oknélküli akarás gondolata szerintük voltaképp a gondolkodásról lemondó gondolat. Ha ugyanis egy szabályszerűen megelőző *A* folyamatban semmi sem volna, ami az utána szabályszerűen bekövetkező *B* szükségképen meghatározná, ha tehát *A* semmit sem tartalmazna, ami *B* bekövetkezését szükségessé tenné: akkor szükségképen azt kellene feltén-

nünk, hogy A-ra szabálytalan változatosságban nemcsak B hanem C, D... tetszésszerű folyamat fölléphet. Ez a föl, tevé azonban lehetetlen, mert ellentmond a tapasztalásnak, melynek alapján causalis gondolkodásunk kifejlődött. Tehát logikailag szükségképi valaminek a fölvétele, ami A-ban B bekövetkezését szükségképi meghatározza. Egy oknélkül történés merő csodaként szökkenne elénk; minden kérdés minden miért haszontalan volna vele szemben, az észnek meg kellene állania előtte. Ha a folyamatok létrejövetelükben megismerhetők, akkor okaikból magyarázhatóknak kellenniök. Ha a *psychologia* mint *magyarázó* tudomány lehetséges, akkor a determinismus szerint föl kell tennünk, hogy az összes pszichikai jelenségek, tehát az akarati elhatározások is, az októrvény alatt állanak, hogy tehát bekövetkezésük szükségképi.

Amikor a determinismus az okság elvének egyetemes¹, tehát a lelki jelenségekre is kiterjedő érvényét állítja, nem feledkezik meg arról, hogy ez az egyetemes érvény végső elemzésben logikai postulatum, mely direct úton sohasem bizonyítható; továbbá, hogy egyetlen akarati elhatározásnak okai sem mutathatók ki teljesen, minthogy minden pszichikai oksor a végtelenbe vezet s mert a psychophysikai történés oly bonyolult és változó, hogy kimerítő módon egy causalis sor tagjai sem sorolhatók fel. A determinismus azonban egyszersmind fölteszi, hogy valamint a meteorológiában meg vagyunk győződve arról, hogy az időjárás valamennyi szeszélyes, a légnomás, nedvesség, hőmérsék stb. tényezők változásai causalisan meg vannak határozva, hasonlóképen postuláljuk, hogy az ember mindenkor az δ természete szerint «akar» és cselekszik, hogy ez a természet egészen meg van határozva s hogy éppen ezért az akarat is, mely adott esetben belőle kiindul, determinálva van s ennyiben szükségképi. Ez az egyéni természet maga is az időben megelőző, hasonlóképi meghatározott fejlődés által szükségképen alakult ki. így illeszkedik be az emberi aka-

rat és cselekvés a világ folyásába, melyben minden folyamat mind bekövetkezését, mind természetét illetőleg szükségképi jellegű.⁸²

Az Indeterminismus és a determinismus ezen küzdelmében a pszichikai causalitásnak az a fogalma, melyet az előzőkben kifejtettünk, bizonyos értelemben közvetítő szerepet játszik. Eszerint az okság elve érvényes ugyan az akaratfolyamatokra nézve, amelyekben ezek az egyéni természet s a motívumok alapján alakulnak ki; de viszont tagadhatatlan, hogy ezen pszichikai oktényezők nem a physikai okok mintájára mechanikusan fejtik ki hatásukat, hanem, mivel a pszichikai jelenségeknek qualitativ jelentésük van, melyre nézve a teremtő synthesis elve érvényes (v. ö. 52. s k. 1.), kiszámíthatatlan, sajátos módon, vagyis úgy, hogy az eredmény csak utal bizonyos componensekre, de ezekből maradék nélkül távolról sem vezethető le. Mint-hogy a pszichikai jelenségek körében a qualitativ természetű értékek és célok nagy szerepet játszanak s mint subjektív tényezők spontán módon belenyúlnak a lelki történés lefolyásába (amiről a physikai világban szó sem lehet): a physikai determinismusnak azon törekvése, hogy a természeti causalitást érvényesítse a lelki jelenségek magyarázatában, a lelki jelenségek nem atomi sálható qualitativ és synthetikus természetén hajótörést szenved. Épen ezért a meteorológiai jelenségekkel való analogisálás is teljesen céljátévesztett, mert ezek végső elemzésben mechanikai tünetmények, melyek — ha a föltételek teljesen ismeretesek — tényleg kiszámíthatók; de a lelki tünetményekre nézve, bármennyire is ismerjük összes feltételeiket, synthetikus teremtő természetük miatt, minden előre való kiszámítás értelmetlen. Ami pedig a pszichológia, mint magyarázó tudomány lehetőségének a physikai determinismus - tói való függővé tételét illeti, nincs semmi okunk arra, hogy azonnal lemondjunk róla, mihelyt kitűnik, hogy az ő interpretációjában adott okok nem kimerítően, hanem — a lelki

jelenségek synthetikus természeté miatt — csak nagy vonásokban adják az illető psychikai tünemény magyarázatát. Magyarázatról ott is lehet szó, ahol a magyarázó eljárásunk nem is meríti ki a magyarázandó jelenséget, vagy ahol szükségképi viszonyok szerepelnek. Másrészt nem zárkozhatunk el azon ellentetés elől, hogy a teremtő synthesis elve nem áll ellentétben a determinismussal. A lelki tünemények sajátos kapcsolódásaik folytán egészen új mozzanatokat vethetnek fölszínre s amellet ezek a maguk singularitásában is szükségképen jöhetnek létre. A lelki jelenségek synthetikus természetük dacára teljesen determinálva lehetnek anélkül, hogy mi ezt föl tudnók deríteni. Más kérdés az, vájjon valami szükségkép megvan-e határozva, s más az, vájjon mi hozzáférhetünk-e ezen szükségképesség kimutatására szükséges összes feltételekhez?

Kétségkívül az akaratfolyamatok is causalisan prefo-rálva vannak psychikai előzményeikben, ha nem is absolut módon. Ez azonban nem zárja ki sem a *cselekvés szabadságát*, vagyis azt, hogy az ember psychikai és physikai kényszertől menten úgy cselekedjék, amint akar; sem az *akarás szabadságát*, vagyis azt, hogy saját természetéből (characteréből) kifolyólag minden más ember befolyásától menten cselekedjék, ami természetesen megengedi azt, hogy az akaratí actus a megelőző lelki folyamatból causalisan következék; sem az erkölcsi *szabadságot*, vagyis azt, hogy az erkölcstelen szokásokkal és hajlamokkal szemben cselekvésében az erkölcsi normáknak megfelelő tendenciát érvényesítse, ami viszont összefér azzal a föltevással, hogy az erkölcsi jó érdekében csakis akkor történik a döntés, ta a psychikai előzmények és föltételek ezt megengedik.

MÁSODIK RÉSZ.

TÖRVÉNYSZERŰSÉG A PSYCHOLOG IÁBAN.

I.

Okság és törvény.

A «törvény» szót általában olyan ítéletek jelzésére használjuk, melyekben valamely egyetemesen érvényes szabályszerű összefüggés nyer kifejezést. Ha a tények absolute szabálytalanul folynának le, ha valamely folyamatra most ez, majd amaz a hatás következne be, jöllehet a föltételek nem változnak: nem lehetne szó egységes tapasztalati összefüggésről, igazi ismerésről; a tudás anyaga csak αμέθοδος ὕλη volna. A törvényszerűség tágabb értelemben tehát ismerési törekvésünk postulatuma. Amikor a tudomány «törvényt» alkot, akkor a világba rendet visz bele: fogalmi munkája ezt a rendet a tények halmazából kidolgozza s ezáltal hozza létre számunkra a Kosmos fogalmát.

A természeti törvény fogalma a Hippokrates-féle gyűjtemény mindenén uralkodó törvényétől (νόμος) kezdve⁸⁵ Platonon és Aristotelesen⁸⁴, a stoikusokon és epikureusokon keresztül Lucretius *lex naturæ-éig* a természeti folyamatok állandó szükségképi rendjét jelentette. A XVII. századbeli természettudomány, miután öntudatos módszerhez jutott, a törvény fogalmának is szilárdabb jelentést kölcsönzött. Az eddig megállapított törvények többnyire a tapasztalatból vont általánosítások. Az akkor inductiónak gondolt eljárás csak az egyes esetek összegét foglalta össze empirikus általánosságú tételbe, tehát azt, amit már úgyszemint tudunk, anélkül, hogy az esetek természetének ismeretéhez a legkisebbel is hozzájárult volna. *Galileié* az érdem, hogy a sok, esetleg összes homogén esetek összehasonlí-

tása helyébe az *egyes eset elemzését* állítja: az abstractio helyébe az analysisist. Ugyanis minden egyes természeti folyamat már magában hordozza történéseinek törvényét. Ennek a törvénynek egy esetben való megismerése együttjár az ugyanolyan valamennyi eset megismerésével s így az egyetemesítés az ismeret következménye, nem pedig megfordítva az ismeret az egyetemesítés következményé. Ez a Galilei-féle törvényfogalom egészen új utat nyitott a tudományos ismerésben. Galilei analytikus eljárását, vagy amint a föltalálás útját nevezi, a *metodo risolutivo-t* alkalmazza a természeti jelenségekre s kísérlet útján vizsgálja föltevésének következményeit s így amint a tapasztalás megerősíti az elméletet, akkép az elmélet kiszélesíti a tapasztalás mezejét. A szabadesés törvényeinek föltalálása az új törvénykereső módszer legszebb példája.

A tudomány fogalmának fejlődése azt a tendenciát mutatja, hogy lassankint kirekeszt magából minden alkalmat, minden egyénit és esetlegest s egyedüli céljának a jelenségek törvényszerűségének megállapítását tartja (v. ö. a positivismust). A tudománynak ez a fogalma kétségkívül a természettudományok kizárólagos figyelembevételének hatása alatt alakult ki. Innen van, hogy a szellemi tudományokba belopózott naturalismus még oly ismeréskörben is, ahol épen az egyszer előforduló, teljesen singularis jelenség az érdeklődés tárgya (mint pl. a történelemben), exakt törvényszerűséget keresett (v. ö. Condorcet, Comte, Buckle, J. St. Mill, H. Spencer történetphilosophiáját).

Az a kérdés tehát, vájjon a pszichikai jelenségek mutatnak-e a szó természettudományi értelmében törvényszerűséget? vájjon vannak-e pszichológiai törvények? s az érvényességnek milyen foka illeti meg őket? Valóságos törvények-e az eddig így nevezett pszichológiai tételek? Megengedi-e ezek formulázását az ember lelki természetének egyrészt annyira individuális jellege, másrészt kétségtelen spontaneitása? Szóval: törvénytudomány-e a pszichológia?

S ha esetleg a pszichológia célja a törvényszerűség kutatása, logikai, azaz formai szempontból hovátartozik: a természettudományokhoz-e, vagy pedig a szellemi tudományok csoportjába? Elégséges alapul szolgál-e a pszichológiának logikai (t. i. generalisáló) jellege arra, hogy a természettudományok közé számítsuk?

Mielőtt azonban e kérdéseket eldönteni megkísérelnénk, meg kell vizsgálnunk a törvény fogalmának logikai természetét, különösen pedig — eddigi tárgyalásunk fonalához híven — azt, vajjon a törvény nem egyéb-e, mint egyetemes ítéletbe öntött okviszony? Ennek a kérdésnek azon körülmény kölcsönöz kiváló jelentőséget, hogy, ha igaz az, hogy a törvény fogalma eo ipso magába zárja a causalitást, akkor azok, akik a pszichikai causalitást tagadják, nem beszélhetnek pszichikai törvényszerűségről sem.

Ha a törvény szót szorosabb, nem pedig általános és köznapi értelemben, mely minden csekély ismétlődést törvénné avat, vesszük: elsősorban a *logikailag önálló tények szabályszerű összefüggését* kell értenünk rajta.⁸⁵ Wundt arra utal, hogy valamely tulajdonságnak összefüggése azon tárggyal, melyhez hozzátartozik, vagy egy állapotnak összefüggése a substratumával, nem tarthat igényt a törvény jelentőségére.⁸⁶ Pl. a rovarok potrohának mindkét oldalán a lélelvező szervekhez vezető léglyukak (stigmák) vannak; a liliomféléknek hagymájuk van; a növényekben előforduló vegyületek karboniumot mindig tartalmaznak; a férfi agyvelejének átlagos súlya 1375 gramm, a nőé 1245 gramm stb. Ezek vagy egyének állandó tulajdonságait, vagy e tulajdonságok tipikus keresztmetszetét kifejező ítéletek, de nem törvények.

Számos logikus a törvény kritériumának tartja azt, hogy *causalis összefüggést* fejezzen ki.⁸⁷ Ezzel szemben kérdésbe tehető, vajjon a törvénynek nem az-e a célja, hogy constatálja, *miképen* jön létre valamely tünemény, míg az okviszonyt kifejező tételnek nem az-e, hogy megmagyarázza, vajjon *miért* jött létre ilyen módon a tünemény?

Mikor Kepler megállapította a bolygók keringésének törvényeit, ezekben egyáltalán nem adta okát annak, vájjon a bolygók miért keringenek ellypsisalakú pályán, a radius-vector miért ír is egyenlő idők alatt egyenlő területeket s a keringési idő négyzete a naptól számított középtávolság köbével miért arányos? A Toricelli-féle törvény nem értesít bennünket arról, hogy a nyilason kiszökő folyadék sebessége miért épen akkora, mintha a nyomásmagasságon át szabadon esett volna. Kirchoff törvényében nem jelzi, hogy a testek fényelnyelő és kisugárzó képességének viszonya ugyanazon hőfokon miért állandó? Ohm törvényéből, hogy t. i. az áramerő az elektromotoros erővel egyenes arányban van, e ténynek okát senki sem olvashatja ki. Gay-Lussac törvénye el nem árulja, vájjon a térfogat a hőmérsékkel és a 0° -nak megfelelő térfogattal miért változik arányosan? A fénytörés törvénye: a beesés és törés szöge ugyanazon síkban vannak és sinusaik viszonya állandó, számunkra örök, absolut és exact szabályszerűség; de ez a törvény causalisan nem magyarázza meg eme optikai tűneményt. Hol van jelezve eme törvényekben, melyeknek számát a természettudományokból tetszés szerint szaporíthatnák, olyan tűnemény, amely oknak s olyan, amely hatásnak volna mondható? Mindezek megállapítják a tűnemények lefolyásának módját, de e lefolyásmód okaival nem foglalkoznak.

Abból, hogy pl. a gravitatio törvénye a Kepler-féle törvényekben kifejezett tűneményeknek, a testek esésének, a tengeri dagálynak és apálynak stb. okát adja, némelyek azt következtetik, hogy a kérdéses törvény, mint olyan a causalis összefüggés kifejezése. De vájjon az a törvény, hogy a testek vonzzák egymást, a távolság négyzetével fordított s tömegükkel egyenes arányban levő erővel, nem egy egyszerű tény egyetemes constatálása-e? Hol van benne kifejezve valamiféle okviszony? Hogy bizonyos tűneményeket e törvény megmagyaráz, az nem valami

kiváltsága, mert minden törvény, mint egyetemes tétel az alája tartozó tünemények magyarázatául szolgál, azaz e tünemények alája subsumálhatók s így «érthetővé») válnak. *Simmel* annyira fontosnak tartja a törvény fogalmában az ok bennlételét, hogy Kepler törvényeit a szó szoros értelmében nem is tartja törvényeknek; ilyenek csak Newton gravitációs törvényét ismeri el.⁸⁸

A törvény fogalmának logikai természetét egyáltalán nem fokozná le az a körülmény, hogy voltaképp a tényeket egyetemesen constatálja, de maga nem fejez ki szükségképpen causalis összefüggést. *La science constate plus de faits quelle n'explique.* A tudományos vizsgálatnak egyik célja az *ismeret*, a másik a *megértés*. A tüneményeket megismerjük, amikor képet szerzünk róluk; megértjük pedig őket, amikor tudomást szerzünk megjelenésük s megjelenésük módjának okáról, vagyis vissza tudjuk a kérdéses tüneményt vezetni azon megelőző jelenségre (okra), melynek a megvilágítandó tünemény a következménye. Természetesen, hogy két jelenség oksági összefüggését megállapítsuk, ahhoz sokoldalú s körültekintő, módszeres eljárásra van szükségünk.

Végső elemzésben azonban magának a causalis viszonynak megállapítása sem egyéb, mint a tünemények bizonyos állandó s quantitative ellenőrzött összefüggésének egyetemes constatálása, melyhez hozzájárul az a postulatunk, hogy a tünemények ezen megállapított oksági Összefüggése *szükségképeni*. Ily értelemben, ha A jelenségnek α változására B jelenségnek β változása következik be s A , α , B , β quantitativ értéke is meghatározható, továbbá β hatás α okkal minden esetben arányosan változik: akkor a szó szoros értelmében beszélhetünk *causalis törvényről*.

Az előbb említett természeti törvények kétségkívül e formára hozhatók: ha χ előzmény adva van, y következmény áll be. Már most, ha χ is, y is quantitative megállapítható, akkor az imént *leíró* formában kifejezett tör-

vény *causalis* jelleget nyer. Pl. ha az áramerőt változtatjuk (ok), az elektromotoros erő is egyenes arányban változik; ha a gáz hőmérsékét változtatjuk (ok), a térfogat ezzel arányosan változik; ha a fény valamely közegen keresztülmegy, akkor a beesés és törés szöge ugyanazon síkban vannak és sinusaik viszonya állandó stb. Természetesen szem előtt kell tartanunk azt, hogy itt mindig a jelenségek változatlan s szükségképinek postulatit előzményéről, vagyis *causa-járól* van szó, nem pedig a tünetmény *ratio-járól*. Itt csak az állandó összefüggést constatáljuk, de ezt nem rationalisálhatjuk. Ha a fény visszaverődik, ez úgy történik, hogy a beesés és visszaverődés szögei ugyanazon síkban a normális ellenkező oldalán vannak és egymással egyenlők: hogy ez a tünetmény miért épen így következik be s nem másképp (pl. hogy a kérdéses szögek különböző síkban nem-egyenlők volnának), ez reánk nézve irrationalis.⁸⁹

Ha nem sikerül a rendelkezésre álló methodologiai eszközökkel a *causalis* összefüggést kellő határozottsággal megállapítani, akkor az ekkép nyert többé-kevésbé egyetemes jellegű tételt *empirikus törvénynek* nevezzük, nem mintha a *causalis* törvény is nem tapasztalati eredetű volna, hanem azért, mert *csak* tapasztalati s nem vagyunk feljogosítva a benne kifejezett összefüggés szükségszerűségét postulálni.⁹⁰

A *causalitas* fogalma egyébként nem fõdi teljesen a törvényszerűség fogalmát. Egy *causalis* összefüggés érvénye nem azon lehetőségen alapszik, hogy egyetemes törvény alá subsumálható. Nem gondolhatók-e olyan singularis oki összefüggések, melyek kigúnyolnak minden egyetemes törvény alá való foglalást? Gondoljunk a történelmi személyiségek individuális *causalitas*aira, melyeknek pszichikai relatiói soha többet vissza nem térnek. Ennek dacára a methodologiai rationalismus, melynek fõképviselõje Riehl,⁹¹ azonosítja a *causalitas* és törvény fogalmát. Holott a cau-

salitasra nézve a törvényszerű csak másodlagos valami, azaz jöllehet minden igazi törvény causalis törvény, de nem minden causalis összefüggés fejez ki egyszersmind törvényszerűséget. Igaz ugyan, hogy methodologiai szempontból a causalitas megállapítása ugyanazon föltételek többször való föllépése s a jelenségnek erre való állandó bekövetkezése alapján történik s így az egyetemes causalitas törvényszerűséget mutat. Ámde tagadhatjuk-e azt, hogy az *individuais* causalitas csak egyszer lefolyó kapcsolatot fejez ki s hogy ezen kapcsolat objective megáll, ha mi épen a singularitas miatt, tehát a többszörös ismétlődés hiányában nem is tudjuk a causalis kapcsolatot kimutatni? Vagy talán a singularis jelenségek ok nélkül folynak le? A törvényszerűség csak methodologiai forma, azaz a valóság tudományos földolgozásának egyik alakja, mely a tudomány fogalmi világához tartozik s nem constitutiv formája magának a valóságnak. A törvénynek constitutiv jelentőséget, azaz valóságtartalmat csak a methodologiai monismus tulajdonít, mely a tudományos fogalmakat, vagyis a valóság *egyik* lehető szemléletének productumait magává a valósággá hypostasálja. Ez a fölfogás kétségkívül naiv, metaphysikailag színezett *fogalomrealismusnak* minősíthető.

Az tehát a kérdés, vájjon a psychológiában törvényeknek nevezett tételek a szó szoros értelmében vett causalis törvények-e, vagy pedig csak approximativ értékű empirikus törvények? Viszont minden psychologiai causalis összefüggés egyszersmind kifejez-e törvényszerűséget? Mielőtt azonban ezen kérdésekre felelnénk, meg kell ismerkednünk azon kísérletekkel, melyek a psychologiai törvények megállapítására nézve fölmerültek.

II.

Psychologiai törvények.

1.

Hogy a lelki élet lefolyása gondolataink s érzelmeink jövése-menése, akaratfolyamataink kiváltódása nem teljesen szabálynélküli, minden számítást gúnyoló játék, hanem bizonyos rend tapasztalható benne, már az ókorban világosan fölismerték. Elméletileg azonban csak a modern physikai belátások a XVI. s XVII. században vetik föl a lelki élet törvényszerűségének kérdését. Mikor kialakul a matematikai természettudomány, azonnal érezteti hatását a lelki élet elméleti felfogásán. Eleinte még a physikai szükségképi törvény szembeszökő ellentétben tűnik fel a lelki életben megnyilvánuló szabadsággal: Descartesnál szigorú dualismus van a *res extensa* s a *res cogitans* között.⁹² A physikai (testi) tények változhatatlan természeti törvényeknek vannak alávetve, a psychikai (szellemi) tények ellenben szabadon nem mechanikai szükségképiséggel jönnek létre. Ez az ellentét azonban nem sokáig érezteti elméleti hatását. Lassankint az lesz az érdeklődés tárgya, vajjon az ember lelki működései és cselekedetei nincsenek-e törvényeknek alávetve, és pedig mind az egyénben, mind pedig a történelemben. A psychologia története Spinozát és Hobbest nagy dilemma előtt látja: vagy vannak szellemi törvények, melyek ugyanazon absolut szükségképi jellegűek, mint a physikaiak s akkor nincsen egyéni szabadság, vagy van egyéni szabadság, melyet a többi egyének akaratán

kívül azután semmi szükségképi befolyás sem korlátoz. Spinoza és Hobbes az elsőt állítják: mind a fizikai, mind a pszichikai tények, melyek egyiknél az istenben, másiknál az anyagban azonosulnak, változhatatlan törvényeket követnek. A lelki jelenségek is okaik által teljesen meg vannak határozva: a szabadság az oknélküliség értelmében üres fogalom. Amint a vízről mondjuk, hogy szabadon folyik tova, ha sziklába nem ütközik, akként szabadnak mondhatjuk az ember cselekedetét, ha saját természetéből és ösztöneiből fakad, nem pedig fenyegetéssel és erőszakkal van kikényszerítve. Bizonyos okok törvényszerű hatásai azonban úgy a víz «szabad» folyása, mint az ember «szabad» cselekedete. A szabadság tudatának oka az, hogy az emberek cselekvésüknek csak néhány motívumát ismerik, az, igaziak rejtve maradnak s így a cselekedet oknélkülnek tűnik fel. «Egy facsiga — mondja Hobbes, — melyet egy gyerek ostorával hajt, majd az egyik, majd a másik fal felé forog; ha saját mozgását érezné, azt gondolhatná, hogy saját akaratából kifolyólag forog». így van az ember is, aki majd ezt, majd azt cselekszi s azt hiszi, hogy mind ezt akaratából teszi: nem látja az ostorokat, melyek titok-bau., tudtán kívül akaratát meghatározzák. Hogy az emberek gondolatait s ösztöneit igazán megérthessük, egészen úgy kell bánnunk velük, mint természeti testekkel vagy mint a matematika vonalaival és síkjaival.

A lelki élet törvényszerűségének kérdése eddig az akarat-szabadság problémájával kapcsolatban mutatkozott. A fizikai törvények analógiája azonban folyton belejátszik a pszichikai törvényfogalom fejlődésébe. Hobbes szerint a reproductió törvénye olyasvalami szellemi téren, mint a tehetetlenség törvénye anyagi téren. A pszichikai törvényeknek a fizikaiak mintájára való fölfogását azonban valójában Lockera kell visszavezetnünk. Hogy az associatio törvényeit megállapíthassa, a lelki élményeket igen mesterséges módon kellett elgondolnia. Ezen élmények épen olyan oszthatatlan s

egymással külsőleg összekapcsolt elemek, mint az anyag elemei az atomistikában. Nem vetődik fel Locke előtt a kérdés, vajjon hogyan képzelhetők oszthatatlan pszichikai elemek, melyek, mint a ház téglái egymás mellé rakva s az associatiótól összeragasztva alkotják a lelki élet csodás épületét? Ilyen elemeknek csak a szavak és betűk tartathatók; az associatiós pszichologia főhibája ebben rejlik: a *nyelv* elemeit tartja a *lelki élet* elemeinek, holott az előbbiek az utóbbiaknak csak nagyon is darabos symbolumai. Különben is az atomistikának más helyzete van a természettudományokban, mert ezekben az atomelmélet alapján deducált eredmények pontosan összehasonlíthatók a tapasztalati tényekkel. A pszichológiában azonban hiába számolgatok a képzetekkel, hiába kombinálom symbolumaikat egy-egy mechanikai aggregátum-félébe, levezetésem eredményei nem állíthatók szembe a pszichikai tényekkel.

Sajátos e tekintetben *H. Spencer* pszichologiai fölfogása. Legfeltűnőbb benne a tudat intellectualis mozzanatainak kizárólagos figyelembevétele. A külső tárgyak s a közöttük fennálló vonatkozások úgy fordíthatnak át a tudatban, mint a tárgyak s a közöttük lévő viszonyok *képzetei*. A tudat tehát *tükör*, mely a külső világ tárgyait s ezek vonatkozásait visszatükrözi. A tárgyak kapcsolata egyszerű, s mind a tárgyak képzeteinek kapcsolatai is. Természetesen első kérdésként merül fel az, vajjon az *érzelem*, melyik tárgynak vagy tárgyvonatkozásnak felel meg? Levezethető-e a lelki élet a tárgyak s ezek vonatkozásainak képzeteiből s képzetkapcsolataiból? Spencer úgy beszél a tárgyakról és a képzetekről, mintha ezeknek egyenlő értékük volna, vagyis mintha az utóbbiak az előbbiek hű másolatai volnának. Elfeledkezik arról, hogy a képzet, melyet közönségesen «reproducált»-nak mondunk, a valóságban egy új pszichikai tény, amely ugyan összehasonlítható egyik-másik letűnt képzetrel, de sohasem azonos vele.

Az associatiós törvények a pszichologiai viszonyok-

nak pusztá metáforái, s épen ezért határozatlanok is. Az associációs psychologia a képzet fölmerülését tisztán az előző képzetnek, mint antecedens oknak tulajdonítja. Folyton hivatkozik a sok associatio *tabulae praesentiae*-ire, de elfeledkezik a sok *tabulale absentiae*-rol vagyis arról, hogy mennyi képzet van a tudatban egyidejűleg, anélkül, hogy kapcsolódnának! Mi annak a biztosítéka, hogy valamely lelki tüneménynek bizonyos associatio útján való magyarázata igaz s nem pusztán a képzelet alkotása? «Az utóbbi — mondja *Boutroux* — hajlamai és szokása szerint egész regényt sző, melynek kifejlete azután összeesik a magyarázandó tudatállapottal.»⁹³ Hozzátehetjük, hogy ez a regény tisztán gondolatokból áll, minden subiectiv elem számúzve van belőle, merő intellectualismusban szenvedő elbeszélés.

A XIX. századnak associationista és intellectualista *St. Mill*-je és *H. Spencer*-je még mindig reménykedik abban, hogy eljön az idő, amikor a lelki történés számára époly exact törvényeket találnak, mint azok, melyek a természeti jelenségekre érvényesek. *A. Comte*, midőn felállítja a tudományok hierarchiáját, a sociológiát (nála az igazi psychologia nem az individuális volt) állítja a sorozat végére és semmi egyéb különbséget sem talál ezen szellemi tudomány s a természettudományok között, mint a bonyolultság és egyetemesség *foki* különbségét⁹⁴ *Mill* szerint a psychologia tárgya az egymásután egyformaságai, vagyis a törvények (már akár alap-, akár leszármaztatott törvények), melyek szerint az egyik lelki állapot követi a másikat; amelyek szerint az egyik *okozza* a másikat, vagy legalább *okozza*, hogy a másik kövesse amaszt.⁹⁵ Ilyen törvények: minden lelki *benyomásnak* megvan a maga *képzete* (every mental impression has its idea); az associatio törvényei stb. Ezek a törvények némelyekben emlékeztetnek *Mill* szerint a mechanikai, de némelyekben a chemiai törvényekre.⁹⁶ *Mill* sem lát elvi választófalat, csakis a bonyolultság quantitativ különb-

ségét egyrészt a physikai s másrészt a psychikai s történeti jelenségek természete között. Mill azt hiszi — és sokan ma is, — hogy a psychologia exact tudománnyá való kialakulásának ugyanazon akadálya van, mint a meteorológiáénak, t. i. a roppant bonyolultság, de reméli, hogy az emberi természet részletesebb ismerete megadja majd a lehetőséget arra, hogy a történeti és társadalmi jelenségeket, legalább *főbb* vonásaiban, biztosan előre megmondhassuk, egyelőre azonban elismeri, hogy ha meggondoljuk, mennyire különböznek csak minden két egyénre nézve is a módosító okok, balgatagság volna azt hinni, hogy az emberi lélek tapasztalati törvényei, vagyis azon általánosítások, amelyeket az emberi érzésekre és cselekedetekre nézve megalkothatunk, mások legyenek, mint épen csak megközelítő egyetemesítések.

Mill nem is annyira a szorosabb értelemben vett psychológiát említi, hanem az ethológiát, vagyis a jellemformálás tudományát (*ethology, or the science of the formation of character*). Szerinte ez az ember lelki természetének tapasztalati törvényeivel foglalkozik, melyeket nem lehet megfigyelés és kísérlet útján megállapítani, hanem amelyek deduktív módon tanulmányozandók. Ezek a törvények nem is az általános psychológiába vágnak, hanem a történelembe és a sociológiába. A XIX. század második felében, részben Mill e hatása alatt, nagy kísérletek történnek arra nézve, hogy a történelemben s a sociológiában exact törvényeket állapítsanak meg. Ez a célja a biológiai analógia után induló Spencernek, SchafFlenek, Lilienfeldnek, mint sociologusoknak, Quételetnek, mint statistikusnak, Buckle -nek, mint historikusnak.⁹⁷ Taine is irodalom- és művészettörténeti munkáiban arra törekedett, hogy olyan mozzanatokat mutasson ki, melyekből kikövetkeztethető az egyedüli és szükségképi fejlődési mód, ahogyan a kérdéses művészeti vagy irodalmi jelenség kifejlődik;⁹⁸ Comte-nak folyton törvényszerűséget kereső positivistnusát alkal-

mazza a művészetre, az irodalomtörténetre s a történelemre. Ezek jelenségeit az öröklés, a faji tulajdonságok s a milieu, vagyis a faj, föld, kor determinálják. A történelmi evolutio nem egyéb, mint szükségszerűen meghatározott tények egybefüggő sorozata. Comte-nak *lois invariables-ja*, hangzik ki Taine pszichológiai s történelmi fölfogásából: *Que les faits soient physiques ou moraux, il n'importe, ils ont toujours des causes. Il y en a pour l'ambition, pour le courage, pour la véracité comme pour la digestion, pour le mouvement musculaire, pour le chaleur animale. Le vice et la vertu sont des produits comme le vitriol et comme le sucre.*

A XIX. században megismétlődik *Hume* gondolata, mely *Enquiry-je* végén szinte kegyetlenül hangzik ki: «Ha kezünkbe veszünk valamely kötetet... ezt kérdezzük: tartalmaz-e elvont okoskodást mennyiségről vagy számról? Nem... Akkor hát tűzbe vele, mert csak sophismus és csalódás lehet»⁹⁹ *Hume* historikus is volt; a XIX. század számos történetírója a matematikai bizonyosság egyeduralma helyébe a természettudományi törvényszerűségét teszi és kérdi: «Törvényszerűséget kutat-e ez a tudomány? Ha nem, tűzbe vele, mert akkor csak álokoskodást

A lelki és történelmi életnek a positivismustól végrehajtott teljes elméleti mechanizálása s a szellemi tények sajátos spontaneitásának s relatív szabadságának teljes figyelmen kívül hagyása azonban mind a psychologusok és logikusok, mind a sociologusok és történetírók részéről kellő reactiót váltott ki. Ezek éles kritikával kimutatták, hogy a positivisták, mint előttük *Herder*, összezavarják a természetet a történelemmel, a törvények világát a célok és értékek birodalmával. Szerintük az ember cselekvésében is csak a természet egy segmentuma, tehát egyetemes világtörvényeknek van alávetve s nem különös céltörvényekéek. Ez a babona, mely a történetíró munkáját egy titokzatos processusnak aláveti, hogy a singularisnak anyagát alchymista úton az abstractió tiszta aranyává alakítsa át s

így a történelmet végső titkának elárulására kényszerítse, ép olyan kalandos, mint amilyen az alchymista természetphilosophus álma volt, aki azt hitte, hogy a természetből ennek nagy titkát ki tudja csalni.¹⁰⁰ Sajnos, ma is előkelő történetírók előtt a történeti törvényfogalom phantomja lebeg.¹⁰¹

Az imént vázolt történetphilosophiai rationalismus voltaképen monistikus tendenciát mutat. Amint a természetet egy elvből akarják megérteni, hasonlóképen a történelem világát is. Az utóbbinak mindig *egyetlen* tényezőjéből (pl. a gazdasági állapotból, a race-ból stb.) akarják levezetni a történelmet. Marx és Chamberlain, bármennyire is térnek el egyébként egymástól, a történetphilosophiai rationalismusukban megegyeznek. Amint a psychologia, hasonlóképen a történelem is elintellectualisálódott, azaz a történelmi valóságot is úgy mutatják be, mint egy logikai fogalomkapcsolat megvalósulását; a gondolkodást és létezését szinte Spinoza rationalistikus ihletével azonosítják, a *ratio* és *causa* különbségét teljesen figyelmen kívül hagyják; az időbeli történeést megfosztják esetlegességétől s ezerféle concret föltételétől, hogy az időbeli egymásutánból logikai viszonyfogalmat, törvényt kovácsolhassanak. Mintha csak az volna az elvük, hogy a dolgok lényege fogalmukban rejlik s ebből minden egyéni levezethető, amint Spinoza logikailag az egész világot levezeti az isten fogalmából. Eszerint azonban a történeti világban sem történik semmi új, épen úgy, amint a természetben sem; amaz épen úgy változhatatlan törvénynek van alávetve, mint emez. Minden fejlődés csak a fogalom kifejtésében állana.

2.

A lelki élet exact jellegű törvényszerűségének megállapítására nemcsak magából a psychikai jelenségek elemzéséből indultak meg kísérletek, hanem az előzőknél sokkal

fokozottabb igényekkel és apparátussal, a psychophysikai kapcsolatokból is. Melyik lehet a psychologiai törvények egyetemes formulája? Erre a kérdésre a legtudományosabb válasznak azon eljárás látszott, mely, hogy ezen formulát meghatározza, visszamegy a tudatállapotok physikai föltételeire. A tapasztalás ugyanis állandó viszonyt mutat a test physikai módosulásai s a lélek módosulásai között; a jelenségek e két heterogén rendje arányosan változik. Vájjon nem lehet-e az erők correlatiójának egyetemes törvényét a lelki életre is alkalmazni s állítani, hogy az érzetnek, a gondolatnak, az akaratnak épúgy van mechanikai aequivalense, mint a melegnek vagy a chemiai folyamatoknak? így a physikai szükségképiség a psychologiai szükségképiségnek is alapja volna. Ez a föltevés exact parallelismust állít föl a lelki jelenségek s az őket kísérő agymolecularis mozgások között. Eszerint az utóbbi mechanikai föltételek pusztá ismerete arra képesítene, hogy a lelki jelenségeket «lórelátó s magyarázó formulákat megtaláljunk.

A psychophysiológiai materialismusnak ez a vállalkozása akkor volna jogosult, ha mérni tudnók, külön, magukban véve, a mechanikai változásoknak megfelelő psychikai változásokat. Sőt ha ez is megtörténnék, akkor meg a psychikai tünemények különböző mértékét homogén quantitásokká kellene átalakítani, vagyis pl. psychikai energiámmennyiségekké. De vájjon lehetséges-e visszavezetni a lelki élet qualítaskülönbségeit ilyen mértékegységre? A probléma megoldásához egyébként elsősorban a psychikai qualítaváltozásoknak megfelelő mechanikai változások megkeresése volna szükséges. Tegyük fel, hogy ilyen módon az emlékezetet tanulmányoznók. E jelentsen egy emlékezetmennyiséget és M egy mozgásmennyiséget; E_p , E^* ... legyenek E -nek adott részleges értékei, M_1 , M_2 . . . pedig M -nek megfelelő értékei:

E_1	M_1
E_2	M_2
⋮	⋮
⋮	⋮
⋮	⋮

amiből következnek: $E = f(M)$. Az emlékezet, épenúgy, mint a tudat maga, nem egy egyszerű qualitas. Az emlékezet pszichologiai analysise sokféle qualitasemet mutat ki: világosság, élénkség, pontosság, a múltban való távol-ság érzése, a térben és időben való localisálásra vonatkozó ítélési actus, az egyéni azonosság érzése, annak tudata, hogy a kérdéses élményt egyszer már átéltük stb. Az emlékezet értéke tehát ezen különböző qualitasok jelen- vagy távollététől és változó fokától van meghatározva. Tehát azonnal le kell arról mondanunk, hogy olyan bonyolult folyamatot megmérjünk, amilyen a legegyszerűbb élmény emlékezte, melynek értékei különben sem homogén természetű quantitasok volnának. Olyan egyszerű és exact módon meghatározható mozzanatokot kellene keresnünk, mint amilyenek a kiterjedés és a mozgás, és meg kellene állapítanunk mindezen qualitasok mechanikai aequivalensét, továbbá egyrészt az izoláltan gondolt qualitasok, másrészt combinatióik között található számviszonyokat. Bizonyítást sem érdemel a lelki qualitasok egyszerű elemekre való szétbontásának s így az egész vállalkozásnak lehetetlensége. Ez a vállalkozás föltenné a matematikának a lelki jelenségekre való alkalmazását. A mérés ugyanis számon alapszik, a szám pedig föltételezi a *mathematikai continuum* fogalmát. A matematikai continuum az emberi szellem alkotása, mely végtelenig osztható részeket helyez végtelen sorba egymás mellé. Nincsen azonban egyetlenegy sem direct, sem indirect bizonyítékunk, melyből következnek, hogy a tudatállapot végtelenül kis elemekre bontható. Az utóbbit nem bizonyíthatja az introspectio,

mert ezek a végtelen kis psychosisok ugyanabban az időben tudattalanok volnának. Az elektromosság, meleg, magnetismus, kinetikus energia mindig bizonyos quantumot mutat, mely osztható. Egyik része használatlanul visszamarad, másik része munkát végez, a harmadik esetleg más energiaformába transformálódik. Sehol sincs határ, ahol már az utolsó energiarészecskéről kellene beszélnünk; minden energiamennyiség a végtelenig osztható s minden rész a vele egyenlővel kicserélhető. Másképp áll a dolog a mi énünkkel, ezzel az oszthatatlan egységgel, in-dividuummal. Ennél nem lehet szó mennyiségről, mely kisebbnek vagy nagyobbak vehető; nincsen valami tudatquantum, mely tetszés szerint volna osztható s kicserélhető. Értelmetlenség elgondolni, hogy valamely érzelem, valamely képzet tőlem elszakad s máshol hasonló érzelmet vagy képzetet pótol. Amíg a physikai energia egység nélküli, osztható, addig a lelki élet igazi lényege az egység funkciója.

A psychikai világ nem tekinthető a physikai világ pendantjának. Ismerjük-e valamely intellectualis munka értékét, ha tudjuk, hogy mechanikai egyenértéke csak kevés-sel több, mint az ugyanazon idő alatt végzett közepes izommunkáé? Megítélhetjük-e egy gyönyörnek, valamely gondolat igazságának, egy cselekedet érdemének értékét azon súlyból, melyet ezen gyönyör, gondolat vagy cselekedet alkalmával oxydait szén árán fölemelhetünk? A lelki jelenségek tehát nem mérhetők a physikaiak módjára. Az itt ázolt elmélet értelmében a psychikai jelenségek physiologiai okaikban teljesen determinálva volnának. A psychikum nem volna egyéb, mint bizonyos physiologiai jelenségeknek specialis nyelven való kifejezése; a psychologia *törvényei* eszerint a physiologia *törvényei* volnának. De képzeljük el, hogy valaha föltalálnák a *phrenographot*, vagyis az obiectiv gondolatolvasási műszert, amelynek segítségével mindig tisztában volnánk az öntudati állapotok psycho-

logiai leírása és az ágybéli molecularis egyensúlyzavarok tovaterjedésének physiologiai (obiectiv) leírása között fennálló parallelizmussal. A phrenographon észlelők így az agyvelő biochemiai egyensúlyzavarait obiective tanulmányozhatnák, de azért ugyanakkor éreznék-e azt, amit *mi* subjective érzünk? Belső állapotaink mindenkor hozzáférhetetlenek maradnának, úgy amint a hang is szükségképen hozzáférhetetlen marad a süket számára, aki szemei segélyével foglalkozik akustikával. De tegyük fel, hogy mi számot adnánk lelki állapotainkról az agyvelőnket phrenographfal vizsgáló kutatóknak. Vájjon hányszor jönnének ezek zavarba, mert másról számolnánk be, mint amire ők obiective számíthattak? Hogyan tudnák az egyensúlyzavarok legpontosabb ismerete alapján is meghatározni, mi a célunk, mit tartunk értékesnek, hogyan változik értékelő állásfoglalásunk, micsoda gondolati synthesisre tettünk szert?¹⁰² ,

3.

A lelki élet exact törvényszerűségébe vetett hit különös megerősítést nyert a Weber-féle, később a Fechner-féle psychophysikai törvény felfedezése által. Ez a «törvény» mértéktelen reményt keltett arra, hogy a tudatjelenségek épen úgy, mint a physikai jelenségek, matematikai formulákba szoríthatók. Amint egyes természetbúvárok a lelki tünetményeknek megfelelő anatómiai elemeket s physiologiai folyamatokat kutatták, hogy ezek törvényszerűségére vezethessék vissza a lelki élet rendjét, hasonlóképen a psychophysikusok a lelki és bizonyos physikai jelenségek (ingerek) correlatióinak törvénymegállapítását tűzték ki célul. A psychophysika azonban az érzetek helyére kénytelen volt a roppant relativ legkisebb érzetkülönbségeket állítani s jogtalanul föltenni, hogy ezen különbségek egyformák. Hiába kutattak azonban psychikai egységek után, melyek, mint a matematikai egységek, egymáshoz hozzátehetőek s

egymásból kivonhatók volnának. Tévedtek továbbá akkor is, midőn azt kívánták, hogy minden izolált tudatjelenségnek (pl. érzetnek) egy physikai sequivalens feleljen meg. Ez ugyanis annyit jelent, hogy a lelki jelenségek merev és compact egységek, változhatatlan atomok, ami pedig — mint láttuk (44. s k. 1.) — nem lehetséges.¹ A psychikai kvalitások nem szakíthatók el egymástól úgy, mint az anyagi dolgok; minden ilyen mesterséges elszakítás megfosztja a lelki tüneményt attól az actualis természetétől, mellyel az eredeti összefüggésben bírt. A lelki tünemények már azért sem szakíthatók el egymástól, mert nem tudhatjuk megmondani, hol végződik az egyik s hol kezdődik a másik, annyira rendkívüli módon bonyolultak s tünékenyek.

Weber törvényének, még inkább Fechnerének nincsen egyebütt értéke, mint a laboratórium szűk elméleti határai között. Mihelyt nagyobb intenzitású érzetetről van szó, vagy pedig a közepes érzékenységű embertől eltérő egyénről, vagy ezen egyén emotionalis állapotáról, e törvény azonnal elveszti érvényét; az érzetnek az ingerhez való viszonyát nem lehet előre látni s kiszámítani. Heringnek azon eredeti kétsége, hogy a Weber-féle törvény nem minden érzékre s érzetfokra alkalmazható, azóta teljes és tényleges megerősítést nyert. A Weber-féle törvényben formulázott viszonynak azonban megvolt az a jelentősége, hogy rámutatott ama direct kapcsolatra, melyben a külső világ bizonyos obiectiv tényei a psychikai világ tényeivel vannak. Be az ingernek, érzetváltozásoknak, különbségi küszöböknek matematikai formulázása minden elméleti s gyakorlati fontosságot nélkülözött, a psychológiát csak olyan nagyon is kétes értékű viszonymegállapításokkal ajándékozta meg, melyek szervezhetetlenek, melyekből hiányzik a törvényre nézve oly fontos heuristikus érték. A sok statisztikai táblázat, graphikus ábrázolás, kifejlett technikára szert tett méregetés nagyon relativ s átlagos módon legfeljebb csak azt foglalta össze, ami tényleg adva volt, de nem tette

lehetővé a jövőben előforduló tények megfelelő összefoglalását.

Magának Fechnernek nemcsak a számaikat, hanem azon adatokat is, melyekre támaszkodott, a későbbi psycho-, physikusok tévesnek mutatták ki; törvényének értelme sem ugyanaz valamennyi psychophysikus előtt s a *Wundt*-tól tárgyal háromféle interpretációhoz még másokét is hozzá lehet tenni, pl. *Foucault-ét*.¹⁰⁵

Hogy a hangérzetek küszöbét az a hang jelzi, mely 1 milligramm parafának 1 mm magasságból a fültől 91 mm távolságra egy üveglapra való leesésekor keletkezik (Fechner), vagy pedig hogy azon zaj jelzi, melyet 0.1 cm³ desztillált vízecsppnek 1 mm magasságból egy 10 cm átmérőjű, 1 mm vastagságú, 20 fokra a vízszintestől elhajló s a fültől 50 cm-nyi távolságban levő alumíniumkorongra való leeséséből származik (Toulouse, Vaschide, Piéron), s hogy ezen hangérték mindinkább eltávolodik a jelen adatoktól a nagyothallóknál: mindez egyáltalán nem derít fényt a hangérzetek természetére. A küszöb egyénről-egyénre, sőt ugyanazon egyénnél is folyton változik.¹⁰⁴

Egyébként az egész psychophysikának alapgyengéje az, hogy a kísérleti személy situációja a laboratóriumban teljesen mesterséges és semmiben sem hasonlít úgyszólván a valóságos lelki élethez. A valóságban az érzet intenzitása az alany egész tudatállapotához való viszonyától függ. Az intenzitás fogalmának a pszichológiai tények világában tehát egészen más értelme van, mint a fizikában. Sokszor nagyon is intenzív ingerek észrevétlenül tűnnek el, míg a kevésbé erősek figyelmet keltenek s jelentőségre tesznek szert: egy festő, aki vissza akarja adni a fény vibrációját, élénken meg van lepve azon finom árnyalatoktól, melyekre a legközelebbi villába siető házaló ügyet senfvet. így ugyanazon inger erős is, meg észrevétlen is. Különben a psychophysika már eo ipso meghamisítja a való lelki életet azáltal, hogy depersonalisálni, géppé redukálni törek-

szik az alanyt, amidőn arra figyelmezteti, hogy lehetőleg a változás minden okát kerülje. A kísérleti személy a mesterséges feltételek között megszűnik saját-maga lenni, hogy lehetőleg obiectiválja magát s a hibák okait kikerülje. A psychophysika végelemzésben nem az érzetet méri az inger segítségével, hanem a kísérleti személynek azt a képességét, hogyan tud eltávolodni az érzettől, attól abstrahálni s az érzetet mértékkal helyettesíteni, az eleven concret lelki életet egyszerűsíteni, jobban mondva qualitativ tartalmától megfosztani. A psychophysikus kezdettől azt hitte, hogy az ilyen fogalmak: világos, hangos, édes... *homogen* sorokat jelentenek, melyeknek tagjai qualitative nem különböznek; továbbá azt hitte, hogy a számok is alkalmazhatók ezen homogen sorra, melynek tagjai csak quantitative különböznek. Holott, ami valósággal jellemzi az érzetet, az a kvalitása, s az *egész* egyéni tudatállapothoz való complex viszonya. Ennek a viszonyoknak fontos mozzanata az érzet *affectiv* értéke is, pedig ezt a psychophysikus valami zavaró, hiba-tényezőnek tekinti; az egész tudatállapotról csak azt akarja elszigetelni, ami intellectualis szempontból «világos és határozott», holott az érzet intenzitása a maga valóságában az érzetnek az egész lelki életben való visszhangja. Minden érzetnek megvan a maga sajátos értéke, mely az egész lelki élet reactiójából, a tudatnak az ingerre való teljes attitude-jéből származik. Ha tehát megfosztjuk az érzetet eredeti értékétől s nem őrizzük meg belőle egyebet, mint csak a mechanisált mozzanatot: teljesen eltávolodunk a valóságos lelki élettől. A qualitativ elem háttérbe szorítása, sőt lehető eliminációja voltakép a lelki élet tagadása.

A psychophysika törekvéseinek és eredményeinek nagy része meghíusult és elenyészett a kritika előtt, az «exact» psychophysika nagyrészt meddőnek bizonyult: inkább methodikai, mint tárgyi szempontból voltak többé-kevésbé értékes eredményei. «Törvényei»-nek érvényét a finomabb

methodika jórészt megdöntötte s csak történeti értékűvé tette; sokkal több e «törvények» kivétele, semminthogy tényleg törvényekként volnának formulázhatók. A psychophysika megindításának érdeme azonban, hogy a kísérlet gondolata, mint *módszeré*, benyomult a psychologia egész körébe.

4.

Ugyanakkor, midőn *Fechner* exact psychophysikai törvényeket próbált megállapítani, *Bain* azon tisztán psychologiai törvénynek adott kifejezést, mely szerint minden psychikai folyamatnak relatív és actualis értéke van, amennyiben mindig azon vonatkozásoktól függ, amelyekben áll az egyidejű s következő tudatállapotokhoz (*law of relativity*).¹⁰⁵ Ez az ú. n. *vonatkozástörvény* az érzelmekre nézve már régen ismeretes volt. «A jó dolgok — mondja *Cardanus* — annál jobban esnek, minél inkább rossz dologra következnek s fordítva; hasonlókép a világosság a sötétség után, az édes a keserű után stb.»¹⁰⁶ *Bernouilli* és *Laplace* megkülönböztettek absolut, külső javakat (*fortune physique*) és relatív, az egyén subjectiv állapotától függő erkölcsi javakat (*fortune morale*). *Fechner* még azt a tényt is a *Weber*-féle törvény egy esetének, a különbségküszöb illusztrálásának tartotta, hogy amíg egy tallér a szegény embert egész napra boldoggá teszi, addig a milliomos, ha e pénzt vagyonához adják, észre sem veszi.¹⁰⁷

Mélyebben megalapozta a vonatkozástörvényt *H. Höffding*, amidőn rámutatott azon kapcsolatra, mely egyrészt a tudat synthetikus természete, azaz egyik alapfunkciója, az egységes Összefoglalás, másrészt a vonatkozástörvény között fönnáll.¹⁰⁸ Az egyes tudatelemek ugyanis nincsenek egymástól elszigetelve, hanem kezdettől fogva szorosabb vagy lazább összefüggésben vannak egymással. Az összefüggés hiánya a tudatélet fölbomlását jelenti. A tudat nem

oldódhatik föl egyes és önálló érzetek sorára, melyek eredetükre és qualitasukra nézve függetlenek volnának egymástól. Minden érzetet determinál azon vonatkozás, melyben a többi tudatállapottal vagy ugyanazon állapot többi mozzanatával áll. Ez a vonatkozás simultan vagy successiv lehet. A successiv vonatkozás már érvényesül, amikor a simultan vonatkozás még nem oly erős, hogy érzet keletkezzék. A successiv fölfogás világosabb, mint a simultan. Kis súlykülönbségek könnyebben észrevehetők ugyanazon kézben egymásután történő mérlegelés útján, mintha mindkét kézben egyszerre próbálnók különbségüket megállapítani; két folyadék hőmérséke jobban összehasonlítható, ha ugyanazon kezét egymásután tesszük a két folyadékba, sem mintha egyidejűleg mindkét kezét; két hang különbsége is világosabban vehető észre successiv fölfogásnál, mint az egyszerre való hallásnál. Hasonlóképp kimutatható a vonatkozástörvény a tudat érzelmi és akarat mozzanataira is. Boldogság után a kis szerencsétlenség is súlyos csapásnak tűnik föl.

Amíg Höffding a vonatkozástörvényt a tudat egységesítő funkciójával hozza kapcsolatba, addig *Wundt* ezen lelki vonatkozásokat a *psychikai causalitás* megnyilvánulásainak tartja; szerinte a vonatkozástörvények a psychikai causalitás törvényei, illetőleg elvei. Miképen folyik egyik lelki jelenség a másikból, azaz melyek a psychikai causalitás sajátosságai s miben nyilvánulnak ezek: jarra *Wundt* szerint a psychologia alapelvei derítenek fényt. Ezek két csoportba oszthatók: *vonatkozástörvényekre* és *fejlődéstörvényekre*. Amazok a psychikai *resuliansok*, *relatiók* és *contrastok* princípiumai, emezek pedig a *szellemi energia növekedésének*, a *célok heterogoniájának* s az *ellentétekben való fejlődésnek* törvényei. A két törvénycsoport tagjai sorban megfelelnek egymásnak.¹⁰⁵

A ^materialista psychologia minden a tudatban előforduló kapcsolatot az associatio schemájának rendel alá;

az egyik agysejtcsoportról a másakra származik át az inger s így bizonyos ingerekhez szabályszerűen bizonyos más érzetek kapcsolódnak. A pszichikai képződmények csak aggregátumok; elemeiknek, mint psychikumoknak nincsen sajátos összefüggésük, ilyen csakis a megfelelő physiologiai folyamatok között állhat fenn. Wundtot már az érzetekkel való foglalkozás más elméletről győzte meg. Az érzéki szemlélet természetével való foglalkozás közben már arra a belátásra jutott, hogy a térforma, amelyen az érzeteknek szemléletté való kapcsolata nyugszik, nem magyarázható sem pusztán az érzéki benyomásokból, sem associatio-folyamatból, hanem úgy kell felfognunk, mint egy *«teremtő synthesis»* eredményét, melynek következtében az illető érzékérzetek s a hozzájuk járuló szervi érzetek (helyi jegyek) között való egyidejűség és egymásutániség vonatkozásai a *térbeli* vonatkozás jellegét öltik. Wundtot a további kutatások arra vezették, hogy minden más pszichikai képződménynek hasonló ok szolgál alapul. A pszichikai képződmények tulajdonságait soha sem merítik ki a pszichikai *elemek* tulajdonságai, melyekből amazok alakultak, hanem a képződményekbe az elemek kapcsolata-nál fogva mindig új tulajdonságok járnak, melyek csak a képződményeknek, mint olyanoknak a sajátosságai. Egy látási képzet pl. nem pusztán a fényérzeteket, s még a szem helyzet- és mozgásérzeteit tartalmazza, hanem ezeken kívül az érzetek térbeli rendjének tulajdonságait is, melyek az előbbiekkal nincsenek adva, ha magukban gondoljuk őket. A bonyolultabb lelki jelenségeknél még feltűnőbb a teremtő synthesis elve; pl. a művészi phantasia alkotásainál, logikus gondolatmeneteknél stb. Ezek a legjobb cáfolatai a lelki élet atomistikus fölfogásának, mely abban semmi egyebet sem lát, mint képzetek aggregátumát. Ugyanez áll az érzelmi élet körére is; jóllehet az érzelmek is függenek az alapul szolgáló egyszerű érzelem minőségétől és erősségétől, de nem magyarázhatók pusztán

sem az érzelem physiologiai föltételeiből, sem bizonyos érzéki adatok (pl. hasznosság, károosság) tisztán logikai megítélésének eredményeiből, hanem olyan pluszt mutatnak, mely ezen mozzanatokhoz épen a kapcsolódásnál fogva önkényt járul.

Wundtot a három vonatkozás- s három fejlődéstörvény megformulálásában valószínűleg nem tisztán logikai szempontok vezették, hanem hatalmas rendszerező készsége. A pszichikai causalitas valamennyi többi princípiuma ugyanis visszavezethető a teremtő synthesis elvére, azaz a szellemi resultansok törvényére. A lelki relatiók elve csak az előbbi synthetikus természetének megfordító ttja, t. i. azt fejezi ki, hogy minden egyes lelki tartalom azon vonatkozásoktól kapja jelentőségét, amelyekben más lelki tartalmakhoz áll. A lelki relatiók elve tehát nem egyéb, mint a teremtő synthesis elvének *a tergo* való felfogása. A contrastiók elve pedig a szellemi resultansok törvényének egy esete, t. i. az, midőn a lelki synthesis összetevői, mint egymásra vonatkoztatott tudattartalmak ellentétek között mozognak s így egymást erősítik. A fejlődéstörvények valamennyien szintén redukálhatók a teremtő synthesis elvére, csakhogy ezt terjedelmesebb s bonyolultabb lelki összefüggésekre alkalmazva kell tekintenünk. A szellemi növekvés törvénye eo ipso a teremtő synthesis elve. Viszont a célok heterogoniájának törvénye, azaz hogy bizonyos mellékcélok főcélokká válnak, s új indítóok-sorrá alakulnak, csak az előbbi elv alkalmazása az akarاتفolyamatokra. Az ellentétekben való fejlődés törvénye a már a teremtő synthesis elvére visszavezetett vonatkozástörvénynek, a pszichikai contrastok törvényének a szellemi fejlődésekre, főkép társadalmi életre való vonatkoztatása. Hogy e tételnek, mint külön törvénynek megfogalmazásánál már visszaél Wundt a «törvény» szóval, ennek tágabb értelmében is, arra nézve jellemző e törvényt megvilágosítani hivatott példája, mely szerint a különböző életkorok uralkodó tem-

peramentumai bizonyos ellentétességet tüntetnek fel: így a gyermekkor könnyű, de ritkán mélyenjáró sanguinikus izgalmassága, az ifjú kornak a benyomásokat lassabban feldolgozó, de energikusabban megragadó és gyakran melancholikus színezetű kedélyirányzatába megy át, ez ismét a férfikorba, mely érett jellem mellett általában legjobban hajlik gyors, tetterős elhatározásokra és cselekvésekre s végre az utóbbi fokozatosan az aggkornak a szemlélődő, nyugalomra hajlandó hangulatába.¹¹⁰ Nem kíván külön bizonyítást, hogy a temperamentumoknak kor szerint való különbsége egészen más okoktól, semmint az ellentétek fejlődésétől függ.

Jellemző a Wundtól felállított pszichologiai törvényekre, de meg általában is a XIX. század közepétől kialakuló vonatkozástörvényekre, hogy szakítva az intellectualismussal, mely nemrégiben is még St. Millnél mindig csak a képzetatomok kapcsolódásainak törvényeit kereste, inkább a lelki élet belsőbb és mélyebb, azaz subiectiv mozzanataira vonatkoznak; úgy látszik, mintha a tudat törvényei alapján az érzelem és akarát törvényei volnának (az ellentétek, a célok heterogoniájának törvénye; a Tardeféle utánzás-törvény; Ládd solidaritás-törvénye, principle of solidarity stb.).

Ha Wundtot systematisáló ereje a pszichikai törvények megfogalmazásában mellékutakra is vezette, az a főfontosságú, hogy ezen mellékutak valamennyien a teremtő synthesis elvének főútjába torkollanak. Nem újságukban rejlik e törvényfogalmazások jelentősége, mert a magasabb lelki functiók teremtő ereje mindenha ismeretes volt, hasonlókép a lelki contrastok természete is, másrészt a XIX. század közepétől kezdve a vonatkozástörvény tudatosan meg volt formulázva (v. ö. 140. 1.). Wundt törvényeinek igazi fontossága a teremtő synthesis elvének a pszichikai causalitással való kapcsolatba hozatala. Ebben az elvben találjuk meg a pszichikai causalitásnak a mechanikai

causalitással szemben való áthidalhatatlan fundamentális különbségét. A mechanikai causalitásnál az összetett mindig s mindenütt részeinek összegével egyenlő. A test atomok összege, minden folyamat elemi folyamatok pusztá summája; épen ezért a külső természetben mindenütt egyformaságot, ismétlést, állandóságot találunk, sohasem keletkezik itt valami új, hanem mindig csak a régi ismétlődik meg változott összetételben. Ellenben a lelki élet a folytonosan új teremtdések szakadatlan sorozata; sohasem mechanikusan jönnek össze itt az elemek, hanem csak anyagul szolgálnak összetett organikus egységek (tudatállapotok) fölépítéséhez, melyek nem sequivalensek anyagi alkotórészeik összegével, mert valami specifikus egységforma, mint új mozzanat járul hozzájuk. S ennek a lelki organisáló funkciónak nincsenek korlátai. A legegyszerűbb pszichikai synthesisek eredményei magasabb fokú egységekké kapcsolódnak, míg végre a meglett embernél az összes, mind a jelen, mind a régi tudattartalmak egységes fejlődéssorozat egészévé alakulnak. Ezt valójában teremtdésnek, a szellemi «energia» növekedésének lehet nevezni a természet vak mechanistikus tulajdonságaival szemben; minden új synthesis által a tudattartalmak oly jelentést és értéket nyernek, melyet külön-külön sem bírtak. Azok, akik a pszichikai causalitást a physikaira akarják visszavezetni, zavarba jönnek a kérdésre, hogyan lehet a tudat-tevékenységet physikailag magyarázni, amikor a legegyszerűbb pszichikai combinational (pl. az érzetelemek kapcsolatánál) pszichikai synthesis érvényesül, amelyet nem lehet egyébként magyarázni, mint csak a tudatfolyamatok sajátos önálló causalitásának előfeltétele mellett, melynek semmi köze sincsen a physikai oksághoz. Az egyébkénti magyarázat lehetetlensége még szembeszökőbb, ha nem egyszerű lelki elemek kapcsolatára gondolunk, hanem a művészi phantasia concret, vagy a tudományos gondolkodás abstract alkotásaira.

Természetesen ismét hangsúlyozzuk, hogy amidon a teremtő synthesisel kapcsolatban lelki *elemekről* van szó, ezeknek nem tulajdonítjuk az önálló, egymástól függetlenül megálló tárgyak jelentőségét, hanem csak a lelki történés összefüggő folyamatában részjelenségeknek tekintjük őket, melyek a *valóságban* sohasem válhatnak el egymástól; az a tény azonban, hogy legalább *fogalmilag* megkülönböztethetők, mégis azt bizonyítja, hogy a lelki képződmények, mint tudatállapotok elemei között szorosabb kapcsolat áll fenn, melynek alapján a megfelelő complexusok a pszichikai tapasztalattartalom összeségéből mint relative önálló egységek kiemelhetők (mint pl. a kétségérzelme, a szivárvány szemlélete, a harag indulata stb.). Önállóságuk mindig csak relativ s nem zárja ki azt, hogy az alsóbb fokú képződményeket, mihelyt ezek terjedelmesebb összefüggések tagjai, a bonyolultabb tudatállapotok componenseinek tekintsük. A teremtő synthesis épen ezen kapcsolódások sajátos újágában nyilatkozik meg.

Azok, akik tagadják az Önálló pszichikai causalitást, a teremtő synthesis elvét sem akarják, mint sajátos pszichológiai princípiumot elismerni s főképp a kémiai synthesisben találják meg a természeti egyértékűjét. Az összetett testek eszerint új substantiák, melyek különböznek azon elemektől, melyekből össze vannak téve; a víz ugyanis miben hasonlít akár a *H*-hoz, akár az *O*-hoz? — Kétségtelen, hogy a kémiai complexusok, ha egyszer sikerült azokat elemekre bontanunk, nem tekinthetők egyebeknek, mint az elemek sajátos combinációjának, mely semmi újat, előre nem láthatót nem tartalmaz. De bármennyire is ismerjük a lelki complexus elemeit, sohasem tudjuk ezen elemek eredőjét előre meghatározni. Arra hivatkoznak, hogy a kémiai vegyületek qualitativ különbséget mutatnak. A természeti «qualitas» azonban végelemzésben jogtalan kifejezés, amennyiben ez oly tulajdonság, mely a quantitativ, physikai energiáknak érzékszerveinkre való hatását,

tehát pszichológiai tartalmat fejeznek ki, de maga a természet, a szó physikai értelmében, minden subiecttímtól elvonatkoztatva és függetlenül, csak quantitasokból s ezek változásaiából áll. A chemiai összetételek végső elemzésben egyetemes mechanikai törvényekre vezetendők vissza, az elemek causalis mechanikai, matematikailag formulázható egyenletekbe állíthatók; nincsen elvi akadálya annak, hogy az elemek combinatiójának végső hatása matematikailag kikövetkeztethető legyen. A legbonyolultabb physikai s chemiai jelenség is elvben, ha a tudományos gyakorlatban nem is, a mechanika egyetemes törvényeinek van alávetve, mindig azonos kiszámítható módon folyik le. Ellenben a lelki jelenségek mindig qualitativ jellegű synthesisek új eredményei; pl. azon érzelmeknek, melyek egy affectiv tudat-állapotot alkotnak, nagyon csekély változása kell ahhoz, hogy egészen más, esetleg ellenkező érzelmi állapot jöjjön létre; valamely gondolati mozzanat egy egész gondolatsor irányát megváltoztathatja s olyan új gondolati eredményre vezethet, melynek elemei, jóllehet ama gondolatsorban is megvoltak, az új lelki attitude-ben egész más értéket nyertek. Valamely szobor, dallam, költemény, festői compositio, építészeti terv, tudományos elmélet stb. ugyanazon elemekből, gondolatokból vagy érzelmi motívumokból állhat, melyek már más szobrász, muzsikos, költő, festő, építő, tudós stb. művének elemeiül szolgáltak; de azért egészen új tények, lelki teremtések, psychikai reveiatiók.

A psychikai synthesis épen teremtő jellege miatt kiszámíthatatlan. Ugyanazon socialis környezet, vagyis ugyanazon erkölcsi, aesthetikai, értelmi, vallásos stb. behatások lelki állapotaink szerint más- és másképen érvényesülnek; értékük azon tudattotalitástól függ, melynek összefüggésébe beleilleszkednek. Ugyanazon gondolatok és érzelmek egyik nap nagyítva s szépítve jelennek meg előttünk, másnap más hangulatban hidegen hagynak vagy esetleg kellemetle-

nek. A politikai s művészettörténet sok érdekes példával szolgál a lelki synthesis viszonylagosságára nézve. Bizonyos történeti pillanatban egy könyv, festmény vagy államférfiú nem érvényesül; ellenben ha olyan időben irányul rájuk a figyelem, amidőn a közhangulat hasonló irányú velük, hihetetlen értékre tehetnek szert, mert a collectiv lélek valamit magából hozzáad az illető könyvhöz, művészi productumhoz, politikai szerephez. Mind az egyéni, mind a köztudat állapotai bizonyos tulajdonságaikban új synthesis eredményei.¹¹¹

A teremtő synthesis elve érvényesül tehát azon tényben is, hogy mind az egyéni, mind pedig a collectiv fejlődés folyamán olyan szellemi (logikai, sestetikai s ethikai) értékek keletkeznek, melyek eredetileg a nekik megfelelő lelki qualitasokban általában nem voltak meg. Amily kevésbé keletkeznek a semmiből azon képzetek, melyek ezen értékeknek megfelelnek, époly kevésbé mondható ez magukról az értékekről; amiként azonban a képzetfolyamatok kapcsolatából új intellectualis tudattartalmak keletkeznek, melyeket amazok külön-külön, mint az egész mozzanatai nem tartalmaztak, ugyanez érvényes az érzelmek s a hozzájuk fűződő értékek fejlődésformáira nézve is.

A teremtő synthesis következtében a jelenségek causalis magyarázata egészen más természetűvé válik a psychológiában, mint a természettudományban. Amíg az utóbbi abban a helyzetben van, hogy az összetétel elve szerint egy adott ok-complexus hatását előre meghatározhatja, ha az egyes componensek tulajdonságai és erői ismeretesek, addig a psychológiának azzal kell megelégednie, hogy adott hatásokhoz (okozatokhoz) keresse meg az okokat és föl-tételeket, de azokat emezekből nem tudja levezetni. Jól-lehet gyakran a psychikai képződmények componenseikhez szabályszerű vonatkozásokat mutatnak, melyek következtében ezen componensek összehatásából bizonyos tudat-állapotok s tulajdonságaik «érthetők», de az eredmény

sajátságait a componensek sajátságai sohasem tartalmazzák teljesen. Ezért nem lehet szó a pszichológiában s a tőle szorosabban függő szellemi tudományokban *deductióról*, mely a természettudományban oly termékeny alkalmazást talál.

A természettudományok logikájának terminológiáját átvenni a szellemi tudományokba, ha megfelelő értékű fogalmakról van szó, nem nevezhető jogtalan eljárásnak. így a természettudományokban különbség van az *elv* és a *törvény* fogalma között; az előbbi oly tétel, mely egyszerűen le nem vezethető előfeltételül szolgál bizonyos területen a tények összekapcsolásának, míg az utóbbin általában oly tételt értünk, mely maga a tények számát egy megegyező kifejezés alá foglalja. Az elv mint tény tehát sohasem bizonyítható közvetlenül, hanem mindig a tények nagyobb számából következik, vagy ezek postulatuma. A törvény ellenben mindig a tényekben van adva, a tények összefoglaló kifejezése, röviden; egyetemesített tény. Az elv tehát abstract, a törvény pedig egyetemes.¹¹² így a tehetetlenségnek, az erők összetételének, a virtuális sebességeknek, az energia megmaradásának elve nem törvények, hanem princípiumok, ha néha törvénynek is nevezik azokat. Ellenben a capillaritas törvényei, Archimedes törvénye, Mariotte törvénye, a hang visszaverődésének stb. törvénye nem princípiumok, hanem csak törvények. A természettudományok e fogalmait a pszichológiára alkalmazva, a teremtő synthesis elve nem törvény, hanem valóságos egyetemes pszichológiai princípium, mely minden pszichikai változás ítétele. Nem egyes concret tények összefoglalása, mint pl. a Wéber-féle törvény, hanem a lelki jelenségek alakulásának egyszerű, tovább le nem vezethető előfeltétele; mint tény közvetlenül *in concreto* nem bizonyítható, csak a tények sorozatából következtetjük, sőt postuláljuk.

5.

A pszichológiai törvényfogalomnak eddig vázolt kritikai története már számos szempontból megvilágította azt a különbséget, mely a physikai s a pszichológiai törvények között fenn áll. Azok a nagy pozitív eredmények, melyeket a mai természettudomány és technika elért, azt a meggyőződést keltették, hogy a tudomány más formában el sem gondolható, mint csak a természettudományokban: a természettudományos ismerés *a* tudományos ismerés. Pedig, ami az exactság fogalmát illeti, a biológiai tudományok tényleg nincsenek sokkal előbbre, mint a naturalismustól lenézett szellemi tudományok, bár el kell ismernünk ama methodikai postulatum jogát, mely nem lát *elvi* nehézséget a biológiai jelenségeknek physikai s chemiai, tehát végső elemzésben mechanikai magyarázatában. Az egész természetben állandó és változatlan törvények uralkodnak.

Ezek a törvények — mint láttuk — a methodikai bizonyosság fokát illetőleg vagy causalis, vagy csak empirikus jellegű törvények. Azokat az inductiv logikai eljárásmodokat, melyek a természettudományokban egyetemes jellegű tételekre vezettek, *elvileg* a pszichologia területére is látjuk alkalmazva. A természettudományi inductiv eljárások bevezetése az egyes egyéni tudat jelenségeinek egyetemesítése céljából azonban eleve hajótörést szenved a lelki jelenségek sajátos természete miatt. Elsősorban a pszichikai jelenségek nem mérhetők s *így* matematikailag ellenőrzött pontosságról szó sem lehet; azután a lelki jelenségek változékonyak, a múlttal folyton összeszővődők s inductiv eljárások céljára folytonos fejlődésük miatt sem rögzíthetők; végül oly kiszámíthatatlan individuális különbségeket mutatnak, hogy exact causalis törvényekbe való foglalásuk, melyek által az egymásután következő tudatfolyamatok concret időbeli lefolyása bármely irányban meghatározható volna, egyenest lehetetlen. A lelki jelen-

ségek első sorban *qualitativ* tények, míg a physikai jelenségek *quantitativ* természetűek, amiért a *törvény* szónak is más értelme van, aszerint, amint psychikai s aszerint, amint physikai jelenségről van szó. A physikai összefüggések causalis egyenletbe állíthatók, melynek tagjai sequivalensek, a psychologiai téren ellenben a psychikai causalitas qualitativ természete, a teremtő synthesis elve miatt ilyesminek semmi értelme sincsen.¹¹³ A physikai jelenségek, bármilyen formát öltenek, quantitásuk ugyanaz marad, vagyis az anyag, illetőleg az energia hypothetikus fogalma, mint egy megmaradó substratumé, magyarázza őket. Ilyen hypothetikus fogalomra való quantitativ vonatkoztatás azonban a psychológiában nem lehetséges, mert a lelki jelenségeknek actualis értékük van, mely nem nyer magyarázatot valamely, a lelki jelenség mögött létezőnek s változhatatlannak gondolt psychikai substantia által. A psychológiában tehát a törvénynek nincs természettudományi exakt értelme, hanem csak bizonyos *typikus szabályszerűséget*, a lelki folyamatok állandó, rendjének megíormulázását, a lelki történés lefolyásának átlagos keresztmetszetét jelenti. Az inductiv analysis is csak a lelki folyamatok általános formáinak & kapcsolódási irányainak megállapítására vezethet, melyet törvénynek mondunk ugyan, de valójában ezen oly tételt értünk, mely a lelki történésnek egyszerű feltételek között megnyilvánuló tendenciáit fejezi ki, melyek azonban az egyes esetekben többszörösen akadályoztatnak s módosulnak. Épen ezért csakis összehasonlítás segélyével több egyes eset átlagos megegyezésében ismerhetők fel. A psychologiai törvények jellege: *plemmque fit*. A psychologia nem a szó szoros, exact értelmében vett causalis, hanem csak *empirikus törvények* rendszere.

Habár a lelki élet állandóan folyásban van, egyre változik, mégis a normális lelki élet viszonylagosan állandó viselkedést mutat, mely feljogosít bennünket arra, hogy *psychikai törvényszerűségről* szóljunk. Ez a törvényszerű-

ség természetesen nem kivételnélküliséget jelent. A természeti törvény is csak annyiban kivételnélküli, hogy megállapított feltételei között érvényesül s más törvények hatályaon kívül nem helyezik. Több törvény interferenciája esetén egyik a másikat többé-kevésbé érvényteleníti. Azonban a fizikai és a pszichikai causalitás különbsége e ponton is érvényesül, amennyiben különbséget statuál a természeti s azon törvények között, melyek a szellemi folyamatokra érvényesek. Azok a föltételek ugyanis, melyeknek összehatása egyes természeti törvények érvényét korlátozza, illetőleg más törvényeket juttat érvényre, *egyetemes* jellegűek. A pszichológiai téren azonban a törvények érvényét nemcsak más törvények, hanem *singularis* lelki történések is korlátozhatják, sőt meg is szüntethetik. Végző elemzésben azonban eme singularis esemény is valamely lelki összefüggés keretében jött létre, bizonyos pszichikai okokban volt prereformálva, causalisan megokolható s így törvényekre vezethető vissza. Okai szabályszerű pszichológiai motívumok, melyeknek törvényei egyetemes pszichológiai törvények. Pl. valaki a saját iniciatívájára valamely, az eddigi szokásokkal s azok történeti fejlődésével teljesen ellentétes nyilvános szokást kezd meg s lassankint ez a szokásforma egyetemessé válik; fel kell tennünk, hogy a kezdeményezőt valami lelki indítóokok sarkalták az első lépés megtételére s hogy ezek az okok mint pszichikai tényezők más lelki jelenségektől voltak determinálva, illetőleg törvényeknek alárendelve. De viszont tagadhatatlan, hogy ez a cselekvés, mint olyan singularis jellegű, soha semmiféle más lelki történésben nem fordult elő s így jöllehet szintén valamiféle törvényszerűség megnyilatkozása a maga singularitásában is, de a történés egyformaságának híjján nem egyetemeshető. Egy törvény tehát pszichológiai téren egyes esetekben addig érvényes, míg más törvény érvénye, vagy a lelki folyamatok singularis causalitása nem korlátozza. Az utóbbiak azonban époly kevésbé

oknélküli s esetleges jelenségek, mint azok a tények, melyeket egyetemes természetük miatt törvényekre tudunk visszavezetni. E gondolatmenetnek azért van methodikai szempontból fontossága, mert minél inkább előtérbe lépnek a singularis pszichikai jelenségek, annál inkább fordulunk a lelki jelenségeknek törvényekre való visszavezetése helyett a direct pszichologiai intepretatióhoz. így dolgozik pl. az összehasonlító mythologia egyetemes törvényekkel, a történelem pedig folyton singularis lelki motívumokkal; amott a singularis befolyások aránylag kevés, emitt bőséges adalékot nyújtanak a történés causalis elemeihez és megértéséhez.¹¹⁴

Az eddigiekből világos, hogy a pszichologiai törvények voltaképp *empirikus* törvények (v. ö. 124.1.), melyek utalnak ugyan causalis összefüggésre, de a szó physikai értelmében a causalis törvény előkelő logikai rangja távolról sem illeti meg őket. Igaz, hogy amint a physikai leíró törvények causalis természetűvé alakíthatók át, hasonlóképen a pszichologiai törvények is; de ez nem jelenti azt, mintha már az ilyen átalakított pszichologiai törvény föltétlen szükségképiséget fejezne ki. Továbbra is megmarad relativ és csak átlagot kifejező természete, jóllehet az illető lelki állapot okaira nagyjában, ha nem is kizárólagosan fényt derít. Amíg tehát a physikai történés törvényei alapján elvárjuk, hogy bizonyos következmények mindenütt és mindenkor beálljanak, ha az okok és föltételek ugyanazon módon adva vannak, addig a pszichologiai s ezzel együtt a történeti *prognosis* csak a történés bizonyos *tendentiáját* mondhatja meg előre, mert nem direct, mechanikai módon lefolyó tények alapján ítélni, hanem csak symptomák útján, vagyis oly mozzanatokból, melyeknek csak a ténycomplexusok subjectiv megítélése és értelmezése után van értelmük. A napfogyatkozásokra nézve nincsen prognosis, hanem egészen a másodpercig pontos kiszámítás mechanikai causalis bizonyossággal; a lelki jelenségek bekövetkezését

illetőleg azonban csak hypothetikus bizonyossági fokú problematikus ítéleteink, a jövőre vonatkozó logikailag igazolt hypothesiseink vannak, mert ezek nem magukra a tényekre, hanem a tények jelentésére vonatkoznak. A pszológiában a perfectum nem kezeskedik föltétlenül a futurumért, mint a physikában. A természettudomány tárgya ugyanis constants: a sósavnak vagy kéndioxidnak minden molekulája mindenütt s mindenkor ugyanaz; minden golyó ugyanazon törvény szerint ütközik és esik; minden beeső fénysugárnál a beesés és visszaverődés szöge a normális ellenkező oldalán van s azonos. Ellenben a psychologia tárgya sohasem nevezhető állandónak: az egyik ember gyorsabban tanul, intensivebben figyel, hivebben emlékezik, mélyebben érez, hirtelenebb módon haragszik, energikusabban akar stb., mint a másik. Viszont azonban az emlékezet, abstractio, a fájdalom s öröm lefolyásának, az akarati tünetnyek automatikussá válásának, a szemléletek kialakulásának stb. bizonyos átlagos egyformasága sem tagadható.

Minthogy a psychologia mint önálló tudomány fejlődésének még csak methodikai stádiumában van, számára a lelki életnek a fönnbbi megszorított értelemben vett autonóm törvényszerűsége még csak nagyon is csekély mértékben hozzáférhető. Kevés az, amit a mai psychologia törvénynek nevez. Ilyenek pl. az összképzetek kettős apperceptiv tagolásának vagy discursiv tagolásának *Wundt-tól* megállapított törvénye, mely szerint a vonatkoztató összehasonlítás útján előálló elemzés egy összképzet tartalmát első sorban két részre osztja, alanyra és állítmányra; a *Ribot-féle* regresszív törvény stb. Ugyancsak ide számíthatjuk tágabb értelemben a kísérleti psychologia approximativ és átlagos eredményeit, melyek azonban leggyakrabban már a közönséges tapasztalatból is ismeretesek. Pl. nagyra vagyunk az emlékezetre s a tanulás technikájára vonatkozó kísérletek eredményeivel,¹¹⁵ jóllehet ezek a globális módszer bizonyos, eddig kevésbé sejtett előnyeinek kívül alig nyújtót-

tak nekünk egyebet, mint amit már a mindennapi psychognosisból az emberiség évezredek óta ismer. így mindig tudtuk, hogy a személyes vonatkozású tárgyakat hajlandóbbak vagyunk megfigyelni és megjegyezni, mint azokat, melyeknél a személyes jelleg, a gyakorlati érdek hiányzik; hogy a gyorsan tanuló typus gyorsabban felejt, mint a lassan tanuló; hogy az ismétléseknek hosszabb időközökre való beosztása oekonomikusabb; hogy mekkora szerepe van a mechanikus tanulásnál a rhyturnusnak stb.

Általában a kísérleti psychologia, az érzetrendszerekre vonatkozó becses adalékait leszámítva, elvi szempontból aránylag csekély eredménnyel szolgált eddig a lelki történet állandó rendjének, vagyis törvényszerűségének megismeréséhez. Ez is mutatja, hogy a lelki jelenségek kísérletes vizsgálata mennyire, szinte határtalanul nagyobb nehézségekkel küzd, mint a physikai jelenségeké; a bonyolult lelki összefüggésekhez a psychologiai abstractió csak igen feltételesen férhet hozzá. A nagyon is subtilis lelki jelenségekre vonatkozó kísérletek eredményére, vagyis egyetemesítésére nézve sok függ a laboratóriumi athmosphserától, a laboratórium-vezetőnek tanítványaira önkénytelenül suggerait elméleti fölfogásától. Innen a psychologiai iskolák eredményeinek s törvényeinek különbsége. Különb is az eredmény a módszer functiójának tekinthető; adva lévén a módszer, az eredmény mintegy magától folyik. Más módszerrel ugyanazon jelenségre nézve esetleg más (ctörvény) tapasztalható. Innen van, hogy jóllehet a kísérletezők óriási anyagot csodálatos türelemmel és energiával gyűjtöttek össze, valójában ezen eredmények egyike sem volt döntő befolyással az új tudomány, a *new psychology* fejlődésére nézve. S ezt nem is annyira a physikai föltételek tábláit s görbéit hihetetlen szorgalommal összerovó s az exakt tudomány egyedüli igazában bízó kísérletezőknek kell felrónunk, hanem inkább nagyon bizonytalan, nehezen megragadható s bonyolult természetében a lelki jelenségek-

nek melyeknek egészen más jellegű az összefüggése, mint az objektiv tudományok anyagáé. Innen a sok, tisztán külsőszerű eredmény. Gondoljunk csak pl. a pszichometrikus vizsgálatok meddőségére. A pszichikai jelenségek tisztán időbeli lefolyása a kísérletek előtt is ismert fontos tény, melyhez képest nagyon csekély jelentőségű annak megállapítása, hogy a közvetett associatio tovább tart az egyszerűnél, hogy a választással combinait reakcióra több idő kell, mint a direct reakcióra, amely eredmények egyébként kísérlet nélkül is ismeretesek. Ez időkülönbségek exact megállapítása csak egyes egyének individuális képességeire derítenek esetleg fényt. Mi maradt az idevágó rengeteg kísérlet eredményekép, ha nem egyéb, mint végtelenig variálható egyéni graphikonok és számtáblázatok? Nem rendkívül csekély-e Müller és Pilzecker nyolc évig tartó 20,000 emlékezetkísérletének azon eredménye, hogy először gyorsan, azután lassabban feledünk s hogy az associatiók gyorsasága bizonyos viszonyban van frissebb, vagy régibb eredetükkel s a feleletek igazságával vagy hamisságával? Nincs-e azzal mindenki tisztában minden különös apparatus és ezerszám történő kísérlet nélkül, hogy bizonyos tudatállapotok tegnapi kapcsolata kellő alkalommal ma jobban érvényesül, mint az egy évvel ezelőtt lefolyt associatio? vagy hogy a régebbi associatióknak hosszabb reproductio időre van szükségük, mint a nemrégii associatióknak? vagy hogy azon associatio határozza meg elsősorban a tudatot, amelynek rövidebb reproductioidő felel meg?¹¹⁶ E kérdéseinkkel természetesen nem akarjuk érinteni ezen kísérletek tudományos *jogosultságát*, mert az vitán fölül áll, hogy ha már tartalmilag tudunk is valamit a köznapi tapasztalatból, ennek ítéleteit *módszeresen igazolnunk* kell; a tudomány ugyanis éppen az *igazolható* tételek valamely rendszere.¹¹⁷ Csak utalni akartunk arra, hogy a kísérleti módszer nem tárja föl a lelki élet törvényszerű összefüggésének olyan nóvumait, mint azt számos buzgó félreértője szeretné gondolni.

Anélkül, hogy szándékunk volna a kísérleti pszichológia értékét, vagy helyesebben: a kísérleti módszer értékét a pszichológiában *általában* tagadni, meg kell állapítanunk azt a tényt, hogy a lelki jelenségek természetére az utóbbi idők introspectiv vizsgálatai nagyobb világosságot vetettek. Például csak annak a megállapítását, mint az introspectiv analysis igazán értékes eredményét emeljük ki, mely szerint a szemlélet intentionalis élmény, vagyis nem az érzetek pusztá complexusa, hanem az érzetelemekhez, melyeket az érzéki ingerek kiváltak, még az alanyból a tárgyra irányzott obiectiváló actus is járul; ha a tárgyat az érzetek is építik fel s képviselik az élményben, csak az intentio által lehetséges, hogy egy tárgy, mint ilyen bennünk tudatossá váljék.

Természetes, hogy amidőn az utóbbi kísérleti s introspectiv tényeket említettük, bennük inkább a modern pszichologia egyetemesebb jellegű tételeit, semmint a szó szigorúbb értelmében vett törvényeket tekintettük. Az utóbbi névvel mindig ritkábban és óvatosabban élnek a psychologusok. Erre érdekes példa a *legkisebb erőhatás, vagy a szellemi inertia «törvény»*-ének története. Ezt a «törvényt» Lombroso indítására *M. G. Ferrero* formulázta meg másfél évtizeddel ezelőtt¹¹³, melyben azonban összezavarta a mechanikai inertiát a közönségesen restségnek mondott érzellemmel, ahelyett, hogy pusztán *mèTaphorikusan* fogta volna föl. A természettudományok nehezen szabadulnak meg bizonyos *anthropomorphismustól*, a lelki élet kategóriáinak alkalmazásától; viszont a pszichológiára meg bizonyos *physimorphismus* jellemző, vagyis a physikai kategóriák kritikátlan alkalmazása, mint pl. a lelki inertia-törvény fönebbi megformulálásában. Jellemző a törvény szóval való takarékoságra, hogy midőn *Ribot* legújabbán újból fölveti a kérdést, jöllehet a lelki élet több irányában igen fontos szerepűnek tűnik ki a psychikai inertia ténye, már nem nevezi a legkisebb erő kifejtés «törvényének», hanem csak *tendenciájának*.¹¹⁹

Minthogy a pszichológiai törvények nem causalis egyenletek, ha mindjárt causalis kapcsolatra utalnak is, meg vannak fosztva az exact természeti törvények azon tulajdonságától, melynek ezek nagy tekintélyüket köszönik: az *előrelátástól*. Egy csillag mozgása, múlt és jövő helyzete tökéletesen kiszámítható tömegéből, pályagyorsaságából s a reá ható gravitationalis erőkből. A csillagok a bibliai korszakban ugyanazon törvényeknek" engedelmességek, mint ma: a mechanikai jelenségeknek nincsen történetük. Amíg a physikában az okokból kiindulva, kiszámíthatjuk az okozatot a hatások törvényeinek segítségével, tehát *progressiv* eljárásunk van, addig a pszichológia csak *regressivat* utat, «fordított» sorrendet követhet, vagyis adva lévén bizonyos lelki állapot vagy productum, ezek okait iparkodik megállapítani. A psychikai causalitásnak nem-mechanikai, hanem synthetikus (teremtő) természete kizárja, hogy valamely lelki állapotot előre *föltétlenül* bekövetkezőnek állíthassunk, ha el is tekintenénk az individuális vonások kiszámíthatatlanságától s attól, hogy minden jelen lelki mozzanatnak az egész múlttal való folytonos összeszövődése megtiltja a természettudományi okokból deducáló módszerek alkalmazását. A lelki tünemények az egyén személyiségéből folynak, tehát nem objectives és impersonalisak, mint a physikai jelenségek. Ha több éven keresztül följegyeznok valamely egyén összes associatióit s ideatiójának kulcsával is rendelkezniék, akkor sem tudnók föltétlenül előrelátni, vájjon egy adott gondolathoz — föltéve, hogy nem automatikusan — mely másikat fűz: az új kapcsolat kigúnyolhatja összes statistikánkat. A pszichológia a lelki élet prófétáit mindig a jövőbe fordított arccal hagyja ott jóslásuk közepett.

Minthogy a psychikai causalitás nem mechanikai jellegű, a lelki jelenségek causalis vizsgálatában nagyfontosságú tényező a *célfogalom*, mint akaratkategória (v. ö. 89. s k. 1.) A célkitűzésben megnyilatkozó egyén: spontaneitás s a

teleológiai causalitas, mely szerint a pszichológiai téren a cél a történés valóságos tényezője, nem pedig csak a történés utólag anticipált befejezése, szintén lehetetlenné tesz minden szigorú, matematikai formába öntött pszichológiai törvényt, mely a cselekvések előrelátásával ajándékozna meg bennünket. Egy ideig hatalmas felfedezés számba ment «a nagy szám törvénye» (Quételet); e törvény számait egyideig a kikerülhetetlen szükségyszerűség bizonyítékának nézték, mely nemcsak a természetes halálban követeli meg a társadalmi s életosztályokból a maga áldozatait, hanem egy jókora praedestinált embertömegnek gyilkot is nyom a kezébe. Valójában azonban ez az állítólagos törvény semmiképp sem magyarázza meg a socialpszichológiai tényeket, már csak azért sem, mert ezek az egyéni akaratfolyamatok nagy számának eredői, az egyéni akarat pedig minden matematikai formulázást kijátszik. A nagy szám törvénye, mint a statisztikai módszer eredménye csak összefoglalja az adatokat, melyeknek okát a pszichológia adhatja meg. A statistikának nincs értelme sem ott, ahol az egyetemes törvényszerűség az egyes eset analysiséből eléggé megállapítható, sem ott, ahol túlnyomólag singularis tünetenyekről van szó (pl. a történelemben). Legtermékenyebb alkalmazása van a socialis tömegjelenségeknél, ahol keresztezik egymást a singularis befolyások s az aránylag állandónak mutatkozó törvények.

Ha nem is lehet szó a lelki s ezzel kapcsolatban a történelmi jelenségek definitív kiszámításáról, bizonyos értelemben mégis a tények symptomacomplexusai alapján nagy vonásokban hypothetikus érvennyel, esetleg a történés előre jelezhető. Ez a jövőnek sem nem leírása, sem nem magyarázata (amint ez a természettudományoknál van), hanem csak diagnosis, mely a tényeknek, illetőleg symptomáknak subiectiv *jelentést* ad. A természettudományok egyetemes ítéletei személytelenek; ha egy természettörvény tudományos megállapítást nyert, akkor már a természet-

búvár személyisége nem játszik szerepet. A természettörvény egyformán érvényes a sanguinikus búvárra is, meg a phlegmatikus kutatóra is, az egyéni szeszélynek nincs helye. A diagnostikusnál egészen másként áll a dolog, mert ez jelentésekkel foglalkozik; személyisége a maga sajátosságával döntőleg folyik be ítéletére. A tudomány és technika tanítható; a művészet azonban nem. A legnagyobb diagnostikus úgy, mint a festő vagy a képfaragó, tanítványaival csak technikáját közölheti, de sohasem a diagnosis művészetét. A tudomány számára csak talentum kell, a művészet számára már genie; amaz discursive jár el, a részekről az egészhez emelkedve, emez intuitive alkot, az egésztől a részekhez alászállva.¹²⁰ Ez a viszony a törvényt, tipikus szabályszerűséget apparátusokkal s graphikonokkal kereső psychologue és az intuitióval dolgozó s előrelátó gyakorlati psychognostikus között, a tudós és a költő között. Ha a lelki élet relative állandónak mutatkozó rendjének, vagyis a pszichikai törvényszerűségnek megállapításában a psychologia nem is mutathat eddig még valami sok szilárd eredményre, azért vájjon gondolhatjuk-e bogy a lelki tényeknek, a történeti eseményeknek, a társadalmi, vallási és politikai berendezéseknek és intézményeknek, az irodalmi és művészeti termékeknek, szóval a szellem műveinek területe sohasem vonható semmiféle egyformaság, tipikus szabályszerűség alá? Olyan előkelő lélekbúvár is, mint amilyen W. James volt, arról panaszkodott, hogy nevetséges a *new psychology*-n ujjongani, mikor a psychologia valójában ott van, ahol a physika Galilei s a mozgástörvények fölfedezése előtt, vagy ahol a chemia Lavoisier és az anyag megmaradásának törvénye előtt; szerinte a psychologia is természettudomány, melynek azonban Galileije és Lavoisierje ha fel fog lépni, csak «metaphysikus» lehet. A mai psychologia csak durva tények sora, némi fecsegés és viszálykodás különféle fölfogásokról, valami osztályozás és egytetemesítés, de egyetlen törvény sincs olyan értelemben, amilyen-

ben a physika ad nekünk törvényeket, nincs egyetlenegy tétel, amelyből valamely következmény okilag levezethető volna. Nem egyszer ismerjük a vonatkozási tagokat, amelyekre elemi törvényszerűségek érvényesek, de ezeket még egyáltalán nem találtuk meg. *This is no science, only the hope of a science.*¹²¹

James *reményt* emleget, de ez valójában pszichológiai skepsis, hogy ne mondjuk pessimismus, melynek *Möbius* már nyílt megvallója, ki minden tapasztalati pszichológiát reménytelennek kiált ki (Die Hoffnungslosigkeit aller Psychologie); csodálkozik a világ buzgalmának nagyságán, mely sok pszichológiai laboratóriumot állít föl, a lelki tények mérhetetlen statisztikáját űzi, a pszichológiát áttekinthetetlen irodalomná dagasztja; a belső tapasztalás szakadékait azonban szerinte a végtelenig kiterjesztett részletmunka sem tudja kitölteni: a pszichologia vagy felületes marad, vagy a metaphysikába menekül.¹²²

A pszichológiai eausalitás és törvény kifejtett fogalma, a pszichológiának a természettudományokéitól eltérő specifikus sajátosságai nem jogosítanak fel bennünket a pszichologia Galileijének és Lavoisierjének, vagy Keplerének és Newtonának varasára.¹²³ Minden ilyen pszichológiai Messiás hozsannája csak a fizikai és pszichikai jelenségek totó cœlo ellentétes természetének, elvi különbségének félreismerői, a physika és a pszichologia azonosítói ajkairól fog elhangzani. A psychologue mindig meghajol a természeti törvények exactabb jellege előtt; de ez a szerénység nem tompa resignatióból, hanem mindenha a pszichikai tárgy ismeretelméleti természetének tudatából fakad. A psychologus meg van győződve arról, hogy a tudatról exact törvényszerűségeket megállapító tudomány nem lehetséges; de vigasztalódik azzal, hogy a természettudomány sem találja a maga törvényeit közvetlenül az adott valóságban, a fizikai valóság sem jelentkezik közvetlenül, mint törvényszerű a megfigyelő szem előtt. Itt sem lehet az adott egyszerű szemle-

ietéből egyebet nyerni, mint a történés empirikus szabályait vagy «szokásait». Ami a tudatjelenségek világában önkény, az az érzéki észrevevés birodalmában kiszámíthatatlan véletlenség. Minthogy minden lelki jelenségnek a tudategésztől, ennek végtelenül bonyolult feltételeitől függő actualis értéke van, exact pszichologiai törvényekről nem lehet szó. De a természeti törvény kifejezése is szükségképen tökéletlen. Ennek a kifejezésnek ugyanis magában kellene foglalnia az összes precedens körülmények felsorolását, melyekből egy adott állapot keletkezhetik. A kísérlet összes föltételeit le kellene írunk s ekkor az igazi törvény így hangzanék: ha mindezen feltételek megvannak, bekövetkezik ez az esemény. Azonban csak az esetben lehetnénk teljesen biztosak arról, hogy egy föltételt sem felejtettünk ki, ha a világmindenség t pillanatban való állapotát ismerünk; a világmindenség valamennyi része ugyanis többkevesebb befolyással lehet azon eseményre, mely $t - dt$ pillanatban bekövetkezik. A világmindenség ilyen állapotleírása nem lehetséges; ha egyszerre ennyi föltételt követelünk, kevés a remény, hogy e föltételek valamennyien bizonyos pillanatban megvalósuljanak. Minthogy tehát sohasem lehetünk biztosak abban, hogy valamely lényeges feltételről nem feledkeztünk-e meg, azért sohasem mondhatjuk: ha ezek és ezek a föltételek megvannak, ez vagy az az esemény bekövetkezik, hanem csak ezt mondhatjuk: ha ezen föltételek teljeseznek, *valószínű*, hogy ez az esemény *körülbelül* be fog következni. Jóllehet ez a valószínűség a gyakorlatban a *bizonyossággal* egyértékű, valójában mégis csak valószínűség.¹²⁴

A pszichológiát s általában a szellemi tudományokat tehát nincs okuk lenézni a természettudományoknak, mert az ő törvényeik is mindig csak megközelítők s valószínűek: A természettudományoknak abban a hitben kell élniök, hogy minden törvényt egy másik, még pedig pontosabb és valószínűbb fog pótolni; hogy ez az új törvény is csak pro-

visorius természetű, de hogy ez a pótló eljárás in infinitum folytatható, úgy hogy a haladó tudománynak mindig valószínűbb törvényei lesznek; s hogy végre a pontosságnak és valószínűségnek a bizonyosságtól való eltérése nagyon csekélyé válik. Egyébként is a tudománynak az a felfogása, mely a törvényszerűség megállapítását gondolja az egyedüli tudományos ismerésnek, csak egy elavult maradványa a naturalismusnak. Valamely ismeretanyagot nem az a szempont avat tudománnyá, vajjon tartalmilag törvényeket fejez-e ki, hanem az, vajjon megvan-e benne az igazolhatóságra, a rendszerre való törekvés? Az a nézőpont tehát, hogy valamely tudomány exact vagy kevésbbé exact törvényeket, *more geometrico* levezethető tételeket vagy pedig csak a történés nagyjában tipikus rendjét tudja megállapítani, azon ismeretkör *tudó mán yos* jellegének kérdésében egyáltalán nem jöhet számításba.

III.

A psychologia helye a tudományok között.

1.

A tudományoknak két főcsoportra, természeti és szellemi tudományokra való fölosztása első pillanatra szembe-
szökőnek látszik; a két csoport különbségeinek megállapí-
tása azonban nem könnyű feladat. Amíg a természettudo-
mányoknak az érzékileg észrevehető testi világban kétség-
telenül adott tárgyuk van, addig a szellemi világ, kivéve
saját tudatállapotainkat, sohasem jelentkezik előttünk mint
önálló realitas. Elménk azonban nem kételkedik a sajátján
kívül is létező lelki állapotok létezésén. Ezek a lelki tények
mindig testi substratumhoz kötve tűnnek fel, ami azt a
gondolatot ébreszti, hogy a szellemi tények befolyását leg-
nagyobb részben physikai okok határozzák meg, sőt azt a ké-
telyt is keltheti, hogy egyáltalán nincsen önálló, saját auto-
nóm törvényeitől szabályozott lelki történés s hogy a psy-
chikai jelenségek csak a physikai jelenségek melléktüne-
ményei (epiphänomenon, surajouté). Ebben az esetben
természetesen nem lehet szó külön a természet- s külön a
szellemi tudományok csoportjáról.

Ugyancsak értelmetlen ez a felosztás, ha A. Comte-tal
azt hisszük, hogy a psychikai jelenségek a physikaiaktól
csak bonyolultságuk miatt különböznek. A szellemi tudó-
mányokat egybefoglaló sociologia eszerint a befejezője a
tudományok azon hierarchiájának, melyben egy sorban
állanak bonyolultságuk szerint a matematika, mechanika,

astronomia, physika, chemia és biológia; a szellemi tudományoknak ugyanaz tehát a módszerük s elveik, mint a természettudományoknak s a természeti törvény fogalmának rájuk nézve is van érvényessége.¹²⁵ Comte tudományrendszere voltaképp nem a tudományok hierarchiája, hanem a természettudományok monarchiája.

Mínthogy mind a materialismus, mind pedig a Comte-i positivismus figyelmen kívül hagyta a természet és szellem különbségeit, természetes, hogy nem tudta adni úgyszólván egy pszichologiai, történelmi, nyelvtudományi, nemzetgazdasági stb. problémának érdemleges megoldását sem. Ugyanis sem azáltal nem lehet a lelki élet egyes jelenségeinek magyarázatát s megértését adni, ha föltesszük, hogy ezen lelki tények az agyvelőben lefolyó physiologiai folyamatok pusztá reflexei, sem pedig nem érthetők meg a történelem, jog, nemzetgazdaságtan stb. jelenségei azáltal, ha e jelenségeket a biológiának, mint az élet egyszerűbb formáival foglalkozó tudománynak alárendeljük. Mind az egyes tudat jelenségei, mind pedig az objectiv szellemi termékek kétségtelenül függnék természeti föltételektől, de qualitativ tartalmuk szerint egyedül ezekből egyáltalán le nem vezethetők.

A naturalismusnak elvileg még igaza volna, ha minden tudománynak szükségképen a tárgyak bizonyos osztályára kellene vonatkoznia. Azonban nemcsak a tárgyak különbsége határozza meg a tudományok fölosztását, hanem a tények felfogásának különböző szempontja is. Az, ami a történelmet, philológiát, jogtudományt, társadalomtudományt stb. egybekapcsolja, az egyebekben kívül főképp a mindegyikkel közös pszichologiai interpretatio; ez pedig közös azért, mert mind-ezen tudományterületeknek végső elemzésben a pszichológiához hasonlóan a közvetlen tapasztalás a tartalma, míg a természettudományok az alanytól való abstrahálás után bírják csak a tapasztalást tartalmukul. Ahol az ember mint gondolkodó és akaró, tehát céltkitűző s értékeket föltételező lény a jelenségek tényezője, ott már megkezdőd-

nek a szellemi tudományok feladatai s visszautasítást nyer a naturalismus, mely a lelki jelenségeket is a természeti, vagyis mechanikai causalitas egyetemes elveinek rendeli alá; ahol ugyanis akarاتفolyamatról van szó, ez a fogalom a physikára nézve teljesen idegen. Ha tehát a szellemi tudományok feladatai ott kezdődnek, ahol a jelenségekben lelki élet, különösen pedig akarati tevékenység nyilvánul, akkor egészen természetes, hogy a szellemi tudományok végső magyarázó elvei nem lehetnek más természetűek, mint pszichologiaiak. Így a pszichologia úgy tűnik fel, mint a szellemi tudományok alapvetése. Természetesen más kérdés, vajjon az eddigi pszichologia tényleg mennyi oly eredményt tud felmutatni, melyből a szellemi tudományok területén búvárkodó magyarázó hasznot húzhat.

2.

A pszichológiának a szellemi tudományokhoz való tartozása, sőt ezekre nézve alapvető jellege igen jogosultnak látszik addig, amíg a tudományok felosztásának alapjául *anyagukat* vesszük. Ezen *materiális* szemponton kívül azonban van *formális* vagy *logikai* szempont is, mely nem azt nézi, milyen folyamat vagy viszony a tudomány tárgya (tartalma), hanem, vajjon ismeretszerző eljárása milyen logikai természetű? Vajjon pl. generalisálásra törekszik-e, vagy pedig individualisálásra? Vajjon a valóság sokféléjét lehetőleg redukálni s egyszerűsíteni akarja-e, vagy pedig a valóság lehetőleg tökéletes képének, mintegy individuális másolatának reconstruálása-e a célja? törvényformulázásra vagy tipusalkotásra törekszik-e, vagy pedig a csak egyszer előfordult singularis jelenség hű megrajzolását tartja-e feladatának?

A természet és szellem tárgyi és ontológiai ellentéte, mely uralkodik az antik és középkori philosophiában s élesen megmarad Descartes és Spinoza, Schelling és Hegel

metaphysikájában, ma már nem tűnik fel többek előtt oly biztos és evidens gondolatnak, hogy a tudományok osztályozását rá lehetne építeni. A tárgyi és logikai beosztási elv incongruentiája azonban ezek szerint különösen abban mutatkozik, hogy nem lehet eldönteni ezen az alapon, vajjon az olyan nagyjelentőségű tudomány, amilyen a pszichológia, hová tartozik? Tárgya szerint ugyanis szellemi tudománynak tekinthető, sőt bizonyos értelemben a többi alapvetéseként jellemezhető, viszont egész methodikai eljárása elejétől végig a természettudományoké, szóval egy sajátos *«szellemi természettudomány»*.¹²⁶

De miben is rejlik a pszichológia és a természettudományok methodikus rokonsága? Mindkettő megállapítja, gyűjti a maga tényeit s ezeket azon célból dolgozza fel, hogy megértse belőlük azon *egyetemes törvényszerűséget*, melyeknek azok alá vannak vetve. Tárgyaik különbségével együttjár, hogy a tények megállapítására szolgáló módszereikre, ezek inductív értékesítésének módjára s törvényformáikra nézve nagyon különböznek; de mindezek a tárgyi különbségek elenyésznek azon logikai egyformasággal szemben, mely ismeréscéljuk formális jellegében nyilatkozik meg: *mindig a történetes törvényeit* keresik, legyen bár ez a történetés akár testmozgás, anyagátalakulás, egy organikus élet kifejlődése, akár képzetfolyamat, érzelmi vagy akarati processus. Ezekkel a tudományokkal szemben állanak logikai szempontból azok, melyek arra irányulnak, hogy az egyest, *az egyszer megjelenő valóságot*, a történeti tényt kimerítő módon megrajzolják. Ide tartoznak a történeti tudományok. A formális logika nyelvén tehát az első csoportba tartozó tudományok célja egyetemes és apodictikus ítélet, az utóbbi csoportba tartozóké singularis és assertorikus tétel.

Eszerint a tapasztalati tudományok a valóság ismeretében vagy az egyetemest keresik a természeti törvény alakjában, vagy az egyest a történeti tény formájában. Amazok azt

adják elő, ami mindig van, emezek pedig, ami egyszer volt. Az előbbi tudományokat Windelband *nomothetikus*, az utóbbiakat *idiographikus* tudományoknak nevezi, vagy szokottabb kifejezésekkel: amazokat természettudományoknak, emezeket történettudományoknak, megjegyezve, hogy a psychologia methodikus szempontból az előbbieket közé tartozik.

A tudományok fejlődése azt mutatja, hogy mindig előnyben részesültek a nomothetikus gondolkodásformák. És ez természetes, mert minden tudományos kutatás és bizonyítás a *fogalom* formájában megy végbe, úgy hogy a logikának mindig a legközelebbi és legjelentősebb érdeke az *egyetemesnek* vizsgálata volt. A fogalomról, ítéletről, következtetésről való egész hagyományos logikánk aristoteli alapon áll, mely szerint a logikai vizsgálat középpontjában az egyetemes tétel van. Részben innen magyarázható, hogy még a történetírók körében is *egy* időben oly nagy száma akadt a gondolkodóknak, akik egyetemes törvények formulázását tartották a történelem céljának.

Minthogy a természettudomány az egyetemes megállapítására törekszik, a természettudományi gondolkodásban az abstractióra, a történelmi gondolkodásban a szemléletességre való hajlandóság a túlnyomó. A történelem végső célja az, hogy a nagy történelmi anyaghalmozásból a múlt igaz képét életteljes és egyéni elevevényben dolgozza ki. Ellenben a természettudománynak, bármily szemléletes is a kiinduló pontja, végső ismeréscéljai elvont elméletek s törvények matematikai formulázásai: igazi platonikus módon maga mögött a tűnékeny látszatban hagyja az egyes érzéki dolgot, mely keletkezik s elenyész, s a törvényszerű szükségképiségek felé törekszik, melyek időtlen változhatatlanságban minden történés fölött uralkodnak. Az érzékek színesvilágából a constructiv fogalmak rendszerét dolgozza ki, melyben a dolgok igaz, a jelenségek mögött rejlő lényegét akarja megragadni. Az atomok szintelen és hangtalan világa,

az érzéki qualitasok minden földi szaga hijján: ez a gondolkodásnak az érzékelés fölött való igazi triumphusa. Nem a változékonyt mint ilyent keresi, hanem a változás változhatatlan formáját.¹²⁷ A valóság természet, ha az egyetemesre való tekintettel szemléljük; a valóság történelem, ha a különöstre való tekintettel nézzük. Eszerint tehát a psychologia is természettudomány.

Amíg az imént vázolt elmélet, mely *természeti és szellemi tudományokat* különböztetett meg, elismeri, hogy bizonyos ellentét van a tudományok materialis és logikai felosztási alapja között (amit mutat az, hogy a *szellemmel* [lélekkel] foglalkozó psychologia *természettudomány*): addig azon tudományelméleti törekvés, mely a tudományokat *természet- és kulturatudományokra* osztja fel, azt hiszi, hogy ezen osztályozásban a tárgyi s a logikai szempont födi egymást.

Az empirikus-tudományos munkának fogalmilag ez a *Rickert-féle* theoria is tehát két fajtát különbözteti meg. Az egyik oldalon állanak a *természettudományok*. A ((természeti) szó mind tárgyukra, mind módszerükre nézve jellemzi őket. Tárgyaikban minden értékvonatkozástól mentes létet és történést látnak s figyelmük csak arra irányul, hogy ezen létre és történéésre nézve érvényes egyetemes fogalmi viszonyokat, lehetőleg törvényeket találjanak. A különös (egy) csak « példa» számba megy. Ez a feladat a physikára épen úgy érvényes, mint a *psychológiára*. Értékelés szempontjából egyik sem tesz különbséget a különböző testek és a különböző lelkek között, elhagyják az individualist mint lényegtelent s fogalmaikba csak a tárgyak nagyobb számára jellemző közös tulajdonságokat veszik fel. Nincsen tárgy, mely elvi szempontból ezen természettudományi felfogás alól kivonhatná magát. A természet az értékelésre nézve közömbös és egyetemesítő módon felfogott valóság.

A másik oldalon állanak a *történeti kulturatudományok*.

Ezek jelzésére hiányzik a «természet»-hez hasonló szavunk, mely mind tárgyukra, mind módszerükre nézve egyaránt jellemezné őket. Ezért két szót kell számukra választanunk. Mint *kulturatudományok* egyetemes kulturértékekre vonatkoztatott tárgyakkal foglalkoznak s mint *történeti tudományok* ezeknek egyszeri fejlődését a maguk különösségében és individualitásában tárgyalják. Egyszersmind az a körülmény, hogy kulturafolyamatokkal foglalkoznak, a történeti módszer számára már megadja a fogalomalkotás princípiumát, amennyiben az lesz számukra lényeges, melynek egyéni sajátosságában a kulturértékekre nézve jelentősége van.

3.

Mind a Windelband, mind a Rickert-féle elmélet tehát a természettudományokhoz számítja a psychológiát, mert ez természettudományi módszert használ, a természettudományokkal közös a logikai célja: az egyetemesítés. Már pedig szerintük nem a feldolgozandó tárgy, hanem a kutatás módja és célja az irányadó a tudományok fölosztásában. Jóllehet szerintünk az utóbbi szempont, mint a tudományok eljárásainak logikai közössége elég fontos arra, hogy a tudományok felosztásánál, bizonyos szempontból, mint *fundamentum divisionis* figyelmet érdemeljen: de a jelen esetben ezen formális szemponténál annyira szembeszökőbb és igazolhatóbb a *tárgyi* szempont jelentősége, hogy a reális tudományok osztályozásának első sorban rá kell támaszkodnia.

Igaz ugyan, hogy a modern psychologia — mint látuk — főképp módszere szempontjából a természettudományok fényes mintája után indult; kétségtelen, hogy egy mai psychologiai intézet a maga külsőszerűségeiben nem sokban különbözik a physikai laboratóriumoktól; továbbá azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a psychologia területén újabb időben a philosophusok mellett főképp a

természettudósok dolgoztak s szabtak részben új irányt, míg a «szellemi tudományok» emberei, a historikusok, philologusok, sociologusok stb. aránylag nagyon csekély mértékben járultak hozzá a psychologia haladásához. Mindez azonban csak látszólagosan támogatja a psychologia természettudományi jellegét. Amit a psychologia a természet-tudományoktól *jogosan* átvett, az mind formai jellegű: a tervszerű rendszeres megfigyelés, a túhegyen álló speculációk távoltartása, a szigorúan empirikus talaj, megfigyelésnek kísérlettel való támogatása, ami nem jelent egyebet, mint azt, hogy a vizsgálandó folyamat föltételeiről gondoskodunk, lehetőleg egyszerűsítjük, ismételjük s tervszerűen változtatjuk őket.

A physikai s a psychologiai eljárások ezen megegyező-sége azonban távolról sem szünteti meg a *tárgy* különbségét. A psychológiában érzetekről, szemléletekről, képzet-, érzelem- s akarاتفolyamatokról, emlékezetéről és gondolkodásról van szó; ellenben a természettudomány mozgásokkal, erőkkel, gázokkal, levegő és aetherhullámokkal, elektromos árammal, chemiai affinitással, csillagokkal, növényekkel, állatokkal stb. foglalkozik. A természettudomány és a psychologia köre egészen heterogén világ. Ha a psychologia a lelki élet természetének megismerésében értékesíti is az érzékekkel észrevehető, külső folyamatokat (pl. a kifejezőmozgásokat), azért igaz marad az, hogy a psychikum közvetlenül csak az egyéni alanynak hozzáférhető: az én gondolatom egyedül csak hozzám tartozik és sohasem lehet egyszerre másnak is közvetlen lelki tárgya. Ellenben a physikai tárgyak mindnyájunknak hozzáférhetőek vagy legalább annak gondolhatók. Egy molekula sincs a világon, mely ne lehetne valamennyiünk tapasztalatának tárgya; de egy érzet sem keletkezik a tudatban, melyben közvetlenül egy másik tudat is osztozhatnék. Ha a lelki tünemények mindig csak egy tudat tárgyai is és így közvetlenül le nem írhatók, hozzáférhetőek közvetett úton,

physikai jeleik, külső előzményeik és következményeik által. Ez az oka annak, hogy mégis közösen nevezünk bizonyos lelki jelenséget félelemnek, egy másikat haragnak, lelkesedésnek stb. Az érzett fény, az érzett hang a fénylő vagy hangzó tárgyra való vonatkoztatása által válik közvetve közölhetővé. Minthogy a lelki jelenségek csak közvetlenül, belsőleg vannak adva, a természettudományi módszerek, így a kísérlet is a pszichológiában átléphetetlen korlátra találtak s mindig csak külsőszerűek maradtak: csak a physikai tagját vizsgálhatják azon függésviszonyoknak, melyek inger és érzet (érezet-complexus), képzet és más képzet vagy indulat- s akarat-reactió stb. között fennállanak, magát a lelki jelenséget azonban közvetlenül, a maga lényegében, nem tehetik vizsgálódás tárgyává. A pszichologia önállóságát s a természettudományoktól való methodikai függetlenségét e tekintetben az *introspectiv* módszer elengedhetetlensége is biztosítja.

A természet- és szellemi tudományok különszakításával természetesen nem jár szükségképen együtt az is, hogy tagadjuk a physikum és a psychikum belső vonatkozásait. A pszichologia a természettudományi, főkép biológiai desciplinákkal az említett áthidalhatatlan különbség dacára is kölcsönös vonatkozásban állhat. Egyébként — azt hiszszük — mindenkinek el kell ismernie, aki a pszichológiának a XIX. század második felében lefolyt történetét ismeri, hogy a physikumnak jelentőségét a lelki jelenségeknek, mint olyanoknak megértésére nézve mód nélkül túlozták. Hasonlóképen a többi szellemi tudományokban; mert ha igaz is az, hogy a szellemi productumok a philologiában, történelemben, művészettörténetben, nemzetgazdaságtanban stb. érzéki, tehát physikai formában jelentkeznek, azért a kutatás mégsem a szellemi műveknek ezen külső physikai burkára, mint olyanra irányul, hanem az e mögött rejlő lelki functiókra s ezeknek a föltételekből és célokból való megértésére.

A psychologianak a természettudományokhoz való számítását lehetetlenné teszi a physikai s psychikai jelenségek absolute heterogén természetén kívül továbbá a lelki jelenségek causalis összefüggésének nem mechanikai jellege, vagyis a teremtő synthesis elve (v. ö. 52. s k. 1.). A természeti folyamatok mechanikai természetűek; legalább elvben, ha nem is a tudományos gyakorlatban, kiszámíthatók, ill. azoknak gondolhatók. A psychikai jelenségek azonban keletkezésükben mindig újak, mindig valami kiszámíthatatlant, előre nem láthatót tartalmaznak, qualitativ gyarapodást mutatnak, nem quantitativ nagysáértékek, mint a physikai jelenségek, hanem qualitativ értéknagyságok. Továbbá hogyan volna a psychologia a természettudományokhoz számítható, amikor a természettudományi alapelvek az ő tárgyaira egyáltalán érvénytelenek? Hol van a psychologia s a természettudományok között hangoztatott logikai közösség, ha a psychológiában nincsen értelme az egyetemes természettörvényeknek és elveknek? Hogyan tartozhatnék a psychologia a természettudományok közé, mikor nem alkalmazható területén az energiamegmaradás s a zárt természeti causalitas elve?

Azon *egységes összefüggés* is, mely a psychikai élményeket a physikai folyamatok vak mechanismusával szemben jellemzi s amely egyszersmind új lelki kvalitások forrása, áthidalhatatlan különbséget okoz a psychologia és a természettudományok között. A lelki életnek a physikai világban páratlan egysége lehetlenné teszi, hogy a psychikai elemeket fogalmilag úgy elszigeteljük, mint a physikaiakat, kizárja a psychikai lét mechanikai atomisálását s így a psychologiai fogalomalkotásnak egy elvi szempontból fontos logikai sajátságát alkotja: minden lelki folyamat csak a lelki totalitás egységével összefüggésben kutatható. A természettudományok részéről az organikus egységekkel való példázodás már azért sem helyénvaló, mert ezeknek az anyag- és energiamegmaradás alapján elvi szem-

pontból történő mechanikai magyarázata a természettudomány elemi postulatuma.

Miután kitűnt, hogy a psychologianak a szellemi tudományoktól való elszakítása s a természettudományok közé való sorolása kellően nem indokolható, vizsgáljuk meg azon pozitív beosztási tervezeteket, melyeket már röviden említettünk. Az egyik szerint nem a physikum és a psychikum, hanem a természet és a kultúra állanak, mint ellentétek egymással szembe s ezért nem is természet- és szellemi tudományokat kell megkülönböztetni, hanem természet- és kulturatudományokat. Világos, hogy ez esetben a kultúra fogalma megengedhetetlen módon csakis a »szellemi« kultúrára van korlátozva. A kultúra fogalmához azonban nem tartoznak-e hozzá a gépek, az ipari technika physikai s chemiai segítőeszközei, a rationalis mezőgazdaság üzemfokozó vívmányai, a közlekedés csodálatos eszközei stb.? Már pedig ezek föltalálása és tudományos kezelése az alkalmazott természettudományokra utalnak. Minthogy tehát a kultúra fogalmába beletartozik az anyagi kultúra is (hisz a fogalom nevét is innen kapta: *agri cultura*), amely pedig természettudományos jellegű, ez a fogalom nem szolgálhat a tudományok fölosztásának alapjául. Különbösen erőltetett felfogás az is, mely egyedül a kulturértékeket veszi figyelembe a szellemi tudományokkal kapcsolatban, holott ez nem egyedüli charakteristikuma a szellemtudományi disciplináknak. Igaz ugyan, hogy a történelmi fejlődés kulturértékek termelése és megsemmisítése között mozog; de nincs mindennek, amit felszínre vet, általában kulturértéke. Egyébként a szellemi tudományoknak nem egyedüli feladata az, hogy tárgyakat a kulturértékek szempontjából vizsgálják; első sorban a szellemi tényeknek és ezek összefüggésének megértésére törekszenek s az értékmegítélés csak ezután következhetik.

Ami pedig a tudományoknak természet- és történettudományokra való felosztását illeti, tagadhatatlan, hogy a

genetikus szempont a természettudományok keretén belül is érvényesül: gondoljunk kosmikus rendszerünk, a naprendszer, a föld, egy hegy kialakulásának történetére. Az organismusok történetét csak phylogenetikus szempontból említhetjük itt, mert ha az egyes állatfajok ontogenetikusan fejlődéstörténetét vizsgáljuk, akkor, jóllehet in concreto egy állat történetét kísértük is végig figyelemmel, de ebben az állapotban voltaképpen nem az egyént, hanem az egyetemet, a typust tekintettük. Azonfelül az új n. «históriai» diszciplínák között volnának olyanok is, melyeknél sokkal fontosabb a genetikus szempontnál a systematikus szempont. Nem minden szellemi folyamat vagy termék fölfogási módja eo ipso történeti. Sőt vannak olyan szellemi tudományok, melyek nagyrészt bizonyos tények rendszeres összefüggésének elemzésére szorítkoznak s egészen elvonatkoznak azon kérdéstől, vajjon hogyan keletkeztek ama tények? Vajjon mennyiben nevezhető a nemzetgazdaságtan ((történelmi» tudománynak, amikor pl. egy része a gazdasági javak termelésének és felhasználásának egyetemes jelenségeivel, kölcsönös szabályszerű összefüggéseivel, a munkamegosztással, munkaegyesítéssel, a tőke és kamat, a kereslet és kínálat, vagy a magánfogyasztás és közfogyasztás viszonyával foglalkozik? Vajjon a jogtudomány kimerül-e a jogtörténetben s bizonyos adott jogrend nem tekinthető-e systematikus szempontból? Vajjon a nyelvtudomány tisztán nyelvtörténet-e s nem érvényesül-e benne a genetikus nézőpontra kívül a tudományos munka semmi egyéb kategóriája? Ha az említett theoria a *psychológiát* áttolta logikai természetűe miatt a természettudományok közé, akkor ezen értelemben a jog s nyelvtudomány, nemzetgazdaságtan stb. szintén természettudomány.

Téves állításnak bizonyul a kritika világánál az is, hogy ami a természetben történik, az számtalanszor történik, tehát a természetbűvár a maga tényeit abstract törvények alá rendeli; amit pedig a történelem mond el, az

csak egyszer történik, amiért is a természettudomány törvényhozó (nomothetikus) s csak az egyetemes iránt érdeklődik, addig a történelem előtt csak az egyes értékes s ennek megértésére törekszik. Ez a *formai* jegy azonban nem alkalmas a tudományok felosztására, mert ezek fogalmi első sorban *tartalmuk* által érdekelnek bennünket, nem pedig az alájuk foglalható tények nagyobb vagy kisebb terjedelme által. Különböző ez a formai természetű jegy ketős szempontból félrevezető. *Először* is a singularisnak a természetkutatásban is megvan a maga szerepe. Naprendszerünknek az ősködből való kifejlődése s e mai napig tartó fejlődés egyes stádiumai, a geológia összes eseményei az állatok és növények földrajzi elterjedése mind singularis tények; de senkinek sem jut eszébe, hogy e tények vizsgálatát, mivel csak egyszer folytak le, éppen ezen singularitásuk miatt a szellemi tudományok körébe utalja. *Másodszor* a történelem sem vonatkozik el teljesen minden tipikus vagy szabályszerű történeti mozzanat megállapításától. Mióta a történelem kiemelkedett a chronistikából, sohasem idegenkedett attól, hogy a különböző időben előforduló anolog összefüggésekre rámutasson, történeti párhuzamokat vonjon, a különböző korú tipikus jelenségeket csoportosítsa. És ennek az összehasonló felfogásmódnak a joga, bármily csekély eredményre, nagyrészt üres általánosságokra is vezet, éppoly kevésbé vitatható el a történetkutatótól, mint a singularis jelenségekkel való foglalkozás joga a természetbúvártól. A történeti tények singularitása nem vezethet oda, hogy minden egyetemesebb szemponttól lemondjunk: az emberi természet relatív egyformasága nemcsak ósdi dogma, hanem kétségtelen alapvető tény, mely a történelmi megértésnek éppenúgy, mint minden socialis technikának, jognak, köznevelésnek stb. alapul szolgál. A történelem singularitásai mellett kétségtelenül, helyet kell engedni a történelmi makroskopiának is, vagyis az alapjában hasonló emberi természet egyetemes fejlődése

problémáinak. Az a tudomány azonban, mely az eseményeket nem magukban vizsgálja, hanem megegyező mozzanataikban, vagyis azt veszi figyelembe, ami bennük közös, tipikus, szabályszerű: már nem a szó szoros értelmében vett *történelemtudomány* (ha Lamprecht annak is nevezi), hanem *sociologia*, mely összehasonlító módszer útján a társadalmi élet törvényszerűségének megállapítására törekszik.

Ha nincs is igaza Lamprechtnek akkor, amidőn a történelemben is a causalis gondolkodás tekintet- és kivétel nélküli mechanikai alkalmazását s mindig az egyetemest keresi: kétségtelen, hogy viszont a singularitások is *fogalmi* feldolgozást s megértést követelnek, különben irrationalitások maradnak. Jól mondja James, hogy a csupa singularitások világában haszontalan volna a mi egész logikánk.¹²⁸ Ha a történelem feladatát csupán abban látjuk, hogy az egyszeri concret valóságot teljes pontossággal, amint volt, utánrajzolja, akkor ez — megengedve, hogy lehetséges - nem volna többé a szó szoros értelmében «tudományos» földadat, mert minden tudományos földolgozás *fogalmi* természetű. Minden történeti forrás már a történés bizony oh fogalmi földolgozását foglalja magában, mert hisz majdnem minden szójelentés (vagyis tágabb értelemben fogalom) általános, így az egyes és különös mindig az általánoshoz való vonatkozásában van állítva s ez nem lehetséges másképp, mint csak úgy, ha abstractio útján a concret valóság bizonyos vonásaitól elvonatkozunk.¹²⁹ Másrészt az is bizonyos, hogy ha a szavak egyetemes fogalmakat fejeznek is ki, de ezek együttvéve individuális dologra is vonatkozhatnak: az elemek lehetnek egyetemesek, de összefüggésük individuális.

Egyébként a történelemben az egyediség formai szempontja voltaképpen *tartalmi* szempontot takar. Tény, hogy a legtöbb természeti jelenséget az egyetemesség szempontjából nézzük, teljesen lényegtelennek tartjuk egyéni élté-

résüket, számunkra nincsen történetük. De mi adja meg az emberi történelem személyiségeinek singularis jellegét? A *psychikai jelenségek* természete, mely nem mechanikai jellegű; a történeti személyiség ezerféle egyéni motívumból van összeszöve s így határtalanul complexebb természetű, vagyis singularisabb jellegű, mint a természeti jelenség. Az egységes egyéni tudat eo ipso feloldhatatlan singularitást jelent. Minthogy pedig a tudatról szóló tudomány a pszichologia, ez tehát a többi szellemi tudományok alapvetése.

Amint a történelemnek az egyetemesre való vonatkozása bizonyos értelemben kétségkívül jogosult és tagadhatatlan, hasonlóképp nem lehet eltekintenünk attól, hogy a természeti törvényeknél sem — abstract formájuk dacára — hiányzik a valóságra, tehát egyszersmind az individuálisra való vonatkozás. Az ideális tudományok tárgyát szám- és tér viszonyok, tehát tisztán gondolati, logikai viszonyok s nem a valóságra vonatkozó észleletek alkotják s e tudományok nem törődnek azzal, vájjon logikai synthesiseiknek eredményei előfordulnak-e a valóságban vagy sem: a természettudomány azonban reális tudomány, melyre nézve nem közömbös az, vájjon egyetemes tételei realisálhatók-e, megfelelnek-e a valóságnak? Egyetemes természeti törvényeinek segítségével kell magyaráznia a tapasztalásban adott valóságot, mely a maga egészében mindig individuális, a maga concret mivoltában egyetlenegyszer fordul elő s minden egyéb történéstől különbözik. A természeti törvényeknek a valóságra való vonatkozása abban is nyilvánul, hogy bennük bizonyos állandó mennyiségek (constansok, absolut számok) szerepet játszanak (pl. a bolygók száma, nagysága, távolsága; az egyes elemek specifikus súlyai stb.). Ezek nélkül a természet-törvények üres schemák volnának. Csak abban az esetben, ha ama állandó mennyiségmeghatározások adva vannak, lehet szó arról, hogy a természetben tényleg lefolyó jelenségek

ismeretére jussunk. Ha tehát a valóságos tényeknek minden individuális meghatározottságukban való megállapítása «történelmi» ismeretre utal, akkor rendkívül sok «történelmi» elemet kell felvennünk a természettudományokba. Ez a gondolatmenet is, mint *reductio ad absurdum* helytelennek mutatja a tudományoknak a generalisáló és individualisáló felfogásmód alapján történő felosztását természeti és történelmi tudományokra. Viszont az ú. n. «történelmi tudományok» között vannak törvényszerűséget megállapító tudományok is; pl. a nemzetgazdaságtan, nyelv tudomány stb.¹³⁰

4

Egészen más helye van a pszichológiának a tudományok között s egészen más viszonya a szellemi tudományokhoz, ha e tudományok tárgyainak az alanyhoz való ismeretelméleti viszonyát vesszük alapul. Eszerint négyféle tudományt kapunk: a subiectumtól elszakított individuális tárgyakkal mint psychikumokkal foglalkozik a *psychologia*; a subiectumtól elszakított hyperindividualis tárgyakkal a *természettudományok* csoportj a; az individuális alanyi értékelésekkel, vagyis az akarattal a történelem s a hyperindividualis értékelésekkel, vagyis a kellővel az értéktudományok foglalkoznak. Az első két tudomány *obiectivdló*, azaz tárgyait s ezek összefüggését obiectiv, minden értékeléstől mentes szempontból tekinti, azaz úgy, amint vannak; ellenben a történelmi és értéktudományok, melyeket *Münsterberg*¹³¹ szellemi tudományoknak nevez a pszichológiával s a természettudományokkal szemben, *subiectiválók*, vagyis a valóságot az állástfoglaló alanyhoz való vonatkozásában tekinti, értékeket állítanak, ami az obiectiválás, vagyis az alanytól való elszakítás számára elvileg lehetetlen. A pszichologia és a physika létező tárgyak, illetőleg folyamatok összefüggéseivel, constatáló törvényeivel foglal-

koznak, míg a történelmi és normatív tudományok (logika, ethika, aesthetika) érvényes, vagy nem érvényes actusokkal. A psychológiának s a történelemnek ontológiai szétválasztásánál tehát az érték kérdés különbsége szükségessé és lényegessé válik, míg a methodologiai szétválasztásnál ez esetleges és vitatható.

Eszerint a psychologia és a természettudomány tárgyra nézve nem annak egyetemessége az irányadó, hanem az objectiválás szempontja; viszont a történelemnek, ha nem akar a psychologia egy része lenni, egészen más világra kell vonatkoznia: az ő világa Münsterberg szerint a subiectiv actusoknak, az akaratnak a világa; csak ahol akarat van, ott van történelem. A psychologia és a természettudomány az átélt tárgyaktól indul ki, melyek el vannak szakítva az actualis alanytól: ha akaratfolyamatról van szó, a psychologia ebben nem az értékelő állásfogalás subiectiv actusát nézi, hanem objectiválja a folyamatot, elszakítja az actualis éntől. Ellenben a történelem épen a közvetlenül átélt, valóságos alanyi actusokból indul ki s megy tovább ezen akaratvilágban az eredeti élményen túl. Az akaratit actusokat közvetlenül átéljük; nem mint tárgyakat találjuk magunk előtt őket, hanem igenelünk, vagy tagadunk bennük, szóval állást foglalunk.

Egyéni történelmi helyzetünkkel együtt jár, hogy sok politikai, socialis, egyházi stb. intézményhez tartozunk, melyeknek voltaképen mind az a jelentése, hogy akaratunkat bizonyos irányban korlátozzák, értékelő állásfogalásunkat befolyásolják. Minden technikai, gazdasági, politikai stb. berendezés értelmetlen physikai complexus előttünk addig, amíg akaratit állásfogalásunk rendszerét, nem érinti, amíg meg nem tudjuk, mit kell tennünk velük. Hitünk, tudásunk, figyelmünk, érzelmünk valóságos igenlések és tagadások, akaratok és akadályozások, hozzájárulások és visszautasítások rendszerét képviseli s történelmi helyzetünket meghatározza; franciának, mohamedánnak, symbolistá-

nak, atomistának, hegelianusnak lenni annyit jelent a történeti világban, mint az értékelő állásfoglalás bizonyos actus-rendszere alanyának lenni. A dolgok csakis az akaratra való vonatkozás által válnak történeti tényékké s csakis ezen akaratvontatkozás utánérzése által lesznek reálissá a historikus számára. A mi akarásainknak s az idegen akarásoknak imént jelzett csoportja ép oly összefüggéstelenek, mint a tárgyak, melyeket észreveszünk; ezen csoportokból összefüggés-rendszert alkotni, vagyis úgy átalakítani őket, hogy az összefüggő akarások rendszerébe legyenek sorolhatók, ez volna a szellemi tudományoknak, elsősorban a történelemnek, céljuk.

A tudományok felosztásában az axiológiai szempontnak ilyen merev érvényesítése által egyrészt a *psychologia* kizáratnék a szellemi tudományok köréből, másrészt a történettudományok köre jogtalan megszorítást szenvedne. Vájjon elég oknak mutatkozik-e a *psychologia*nak a szellemi tudományok sphaerájából való kizárására azon indokolatlan elméleti követelmény, hogy az utóbbiak csak értékelő actusokkal foglalkoznak? Vájjon miért ne tartozhatnék az utóbbiaknak obiectíváló felfogása is a szellemi tudományok körébe? Miért tartozzanak csak ezek a subiectíváló kérdések a szellemi tudományok körébe: vájjon a dolgok mennyiben elégítik ki akaratigényeinket, mennyiben értékesek nekünk, mennyiben célok ránk nézve; s miért legyenek idegenek a szellemi tudományokra nézve ezek a problémák: mikép keletkeznek a szellem alkotásai, hogyan vannak a szellemi folyamatok egybekapcsolva, milyen feltételektől függnek? Miért legyen a történelmi felfogás tisztán teleológiai jellegű s a történelemből miért száműzzünk minden causalis összefüggést? Minden *psychologiai* és történeti tény ugyanis kettős dimenzióban vizsgálható: részint mint obiectív folyamat, melynek előzményeit, causalis összefüggését kutatjuk, részint mint subiectív értékelő akaratú actus, mely valamely célra irányul.¹³² Az egyik

dimenzióban való felfogás ép úgy a *szellemre* vonatkozik, tehát a szellemi tudományok tárgya, mint a másokban való felfogás. Egyébként is a szellemi folyamatok causalis és értékelő, célkitűző felfogása szükségkép kiegészíti egymást, mert az értékesnek elismert cél a lelki történés reális tényezője, új lelki folyamatok valóságos causaja (v. ö. 89. l.). Nincsen okunk arra, hogy *teljesen* különválasszuk a történeti interpretációban a lelki történés különösen akarati tényezőinek subiectiváló, értékekre és célokra vonatkozó értékelméleti vizsgálatát ezek lefolyásának obiectiváló szempontból történő felfogásától. Amaz értékek és célok, melyek a történeti személyek subiectiv actusainak tartalmát alkották, bizonyos értékelések és célkitűzések útján jöttek létre; az utóbbiak pedig, mint pszichológiai tények az előzményekből, a megfelelő föltételekből magyarázandók. Vájjon mi indította Julius Caesart a monarchikus kormányforma kialakítására, ennek a kérdésnek pszichológiai elemzése és motivációja kétségtelenül a történelemben tartozik, ha a jelzett elmélet számúzi is.

Azon elmélet, mely szerint az akarások végtelen világa, melyek állásfoglalásunk actusaival összefüggésben állanak, alkotja azt az anyagot, melyet a történelemnek kell feldolgoznia, épen úgy, amint a tárgyak határtalan világát a természettudomány és a pszichológia dolgozza fel, melyek causalis összefüggésben állanak egymással, roppant meg-szükítené a történettudományok tárgykörét. Hogyan maradhatna ki a történelemből az a sok, hatásában esetleg rendkívül fontos okszerű mozzanat, melynél nem szerepel akarat? Ha pusztán ott van történelem, ahol akarat van, ha csak az *akaró* ember a történelem hordozója: hol maradnak a szellemi tudományokból azok a vizsgálatok, melyek a physikai befolyásoknak az emberi fejlődésre vonatkozó hatását, az akaratlanul és öntudatlanul végbement epochalis átalakulásokat vizsgálja? — Hiányos egyébként ezen Münsterberg-féle felosztás már azért is, mert a szellemi

tudományok körét csak a történelmi és normatív tudományokéra korlátozza s így azon tudományok, melyeket közönségesen még a már említett pszichológián kívül a szellemi tudományok közé sorolunk, mint pl. a nemzetgazdaságtan, etimológia, népességtan, államtudomány jogtudomány, sociologia stb. a följánlott tudományelméleti keretekbe egyáltalán be nem osztható.

5.

Visszatérve a pszichológiára, melynek most már a szellemi tudományokhoz való tartozását megállapítottuk, az a kérdés támad, vajjon a pszichológiának tényleg a természettudományokkal közösnek mondott logikai természete, t. i. generalisáló eljárása van-e?

A tudományos pszichológiai törekvések a legújabb időkig kétségkívül megegyeztek abban, hogy problémáikat mindig egyetemesen, és pedig csakis egyetemesen fogalmazták meg. Azon végső elemek után kutattak, melyekből minden pszichikai élet fölépíthető s ma is főkép az a pszichológiai vizsgálódások célja, hogy azokat az egyetemes törvényeket megállapítsák, melyek szerint a lelki tünetnyek általában lefolynak. A pszichologia a legújabb időkig eltekinteni törekedett azon tarka sokféleségtől, melyet a lelki élet nemek, népek, klímák, egyének stb. szerint mutat; eme sokféleségből mindig csak a közösét igyekezett abstrahálni s az így nyert eredményeket *a* lelki életre, nem pedig ezen vagy azon egyéni lelki történésre vonatkoztatta. Tárgya nem az egyéni tudat, hanem kizárólagosan *a* tudat volt általában. Amint a geometria az individuális szemlélet teréből *a* tért vagy a *tiszta* tért, a tért *magában* vonja ki s az egyenesnek, körnek stb. az egyéntől észrevett s elgondolt térbeli formáiból a tiszta térbeli formákat, a tiszta egyenest, kört stb. abstrahálja: hasonlókép a «tiszta» pszichologia az individuális tudatból *a* tudatot vagy a *tiszta*

tudatot, a tudatot *magában* construálta meg, az egyéni ítéletformákból a tiszta ész, az egyéni értékelésből és akarásból a tiszta értékelő szellemet s a tiszta akaratot s ezek törvényszerűségét állapította meg.¹³³ Természetesen legtöbbször elfeledkezett arról, hogy csak puszta abstractiókkal dolgozik s azt hitte, hogy ezen a módon a lelki élet valamennyi problémáját megoldhatja. Ezzel szemben utat tört lassankint magának az a belátás, hogy a lelki élet eddig elhanyagolt egyéni, tehát differentialis sajátosságai is megérdemlik a figyelmet. És megismétlődött a tudományok történetéből jól ismert vonás: amit addig hibaforrásnak, szükséges, de segédeszközökkel ellensúlyozandó rossznak néztek, hirtelen önálló probléma lett. Gondoljunk az astronomusok személyi egyenletére, melynek gondolata 1796-ban a greenwichi csillagvizsgálóból kiindulva, a pszichologia kísérleti módszerének fejlődésére később nagy hatással lett (reactioidőmérés); vagy azon optikai csalódásokra, melyek a physikusoknak akadályul szolgálnak, de a psychologusnak a térszemlélet vizsgálatában a legértékesebb segítőeszközeivé lettek. Hasonlóképp az egyéni pszichikai különbségek, melyek oly nagy akadályai voltak a lelki élet egyetemességének, hogy ne mondjuk sablonizálásának, önálló kutatási tárgygyá lett: az általános pszichológiának ma már szükséges kiegészítője a *differentialis vagy individuális pszichologia*.¹³⁴

Ennek feladata: a lelki különbségek felkutatása és leírása, annak bizonyítása, hogy ezek a különbségek csak különös megjelenési formái azon általános pszichikai elemeknek, törvényeknek, functióknak és dispositióknak, melyeket az általános pszichologia ismertet; a pszichikai különösségeknek *typusokba* sorolása; annak vizsgálata, miképp keletkeznek összetettebb typusok bizonyos egyszerű typusformákból, végül az individualitás lényegébe való bepillantás, melyeket a különböző *typusok* keresztezőpontjának tekintünk. Differential pszichologiai tehát az a felfogásmód, mely a lelki

történésnek nem valamennyi egyénben egyformának talált törvényszerűségeivel, hanem épen azon variatioformákkal foglalkozik, melyekben lelki functiók különböző egyének-nél fölléphetnek.¹³⁵

A Windelband-Rickert-féle tudományfelosztásban a psychologia azért nem találja meg kellő helyét, mert a fbT osztás alapjául mindig olyan egymással ellentétes és correlat fogalompár szolgál, melyek nem elégségesek arra, hogy a fölvetett kérdésre fényt derítsenek, t. i. egyrészt az individuális, különös, qualitativ, történeti, másrészt az egyetemes, törvényszerű, quantitativ, természettudományi fogalma. Az individuális fogalma ugyanis nem fõdi a különösét s az egyetemes fogalma ép oly relatív, mint a neki correlat különösé. Kizárólag egyetemes csak a természet-törvény fogalma, mely minden különöstõl, mint olyantói abstrahál. Másrészt az individuum abban az értelemben kizárólag különös, hogy, amennyiben individuum, minden egyetemes felfogás alól kivonja magát. Az individuumhoz való viszonyukban a fajta, a faj, a typus egyetemes, a törvény fogalmához való viszonyukban ugyanezen fogalmak különösek. Az individuumnak mindig van egészen határozott kvalitása. De a fajoknak és typusoknak is megvan a maguk qualitativ meghatározottsága. Csak a törvényben nincs meg ez, úgy hogy, ahol sikerült egyetemes törvényt alkotni, ott nem lehetséges többé qualifikáló eljárás, tisztán a quantifikáló marad hátra.

Mindebbõl az következik, hogy azon két fogalom közé, melyek közül egyik a törvény, a másik az individuum fogalma, közbeiktassuk a logikában eddig eléggé elhanyagolt *typus fogalmát, mely az individuummal a különösségben, a törvénnyel az egyetemességben osztozik*. Ez a fogalom alkalmas arra, hogy e két extrem fogalom között a közvetítõ szerepét játssza.¹³⁶ Hogy a psychikai különbségek chaosában nyugvó pontokra találjunk, abban rendkívül segítségünkre van a typus fogalma. Bizonyos psychikai voná-

sok ugyanis gyakran tűnnek fel relative egyszerű formában s ezeket felosztási alapul választjuk és tipikus különösségeknek, röviden typusnak nevezzük; az egy lelki functióra vonatkozó typusok összege a typika. Ezek a typusok nem képviselnek egymástól szigorúan elkülönített osztályokat, hanem a változatlehetőségek continuumában csak a hullámcsúcsokat jelzik. A typusjelzések sohasem *absolut* módon, hanem mindig csak *a potiori* érvényesek (pl. ha valaki visualis szemlélettypusú, ez nem zárja ki, hogy motorikus is legyen: type mixte). Minthogy minden egészben a különféle irányú typusok nagy száma egyesül, egy egyén nem jellemezhető azáltal, hogy valamely typusba rubrikázzuk. Egyetlen typus nem terjeszthető ki a lelki élet egész területére. Amint megvan a szemléletnek a maga typusa, hasonlókép megvan az akaraté, érzelmeké tehetségé stb. Ezek a typusok ismét vagy belső vonatkozásban állanak egymással s egymást meghatározzák (*complex typus*, pl. a művésznél visualitas, sestetikai érzés, productiv tendentia együttesen); vagy egymás mellé vannak rendelve szorosabb összefüggés nélkül (*typuscomplex*, pl. visualitas és melancholikus kedély).

A typus egyébként subiectiv-technikai segédeszköz, melynek csak ismerési célunkra való tekintettel van jelentősége, így érvényesül a teleológiai szempont a logikában. Úgy tekintjük, mintha a határozott, különösen gyakran megvalósult életformákban (typusokban) törvény uralkodnék, mely a normalist fejezi ki. Ezeken a fictiókon tanulmányozzuk az egyes relatiókat és structuraösszefüggéseket. Majd kilépünk az abstractióból s összehasonlítjuk vele a reális egyéneket. így szolgál az egyszerű schema, mint heurisztikus eszköz a bonyolultabb jelenségek megragadására.

A typus kérdése átvezet a psychologia legnehezebb, legrejtelmesebb s utolsó problémájához, az *individualitáshoz*. Az egyszerű typusokból kiindulva, mindig bonyolultabb s magasabbrendű typuscomplexekhez s mindig össze-

tettebb complex typosokhoz jutunk. Minél bonyolultabb a typos, annál kevesebb egyénre érvényes; az individuum végre határtalan sok typos keresztező pontjának tekinthető. A tudomány célja tehát nem lehet az, hogy az individualitást a typosokban kimerítse, hanem csak az, hogy az utóbbiak által jellemezze. A kevésbé jellemző typosok figyelmen kívül hagyatnak s az alapvető természetűekre reducálódnak. Egyébként az individuum soha és sehol sem ismétlődő singularitas, melyben működnek ugyan bizonyos törvényszerűségek, megtestesülnek bizonyos typosok, de amely ezekben távolról sem merül ki; mindig marad valami, ami által az ugyanazon törvényeknek és typosoknak alávetett más individuumoktól különbözik. A pszológiára nézve az individuum határfogalom, melynek meghatározására törekszik ugyan, de ezt soha el nem érheti; az individualitás fogalma mintegy a pszologia asymptotája. Az egyéniség mögött rejlő singularis egységet csak a művész intuitiója ragadja meg, de nem mint pszichikai jelenségek különbségformáinak complexusát, hanem mint egy valóságos in-dividuumot, oszthatatlan és egyetlen egységet.¹³⁷ A pszológiának mintegy *limestétele* az, hogy a qualitative határtalan egyéni tudategység kimeríthetetlen.

A pszológiának tehát két pólusa van: egyik a generalisait lelki élet, a másik az individuum; amarra vonatkozik a lelki élet rajza *in abstracto* (általános pszologia), emerre a pszologia *in concreto* (individuális pszologia). Azonban az individuum megértése is abban áll, hogy az egyén tulajdonságait egyetemesebb formák alá hozzuk, vagyis typosrendszerekbe soroljuk. A typos a törvényfogalomhoz képest individuális, viszont az individuumhoz képest generalis; az abstract általános pszológiához viszonyítva tehát a typos individualisai, ellenben a concret (individuális) pszológiához képest generalisai. A fogalom eme relativitása fölé emelkedve be kell látnunk, hogy a typosalkotás is generalisai és, csak hogy nem az abstract

törvény formájában, hanem az individuumok bizonyos szempontból vett közös sajátosságainak leíró összefoglalásában. A típus épen a benne foglalt több-kevesebb fokú *egyetemes* sajátosságai útján magyaráz, amennyiben adott individuum alája subsumálható s így ((érthetővé» válik. *A psychologia tehát mind általános, mind individuális formájában generalisata tudomány.*¹³⁸

Jóllehet a psychologia tudományos munkájának első stádiumában tisztán descriptiv, azaz phsenomenologiai természetű, tagadhatatlan, hogy logikai eljárásainak további, magyarázó phasisában a lelki életnek *fogalmi* földolgozása. A lelki folyamatok sokfélesége határtalan. Egy psychologue sem gondolhat arra, hogy valamennyi ítéleti actusát, melyet valaha átélt, valamennyi fájdalomát és örömét, mely valaha megindította őt, tudományába egyenkint besorozza. Minden olyan törekvés, mely az összes lelki folyamatokat a maguk különösségében adaequat módon utánképezni akarja, amint lefolytak, kilátástalan. Minden lelki történés, melyet átélünk, bármily egyszerűnek is látszik, mindig nagyon bonyolult. Egy érzelemfolyamat sem azonos a másikkal, egy akaratfolyamat sem ismétlődik meg azonos módon, mindegyiknek megvan a maga lemásolhatatlan sajátossága. Lehetetlen valamely élményt a maga különösségeinek összeségében tudatossá tenni; lehetetlen olyan psychologia, mely egy ember egyéni lelki életét, psychikai folyamatait, úgy, amint átélte őket, tartalmazná. Ha sikerülne is valamely psychologusnak a maga lelki folyamatainak másolatát adni, akkor ez nemcsak nuanceaiban, de fővonásaiban is minden más psychologusétól különböznék. *Dilthey* tehát logikai lehetetlenséget kíván, amidőn oly psychologiai systematikának szükségességét hangsúlyozza, melyben helyet találna a lelki élet egész tartalma.¹³⁹ A lelki élet totalitása elvileg kimeríthetetlen. A psychológiának tehát közelebb eső ideálja határtalan anyagának egyszerűsítő átalakítása, vagyis az egyetemesítő fogalomalkotás. Már az élmények

leírására szolgáló szójelentések is egyetemes természetűek. Azoknak a fogalmaknak, melyeket a psychologus a saját lelki élete alapján alkot, érvényeseknek kell lenniük a lelki életre *általában* (a *typust* is relatíve általánosnak véve), különben a psychologia mint tudomány nem lehetséges. A psychologiában a kutató nem magát, hanem mindig a lelki életet általában rajzolja meg, úgy hogy a szó szoros értelmében az előbb jellemzett individuális psychologia sem lehet végső céljában soha sem az individuum psychológiája. Minden lelki világ voltaképp individuum, azaz különvált s csak azért válik generálissá, mert a generalisáló ismerésformában fogtuk föl. Ha valamely lelki életre teljesen az individualisáló felfogásmódot alkalmazzuk, akkor az egyéni lelki életet az unikum, a különvalóság, az egyszerűség szempontja alá helyezzük, szóval *történeti* nézőpont alá állítjuk; nem psychozogítí, hanem *psychographiát* alkotunk. A singularis lelki élet s ennek egyéni milieu je elsősorban a történetíró tárgya s az individualisáló felfogás elsősorban a történetíró ismerésformája.

A psychologia épen azért válik a szellemi tudományok alapvetésévé, hogy többé-kevésbé egyetemes formájú eredményei vannak. A szellemi életnek akár történeti, akár művészeti vagy tudományos, akár gazdasági alakulatai azon egyetemesebb eredményekből érthetők meg és magyarázhatók ki, melyeket a psychologia szolgáltat. S ha ma még a tudományos psychologia — mint láttuk — aránylag kevés egyetemes és tipikus természetű eredményekkel rendelkezik s így még kevés segítséget nyújthat a szellemi tudományoknak, annak okát a psychologia fiatalságán kívül azon tényben kell keresnünk, hogy a kutatás eddig túlnyomóan a szemléleti elemek, érzetek s szemléletek, ezek reproductiói, mint legkönnyebben megragadható tárgyak felé fordult s hogy azon lelki működések kutatása, melyeket az «érzéki» functiókkal szemben szorosabb értelemben «szellemieknek» nevezünk, még csak

a kezdő stádiumban van. Bizonyára mindenha nélkülözhetetlen lesz a szellemi tudományok számára a tudományos kutatást megelőző, a szellemi műveknek «beleérezés» útján történő megértése, a természetes psychognosis, de emellett el kell ismernünk azon törekvés jogosultságát is, mely a bizonytalan intuitív eljárást a kutatási módszerek tökéletesítése által a tudományos igényeknek megfelelő alakra akarja transformálni s — amennyiben lehetséges — az egészen subjectiv természetű sejtéseket s ösztönszerű intuitiókat egyetemes jellegű obiectiv ismeretekké változtatja át. Ez a transformatio azonban mindig csak bizonyos *elemi* lelki mozzanatokra nézve lesz lehetséges; a bonyolultabb lelki világ teljes megértése mindig csak az intititio tárgya marad. «Dans les mondes inférieurs — mondja *E. Boutroux* — la loi tient une si large place qu'elle se substitue presque à l'être; dans les mondes supérieurs, l'être fait presque oublier la loi.»¹⁴⁰

Azon törekvésünk elérésében, hogy az időben egyszer adott lelki egységet (személyiséget) utolsó elemiig széttagoljuk s megértsük, semmiféle törvény alá való foglalás (subsumtio) sem tud győzelemre segíteni bennünket. Minden individuális és történeti tapasztalásban hátramarad valami érthetetlen, definiálhatatlan, irrationalis elem. A psychikai jelenségek, egyszersmind történeti alakulatok maradék nélkül nem oldhatók fel egyetemes fogalmakba. Az individuum a maga teljességében a psychológiára nézve transcendes. A lelki élet a meghatározhatatlanba nyomul: mindig több-kevesebb mysticismus van az egyén psychológiájában. A személyiség legbensőbb lényege ellenáll az egyetemes kategóriák útján történő elemzésnek s ez a megragadhatatlanság úgy tűnik fel tudatunk előtt, mint lényünk oknélküliségének érzése, vagyis az individuális szabadságé.

A psychologia tehát — mint eddigi fejtegetéseink mutatják — a lelki történés tipikus rendjét, lehetőleg egyetemes törvényeit igyekszik megállapítani. Ezen logikai szempontból kétségkívül megegyezik a természettudomá-

nyokkal, ha feladata nem is merül ki pusztán a törvénykeresésben. Ez a célkitűzés esetleg a naturalismusnak tett jogtalan concessiónak látszik. De kérdjük: hogyan lehetséges más, mint az előbbieken értelmezett generalisáló psychologia? Mi célja lehet a végtelenig folytatható, mindig csak az individuálisnál maradó descriptióknak? Nem kell-e ezek közé valamiféle rendet bevinni, közös szempontok szerint csoportosítani s az egyezőket típusba sorolni, szóval egyetemesíteni? Igaz, hogy ha a határtalan színű, többnyire amorph, a qualitativ nuance-ok miriádjait mutató, élő psychikai valóságra gondolunk, a psychológiának ezen egyetemesítő programja roppant ösztövérenek és schematikusnak tűnik előttünk. A lelki élet azonban nem is a hideg tudomány discursiv eljárása, hanem a költők s művészek intuitiv psychognosisa előtt tárul fel a maga igazi gazdagságában.

Épen a lelki életnek az értelemtől be nem folyásolt eredetiségében való megragadása, a reflectálatlan belső életből való kiindulás az a gondolat, melynek erős hangsúlyozása a legfinomabb lélekelemzőket, *James-et*, *Bergson-t* és *Eucken-t* összekapcsolja. Az intuitio nem tanítható; működése csak analógiák és képek útján közölhető másokkal; csak utalni lehet rá, de nem bizonyítani. Az intuitio azonban nem teszi fölöslegessé a tudományt s az egyes ismereteket. Amint a nagy hadvezérnek a stratégia és taktika minden szabályát, a situatio minden hozzáférhető adatát pontosan kell ismernie, mielőtt szerepe lehetne eredeti genialitásának, az adott helyzet villámszerű intuitiv megragadásának: hasonlóképp a psychologiai intuitio is csak akkor működhetik s egészítheti ki a tudományos gondolkodást, ha a tények nehéz tanulmányozása előzte meg (Bergson). Amit a költő mond, nemcsak a philosophusra, hanem a *psychologusra* is érvényes:

«Wird der Poet nur geboren, der Philosoph wird's nicht minder;
Alle Wahrheit zuletzt wird nur gebildet, *geschaut*.»

Goethe.

Jegyzetek.

¹ *Kant*: Metaphysische Anfangsgründe der Naturwiss. S. VI., VIII. Über den Fortschritt d. Metaphysik. S. 128.

² V. ö. *Subconscious Phenomena* by Münsterberg, Ribot, P. Janet, Jastrow, Hart, Prince. London. 1910. p. 122.

Descartes: Les. passions de l'âme; *Spinoza*: Ethica IH. es Tractatus brev. II, 5. V. ö. *Windelband*: Lehrbuch der Geschichte der Philosophien S. 338.

⁴ *James*: The Principles of Psychology. V. I. p. 145. «The theory of 'mind-stuff' is the theory that our mental states, are compounds. — *Dilthey*: Einleitung in die Geisteswissenschaften. Bd. I. 1883. S. 10. sq. Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften. I. Hälfte. Berlin. 1910. S. 79. «Jetzt können wir sagen, dass alles, worin der Geist sich objektiviert hat, in den Umkreis der Geisteswissenschaften fällt.»

⁵ *Fr. Brentano*: Psychologie vom empirischen Standpunkte. Leipzig 1874. S. 118 «Und somit können wir die psychischen Phänomene definieren, indem wir sagen, sie seien solche Phänomene, welche intentional einen Gegenstand in sich enthalten.» L. Brentano irányának mai képviselőire nézve *Pauler Akos*: Az 1910-ik év nevezetesebb filozófiai eseményeiről. Magy. Filoz. Társ. Közi. 1911. évf. 120 sk. 1.

⁶ *Carl Stumpf*: Tonpsychologie. 1883. S. 427. V. ö. *R. Willy*: Die Krisis in der Psychologie. Leipzig. 1899. S. 50. «Beeinflussung C. Stumpfs durch Brentano.»

⁷ *A. Meinong*: Beiträge zur Theorie der psych. Analyse. Zeitschr. für Psychologie. B. VI. — Untersuch. über Gegenstandstheorie und Psychologie. 1904. Über Annahmen. 1902.

⁸ *E. Husserl*: Logische Untersuchungen. II. 1901. *Logos*. B. I. Philosophie als strenge Wissenschaft. S. 289 ff. 1911.

⁹ *K. Bühler*: Tatsachen zu einer Psychologie der Denkvorgänge. Arch. f. ges. Psychol. 1907., 1908. *N. Ach*: Über die Willenstätigkeit und das Denken. Arch. f. ges. Psychol. 1906.

¹⁰ *A. Messer*: Empfindung und Denken. 1908. S. 43. ff. — Experini. psychol. Untersuchungen über das Denken Arch. f. ges. Psychol. 1908. S. 1—225.

¹¹ *Husserl*: Log. Unters. II S. 323. u. ö.

¹² C. *Stumpf*: Erscheinungen und psychische Functionen. Abhandl. d. preuss. Akademie d. Wissensch. V- Jahre 1906. Berlin. 1907. Ezen megkülönböztetés vonatkozását a psychologia helyére nézve a tudományok közt v. ö. *Stumpf*: Zur Einteilung der Wissenschaften. S. 16., 26 ff. Abhandl. d. preuss. Akad. d. Wissensch. v. Jahre 1906. Berlin 1907.

¹³ *Husserl*: Philosophie als strenge Wissenschaft. *Logos*: 1911. S. 303.

¹⁴ H. *Bergson*: Introduction à la Métaphysique. Revue de Métaphysique et de Morale. 1903. p. 4. »Il y a une réalité au moins que nous saisissons tous du dedans, par intuition et non par simple analyse. C'est notre propre personne dans son écoulement à travers le temps. C'est notre moi qui dure).

¹⁵ V. Ö. H. *Poincaré*: La Valeur de la Science (Bibliothèque de Philosophie Scientifique). Chapitre XL

¹⁶ V. Ö. *Husserl*: *Logische Untersuchungen*. I. 1900. S. 122. «Tatsachen sind «zufällig», sie könnten ebensogut auch nicht sein, sie könnten anders sein. Also andere Tatsachen, andere logische Gesetze; auch diese wären also zufällig, sie wären nur *relativ* zu den sie begründenden Tatsachen.»

¹⁷ V. ö. *Pauler Ákos*: A logikai alapelvek elméletéhez. Budapest, 1911. 54. 1.

¹⁸ L. *Leibniz*: Nouveaux Essais. II. 1.

¹⁸ V. ö. *Chr. Sigwart*: Logik. 3 1904. II S. 152.

¹⁹ V. ö. *Max Dessoir*: Abriss einer Geschichte der Psychologie. Heidelberg. 1911. S. 3., 4.

²⁰ Így érti már Aristoteles az *αἰτιον-ση* es *αἰτία-η* azt, a miből a változás levezethető (*ὁδὲν ἢ ἀρχή ῖς μεταβολής*. Met. V. 2, 1013 a 29-squ). Ható ok (causa efficiens): *ποιοὺν αἰτιον*.

²¹ Mielőtt e kérdésre válaszolhatnánk, figyelembe kell vennünk az okság fogalmának a lelki élet terén való különféle alkalmazását. Tapasztaljuk, hogy embertársaink érzékszerveire gyakorolt fizikai inger útján bizonyos lelki állapotokat (pl. érzeteket) válthatunk ki; viszont feltesszük a magunk belső tapasztalata alapján, hogy ez a tudatállapot más tudatállapotokat hív elő (pl. akarاتفolyamatot) s i. t.; harmadszor pedig várjuk, hogy ezen új tudatállapotok valamiféle fizikai folyamatot (pl. mozgást) idéznek elő. Már a közönséges életben is tehát háromféle causalis összefüggést különböztetünk meg a lelki életre vonatkozóan: meg vagyunk győződve a) pszichikai állapotoknak fizikaiaktól való függéséről (*physiko-psgchikai causalitas*); b) pszichikai jelenségeknek pszichikaiaktól való függéséről (*immanens psychikai causalitas*); c) fizikai jelenségeknek pszichikaiaktól való függéséről (*psycho-physikai causalitas*).

Tárgyalásunkban mellőzni fogjuk a psycho-physikai problémát: vájjon metaphysikai szempontból a fizikai jelenségek belenyúlhatnak-e a lelki jelenségek sorába s viszont (psychophysikai *causalitas*),

vagy pedig a pszichikai jelenségek a fizikaiaktól determinálva velük mindig párhuzamosan folynak-e le, mint ugyanazon substratum kétféle megnyilvánulásai (psychophysikai *parallelismus*). Mindkét elméletnek megvan a maga ismeretelméleti nehézsége, de a kritikai értelemben vett psychophysikai causalitásnak mindenesetre kevesebb. A következők az utóbbi elmélet érvényét feltételezik. L. az egész psychophysikai problémára nézve *Komis Gyula*: Psychologia és energia. Budapest. 1910. 13—28 l. (Athenaeum. 1910. évf.)

²² *J. St. Mill: A System of Logic*. Ratiocinative and inductive. Book III. Chapter V. Of the law of universal causation. §.9.

²³ *L. Th. Lipps: Leitfaden der Psychologie*.² Leipzig. 1906. S. 28. «Das Bedingen oder Bedingtsein, die Abhängigkeit, das Hervorgehen, bezeichnet in der Tat ein *Icherlebnis*.»

²⁴ V. ö. *Pauler Akos: A logikai alapelvek elméletéhez*. 55. 1.

²⁵ *L. Husserl: Logische Unters*. IL 336. «Die Psychologie hat — descriptiv — die Icherlebnisse nach ihren wesentlichen Arten und Complexionsformen zu studiren, um dann — genetisch — ihr Entstehen und Vergehen, die *causalen* Formen und Gesetze ihrer Bildung oder Umbildung aufzusuchen. Die Bewusstseinsinhalte sind ihr Inhalte von Ich, und so hat sie auch die Aufgabe, das reale Wesen der Ich, die Zusammenbildung von psychischen Elementen zu Ich, weiterhin deren Entwicklung und Verfall zu erforschen.»

²⁶ Mint *James* mondaná: *a single pulse- of subjectivity, a single psychosis, feeling, or state of mind*. Principles of Psychology. Vol. I. p. 278.

²⁷ *V. Ö. Otto Klemm: Geschichte der Psychologie*. Leipzig. 1911. S. 200—221.

²⁸ *W. Wundt: Logik*.3 III. S. 208.

²⁹ *ψ Wundt: Kleine Schriften*. 2. Bd. Leipzig. 1911. S. 91. Ugyanaz: > Philosophische Studien. 10. Bd. 1894. S. 99. (Üeber psychische Causalität und das Princip des psychophysischen Parallelismus.)

³⁰ *Chr. Sigwart: Logik*.3 1904. II. S. 184. f.

³¹ *Wundt: Kleine Schriften*. 2. Bd. S. 100.

³² U. o. S. 100.

³³ *Leibniz: Mathematische Schriften*. Hrsg. von Pertz-Gerhardt. 1849-1863. VI. S. 129.

³⁴ *Leibniz: Nouveaux essais sur l'entendement humain*. IV. chap. 16., továbbá *Monadol*. 61.

³⁵ V. ö. *Melchior Palágyi: Discontinuität des Bewusstseins*. Bericht über den III. internationalen Kongress für Philosophie zu Heidelberg. Hrsg. von Th. *Elsenhans*. Heidelberg. 1909. S. 594.

³⁶ V. ö. *H. Höfding: Philosophische Probleme*. Leipzig. 1903. S. 18. — *E. Mach: Die Analyse der Empfindungen und das Verhältniss des Physischen zum Psychischen*.² Jena. 1900. S. 118.

³⁷ *H. Münsterberg: Psychotherapy* London. 1909. «By this fact it

becomes entirely impossible ever to conceive necessary connections in the sense of physical necessity in the world of consciousness.» p. 32. Továbbá: *Grundzüge der Psychologie*: Leipzig. 1900. «Psychische Objekte sind niemals in verschiedenen Erfahrungen identifizierbar und stehen deshalb in keinem dieklein Kausalzusammenhang. Ein psychisches Objekt kann weder Ursache noch Wirkung sein; das Auftreten und Verschwinden der Bewusstseinsinhalte kann nicht erklärt werden, und die einzelnen Teile des psychischen Systems sind somit ohne direkten Zusammenhang. S. 384—5.

³⁸ *H. Münsterberg: Psychology and Life*. Westminster, 1899. «Mental facts, as they are not quantitative, cannot enter into any causal equation.» p. 127.

³⁹ *H. Höffding: Philosophische Probleme*. Leipzig. Reiland. 1903. S. 19.

⁴⁰ *L. M. Rubner: Kraft und Stoff im Haushalte der Natur*. 1909. S. 27. ff. *Verworn: Allgemeine Physiologie*.* Jena. 1903. S. 598. f. *Friedländer* und *Asher: Ergebnisse der Physiologie*. 1904. I. S. 497—822.

⁴¹ H. Höffding i. m. S. 21.

⁴² *H. Spencer: Principles of psychology*. Vol. I. Part II. chap. 2.

⁴³ *W. James: Principles of Psychology*. Vol. I. p. 237—271. A *the stream of thought-ra.* vonatkozó öt pont közül problémánkba a harmadik vág: *Within each personal consciousness, thought is sensibly continuous*.

⁴⁴ *Descartes* azáltal, hogy egy fizikai, de sok léleksubstantiát vett föl, a fizikai continuitással szemben a pszichikai discontinuitást hirdette. (Synopsis meditationum.) Ellenben universalis léleksubstantiát vesz föl s ezáltal az egyetemes lelki élet continuitását védi *Averroes*, *Spinoza*, *Hegel* (intellectus universalis, világész).

⁴⁵ V. ö. *Locke: Essay concerning human understanding*, book II. chap. I. — *Hamilton: Lectures on Metaphysics*, lecture XVII. — *Ribot: Maladies de la Personnalité*, p. 8—10. Érdekes, hogy *Descartes* és követői szerint, akik a lélek lényegének a gondolkodást tartották, *animus semper cogitât* s a gondolkodás nélküli intervallumok vagy a feledésből, vagy a tudatnak a minimumra való süiyedéséből magyarázható. *Locke* játmadja...*cartesianusokat*, hogy igenis a lélek alhatik, mert a gondolkodás nem egyedüli lényege, amint a testeknek sem tulajdonítunk szakadatlan mozgást. *Locke* szerint csak az ébrenlevő lélek gondolkodik folytonosan. V. ö. 66. lapot a tudat intermittáló természetére nézve.

⁴⁶ *Pierre Janet: Automatisme psychologique*.² pp. 316.

⁴⁷ *W. James* i. m. I. 240.

⁴⁸ V. o. *Zalai Béla* finom fejtegetéseit: Athenaeum. 1907. évf. 86. 1. sk. (A közvetlen tapasztalás összefüggés-rendszere.)

⁴⁹ V. ö. *Fr. Brentano* fejtegetését (*Psychologie*. I. S. 219.), melyről *James* is azt mondja, hogy mindennél jobb, amit valaha olvasott (i. m.

I. 240.). «Es ist undenkbar, dass eine continuirliche Veränderung in jedem Momente einen Sprung von endlicher Grösse oder einen Übergang zu ganz heterogenen Erscheinungen enthielte. In Wahrheit pflegt sich aber auch nach den stärksten plötzlichen Veränderungen eine Verwandtschaft zwischen den früheren und späteren Gliedern kund zu geben. So zeigt uns das Gedächtniss in dem Gliede unmittelbar nach dem Eintreten einer grösseren Veränderung, ein Bewusstsein von dem Gengensatze des neuen zu dem vorausgegangenen Zustande etc.»

⁵⁰ L. Bergson: *L'évolution créatrice*.⁶ 1910. p. 5. és Introduction à la Métaphysique. (Revue de Métaph. et de Mor. 1903. p. 17.) «il n'y a pas de conscience sans mémoire, pas de continuation d'un état sans l'addition, au sentiment présent, du souvenir des moments passés. En cela consiste la durée».

⁵¹ Ha *a* agryrész van most ingerelve s azután *b* s legfrissebben *c*: az egész jelenlegi tudatállapot nem egyszerűen a *c* ingerlésének az eredménye, hanem még épen így az *a* és *b* megszűnő félben lévő vibratóiái is. A három különböző, de continuus agyvelő-folyamatot így ábrázolhatjuk *c*. A jelen pillanatban csak *egy* gondolat van coordi nálva velük, mely nem egyike a három megfelelő gondolatnak, mely létrejött volna, ha *a*, *b* és *c* külön szerepelt volna. James i. m. I. 343.

⁵² V. ö. Bain: *The Emotions and the Will*.³ 1880. p. 29. «The stream of thought is not a continuous current, but a series of distinct ideas* more or less rapid in their succession; the rapidity being measurable by the number, that pass through the mind in a given time.»

⁵³ V. Ö. A. Messer: *Experimentell-psychologische Untersuchungen über das Denken*. Arch. f. Psychologie. VIII. S. 191 ff. Amidőn itt *ugyanazon* tudatélmény különböző időpontban való fejlődési fokairól szólunk, nem substantialisáljuk a lelki jelenségeket oly értelemben, mint a fizikai tárgyakat (ha pl. növény fejlődéséről beszélünk, akkor egy állandó obiectumról van szó). *Ugyanazon* élmény fejlődési phasisairól annyiban beszélhetünk, hogy az élményt azonos «tárgy»-ra vonatkoztatjuk; egyébként minden élmény bármely fejlődési fokon, mint reális pszichikai folyamat, külön élmény.

⁵⁴ Leibniz: *Die philosophischen Schriften*. Hrsg. von C. J. Gerhardt. 1875. bis 1890. Bd. V. 48; VI. 600. «Ces petites perceptions sont donc de plus grande efficacité par leur suites qu'on ne pense, etc.»

⁵⁵ Leibniz: *Nouveaux Essais, Avant-propos*.

⁵⁶ Helmholtz: *Die Tatsachen in der Wahrnehmung*. 1879.

⁵⁷ V. ö. azt az érdekes symposiont, mely a subeonscieus jelenségekre nézve a következő szerzők értekezéseit tartalmazza: H. Münsterberg, Th. Ribot, P. Janet, I. Jastrow, B. Hart és Morton Prince. *Sub-conscious Phenomena*. London. 1910.

⁵⁸ U. o. p. 31.

⁵⁹ Freud: Traumdeutung.² 1909.; Psychopathologie des Alltagslebens 1910.; Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie.² 1910.; Der Witz und seine Beziehungen zum Unbewusstem. 1905.

⁶⁰ *Subconscious Phaenomena*. London. 1910. p. 131. (The Conception of the Subconscious).

⁶¹ Ugyanebbe a tévedésbe esik James, amikor a különféle én-complexusokat tárgyalja (*the material, social, spiritual Self and pure Ego*. (Princ. of psych. I. 292.)

⁶² Scott: An Interpretation of the Psycho-analytic Method in Psychotherapy. Journal of Abnorm. Psychology. 1909. Febr.

⁶³ V. Ö. W. Wundt: Kleine Schriften. Leipzig. 1911. II. 94.

⁶⁴ A. Messer: «Experimentell-psychologische Untersuchungen über das Denken.» Archiv für d. gesamte Psychologie. Bd. VIII. (1906.) S. 128. ff. és A. Messer: Empfindung und Denken. Leipzig. 1908. S. 29.

⁶⁵ Egy másik példa. Tárgy: egy darab össze sajtolt stanniol. A kísérleti személy nyilatkozata (2V5 mp után): «Ez ... (3/5 mp szünet) egy darab összenyomott stanniol.» Jegyzőkönyv: «Zuerst mehr als Fläche gesehen; dann mehr als unregelmässige Rundung und der Gedanke, das Schokolade drinnen wäre. Dabei vielleicht rudimentäres Wortbild (Schokolade), besonders aber änderte sich vorübergehend die Erscheinung derart, dass ich fast etwas Braunes durchschimmern zu sehen meinte. Dann Pause; darauf Aussprache automatisch: «Das ist»... bis dahin war der Name «Stanniol» und der Gedanke daran noch gar nicht da. Ganz automatisch kam mit einmal das Folgende.» Messer i. m. S. 28.

⁶⁶ Wandt: Kleine Schriften. Leipzig. 1911. S. 96.

⁶⁷ U. o. S. 97.

⁶⁸ Hogy a cél tudata mennyire belenyúl a lelki történés lefolyásába, eléggé illusztrálja az a közönséges életből ismert jelenség, midőn valamely név nem jut eszükbe s törjük rajta a fejünket. Lassan-lassan közeledünk a névhez, először csak a kezdőbetűje vagy kezdőszótagja jut eszünkbe, majd esetleg az elferdített, de hasonló hangzású végső szótag stb. Az illető személy képe előttünk áll (AJ; ehhez a nevek százezrei volnának kapcsolhatók, de a rengeteg név közül célunk A-hoz éppen B-t (s nem B,t, B₂-t stb.) keresi ki.

⁶⁹ Dilthey: Der Aufbau der geschichtl. Welt in den Geisteswissensch. Berlin, 1910. S. 85.

⁷⁰ L. R. Eisler i. m. S. 123.

⁷¹ Az akaratfolyamatok különösen causalis jellegét legjobban J. Rehmke hangsúlyozza: «Wollen ist die ursächliche Selbstbeziehung des Bewusstseins auf eine künftige Veränderung im Gegebenen. Die Seele ist wollende Seele, wenn sie sich selbst als Augenblickeinheit ursächlich auf eine künftige Veränderung bezieht.» J. Rehmke: Die Seele des Menschen.³ 1909. S. 113. ff.

⁷² V. ö. Spinoza: «In mente nulla est absoluta sive libera volun-

tas, sed mens ad hoc vel illud volendum determinatur a causa, quae etiam ab alia determinata est et haec iterum ab alia, et sic in infinitum.» (*Ethica* II., propos. XLVHL).

⁷³ V. Ö. *Höffding*: Psychologie.3 S. 454.

⁷⁴ V. Ö. // *Bergson*: Essai sur les données immédiates de la conscience.⁶ Paris. 1908. p. 127.

⁷⁵ *Schopenhauer*: Welt als Wille und Vorstellung. II. Buch. 2. Kap. 19.

⁷⁶ *Th. Ribot*: Problèmes de Psychologie Affective. Paris. 1910. (Bibliothèque de Philosophie Contemporaine) p. 106. c'est que la connaissance de nous-mêmes n'est pas seulement difficile, mais impossible.

⁷⁷ Már *Spinoza* mondja, hogy erkölcsileg az szabad, *qui ratione ducitur*, azzal ellentétben, *qui solo affecta seu opinione ducitur*. (*Ethica*, IV., propos. XLVI. schol.)

⁷⁸ *H. Bergson*: L'évolution créatrice. Paris. 1907. p. 252. Essai sur les données immédiates de la conscience.⁶ 1908. p. 59. sk.

⁷⁹ *A. Bain*: The Emotions and the Will.³ chap. VI. Conflict of the motives.

⁸⁰ «Aussi l'acte suit-il l'impression sans que ma personnalité s'y intéresse: je suis ici *un automate conscient*, et je le suis parce que j'ai tout avantage à l'être. On verrait que la plupart de nos actions journalières s'accroissent ainsi, etc. *Bergson*: Essai sur les données imm. d. consc. p. 129.

⁸¹ *U. o. p.* 128.

⁸² *V. o. A. Messer*: Das Problem der Willensfreiheit. Göttingen. 1911. S. 61.

⁸³ *V. ö. Hornyánszky Gyula*: A görög felvilágosodás tudománya. Budapest. 1910. 195. 1. «*Νόμος μὲν πάντα κρατννει*» (*περί γονής* kezdete.)

⁸⁴ *Platon a Tim.* 83. E helyén *παρά τους της φύσεως νόμους* beszél. *V. ö. Aristoteles* De ccelo 268a io squ. *Met.* I. 6. p. 987a 33.

⁸⁵ Fejtegetéseinkben a törvény szót a *tapasztalati* tudományok körére korlátozzuk s nem vesszük figyelembe azon törvényeket, melyek abstract logikai viszonyt fejeznek ki, tehát a *logikai* s a *matematikai* törvényeket.

⁸⁶ *W. Wundt*: Logik.3 III. S. 128.

⁸⁷ *V. ö. már W. Wundt*: «Sodann muss der Zusammenhang, auf den der Begriff des Gesetzes Anwendung finden soll, entweder direkt oder indirekt, auf ein kausales oder auf ein «logisches Verhältnis hinweisen.» Logik.3 III. S. 128—9. Über den Begriff des Gesetzes. S. 208.

Mendelssohn-t, aki törvényeken érti «allgemeine Sätze, in welche wir die besonders beobachteten oder geschlossenen kausalitätsverbindungen gebracht haben, durch deren Anwendung wir in jedem vorkommenden Fall auf den Erfolg rechnen». Morgenstunden. 1785. I. 2.

Fonsegrive szerint a törvény «une relation, entre deux phénomènes dont l'un est pris pour la cause et l'autre pour l'effet». La causalité

efficiente. 1893. P. 25. — *Bernheim*: Gesetz im strengsten Sinne der natürlichen Kausalität bedeutet einen mindestens für ein gewisses Erscheinungsgebiet allgemein gültigen Satz, ein allgemein gültiges Urteil, worin die Erkenntnis konstanter Ursachen... ausgesprochen wird.» Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie.⁶ 1908. S. in—2.

⁸⁸ *Simmel*: «Darum dürfen sogar die sogenannten Keplerischen Gesetze nicht als Naturgesetze im strengen Sinne gelten.» Die Probleme der Geschichtsphilosophie.² 1905. S. 74.

⁸⁹ *Amikor A. D. Xénopol* (La théorie de l'histoire.² Paris. 1908. pp. 35.) a törvény fogalmában nem látja meg a causalitást, voltakép a *causa-t* és a *ratio-t* zavarja össze.

⁹⁰ V. ö. *Wandt*: Logik.³ II. S. 24 ff. III. S. 127 ff. — *Sigwart*: Logik.³ II. 508 ff. — *Ribot*: Evolution des idées générales.² Paris, 1904. p. 223. «Let lois empiriques consistent dans la réduction d'un grand nombre de faits à une formule unique, mais sans en donner la raison explicative.»

⁹¹ V. ö. *Riehl*: Kausalität und Identität. Vierteljahrschr. f. wiss. Philos. I. S. 372. — *Aster*: Untersuchungen über den logischen Gehalt des Kausalgesetzes. Psychologische Untersuchungen hg. von Th. Lipps. I. B. 2. H. S. 289. ff.

⁹² *Descartes*: Principia Philosophise. Pars II.

⁹³ *Emile Boutroux*: L'idée de la Loi naturelle dans la Science et la Philosophie Contemporaine. Paris. F. Alcan. 1893. (Les lois psychologiques II)

⁹⁴ *A. Comte*: Cours de philosophie positive. Paris. 1830—42. Tome I.

⁹⁵ *J. St. Mill*: «The subject of Psychology is the uniformities of succession, the laws, whether ultimate or derivative, according to which one mental state succeeds another; is caused by, or at the least, is caused to follow, another.» *A System of Logic*. Book VI. chapt. IV. §. 3. London. George Routledge and Sons. 1905. p. 512.

⁹⁶ «The laws of the phenomena of mind are sometimes analogous to mechanical, but sometimes also to chemical laws.» *ibidem* p. 515.

⁹⁷ V. Ö. *H. Spencer*: The Principles of Sociology. 1876. (A System of synthetic Philosophy. Vol. IX—X.) — *Schaffte*: Bau und Leben des sozialen Körpers.² 1896. — *Lilienfeld*: Gedanken über die Socialwissenschaft der Zukunft. 1873 bis 1881. Zur Verteidigung der organischen Methode in der Soziologie. 1898. — *Quételet*: Sur l'homme. 1835. Du système social. 1848. Physique sociale. 1869. — *Jh. Buckle*: History of Civilisation in England. 1857—1861.

⁹⁸ *H. Taine*: Philosophie de l'art.³ 1881. Histoire de la littérature anglaise. 1864. Origines de la France contemporaine. (1875—1884.)

⁹⁹ *Hume*: Inquiry concerning human understanding. (S. J. Lubbock's Hundred Books: Essays literary, moral and political by D. Hume. London, p. 384.) «If we take in our hand any volume... let us ask,

Does it contain any abstract reasoning concerning quantity or number?
No ... Commit it then to the flames: for it can contain nothing but
sophistry and illusion.»

¹⁰⁰ *Sigwart*: Logik.³ S. 597 ff. — *Wundt*: Logik.³ III. S. 124 ff.,
357 ff. — *Boutroux*: L'idée de la Loi naturelle. — *Bergson*: Essais sur
les données immédiates etc.⁶ p. 107 sq. — *Rümelin*: Reden und Auf-
sätze Neue Folge. Freiburg. 1881. (Über Gesetze der Geschichte.) S.
118—149. — *Simmel*: Die Probleme der Geschichtsphilosophie. S. 67—
in. — *Bernheim*: Lehrb. der histor. Methode.⁶ 1908. S. 701 ff. — *Win-
delband*: Geschichte und Naturwissenschaft.³ 1904. S. 18. — *Rickert*:
Die Grenzen der naturwiss. Begriffsbild. 1896—1904. S. 264 ff. Kultur-
wissenschaft und Naturwissenschaft.² 1910. S. 50 ff. — *Dilthey*: Einlei-
tung in die Geisteswissenschaften. 1883. S. 115 ff.

¹⁰¹ *L. K. Lamprecht*: Moderne Geschichtswissenschaft.² 1909. Berlin.
S. 22 ff. — *K. Breysig*: Der Stufenbau und die Gesetze der Welt-
geschichte. 1903. Berlin. S. 107 ff.

¹⁰² *V. ö. F. Le Dantec*: Eléments de philosophie biologique. 1907.
p. 145.

¹⁰³ *Wundt*: Gr. d. phys. Psychol.⁵ I. 538. ff. *Foucault*: La psycho-
physique. Paris. 1901. — *V. ö. Van Biervliet*: *La psychologie quantitative*.
Paris. 1907. p. 98. «L'erreur fondamentale commise par tous les psycho-
physiciens, est d'avoir crû que la sensation est quelque chose de *relative-
ment simple*, le terminus d'une stimulation d'organe sensoriel. En réalité,
la sensation lumineuse commencée par un ébranlement rétinien n'est, à
son entrée dans l'écorce cérébrale, que la suite de cet ébranlement,
mais là, en franchissant le seuil de la conscience, elle s'engage dans
un milieu essentiellement complexe, encombré de souvenirs, d'émotions,
d'autres sensations venues de tous les points d l'organisme, et dans ce
remous de mouvements innombrables autant que divers, la sensations
simple est emportée, noyée, transformée en une sensation infiniment
complexe. Deux sujets quelconques voient différemment la même et
identique lumière; le savant la voit autrement que l'ignorant, le peintre
mieux que le musicien, la femme nerveuse en est impressionnée plus
que l'homme bien équilibré.»

¹⁰⁴ *N. Koslyeff*: La crise de la psychologie expérimentale. Le Pré-
sent et l'avenir. Paris. 1911. p. 18—19. *Kostyleffnek van batorsága*
bevallani: on s'est pîu à saisir *Vinconnu* des sensations, à le rattacher
à la pointe d'une aiguille, à une goutte de liquide salé ou sucré, à des
données matérielles en un mot, mais *ces recherches minutieuses et*
*entourées de mille précautions ne sont d'aucun secours pour la psy-
chologie.*

¹⁰⁵ *Bain*: The Emotions and the Will. 1859. 3. ed. 1880. Mind and
Body. 1873.

¹⁰⁶ *H. Cardanus*: De subtilitate. 1552. Cap. XIII. *V. ö. G. Villa*:
Einleitung in die Psychologie der Gegenwart. Leipzig. 1902. S. 405. Az

érzelmekek relativitásának gondolata egyébként már meg van formulázva *Spinozánál* is. Ethica. IV. passim.

¹⁰⁷ *Fechner*: Elem. d. Psychophys. Bd. I. S. 236.

¹⁰⁸ *H. Höffding*: Psychologie. 3 S. 68., 153., 293» 375» 421.

¹⁰⁹ A pszichikai törvények osztályozása Wundt különböző munkáiban többé-kevésbé elütő. A *Grundriss der Psychologie-hen* (8. Anfl. 1907. S. 398.) az imént adott csoportosítás található; *Logikájában* (3. Aufl. 1908. III. S. 243. ff.) a pszichológiának kilenc elvét sorolja föl minden fogalmi architektonika nélkül; a *Gr. der phys. Psi/c/i.*-ben a vonatkozástörvények változatlanok, de a célok heterogoniájának törvénye a fejlődéstörvényektől különválasztva tárgyalatik. (5. Aufl. 1903. III. S. 778. ff.;

¹¹⁰ *Wundt*: Grundriss der Psychologie. ⁸ 1907. S. 406.

¹¹¹ V. ö. *F. Tönnies*: La synthèse créatrice. Bibl. du congress international, de philosophie. 1900. p. 415—433.

¹¹² V. Ö. *Wundt*: Grundzüge der physiologischen Psychologien III. S. 790.

¹¹³ Nincsen értelme pl. *Wolfe* törvényének a hangemlékezetre nézve: $\frac{r}{f} = \frac{k}{\log t} + e$, ahol r jelenti a helyes feleletek számát, f a helytelen feleletek számát, t az időintervallumot, i és c pedig azon állandókat, melyek az egyéni különösségre s a kísérlet körülményeire vonatkoznak. V. ö. *Wolfe*: Untersuchungen über das Tongedächtniss. Philos. Studien III. S. 534. *E. W. Scripture*: The New Psychology. 1907. p. 192.

¹¹⁴ V. ö. *Wundt*: Logik. 3 III. S. 138.

¹¹⁵ *E. Meumann*: Ökonomie und Technik des Gedächtnisses. 2. Aufl. Leipzig. 1908. S. 290.

¹¹⁶ V. ö. *Müller und Pilzecker*: Experimentelle Beiträge zur Lehre vom Gedächtnisse. Leipzig. 1900. (*Zeitschr. f. Psychol. und Physiol. der Sinnesorgane*. Ergänzungsband 1.) S. 44. ff, 140. ff.

¹¹⁷ V. ö. *Pauler Ákos*: A tudomány fogalmáról. A Magy. Filozófiai Társ. Közi. 1910. 190. 1.

¹¹⁸ *Revue Philosophique*. 1894. t. I. p. 169. V. ö. *Ferrero*: Lois psychologiques du symbolisme. Paris, Alcan. 1895. Ez elmélet kritikáját olv. *M. Gibson-tól*: The principle of least action as a psychological Principle. Mind. 1900. oct. Érdemes Összevetni *Strümpellnek* a pszichikai tehetetlenségről való «törvényét» (*Grundriss der Psychol.* S. 183.): «Jeder psychische Zustand bleibt als solcher in seiner Bewusstseinsweise nach Inhalt und Form derselbe und kann nur zeitweilig durch andere Zustände gehemmt und in seiner Bewusstseinsweise modifiziert werden, kehrt aber, wenn die Ursache der Hemmung oder der Modifikation wegfällt, in das ursprüngliche Verhalten zurück.» (Beharrungsgesetz.)

¹¹⁹ V. ö. *Ribot*: Le moindre effort en psychologie. *Revue Philo-*

sophique 1910. ti II p. 362. «Mais nous éviterons soigneusement l'expression *consacrée* de *loi* du moindre effort, ce terme *loi* nous paraissant à la fois inexact et ambitieux. S'il est justifiable, c'est dans un sens restreint que nous indiquerons en concluant. Il nous paraît très préférable d'admettre un *lendance* ou disposition au moindre effort. Egyébként *Ribot* nem követeli a törvény fogalmában a szigorú kivétel-nélküliséget: «La constance n'est pas nécessaire pour les lois empiriques; *la fréquence suffit*. V. ö. *Évolution des idées générales*.² Paris 1904. p. 233.

¹²⁰ V. Ö. *L. Stein*: Philosophische Strömungen der Gegenwart. Stuttgart, 1908. S. 441.

¹²¹ «It is indeed strange to hear people talk triumphantly of the new psychology and write histories of psychology, when into real elements and forces which the word covers, not the first glimpse of clear insight exists. A string of raw facts: a little gossip and wrangle about opinions; a little classification and generalization, but not a single law in the sense in which physics shows us laws. This is *no* science; only the *hope* of a science. At present psychology is in the condition of physics before Galileo and the laws of motion, of chemistry, before Lavoisier and the notion that mass is preserved in all reactions.» *James*: Psychology, p. 460. V. ö. «*J. M. Sterrett*: The proper affiliation of psychology. *Psychological Review*. Vol. XVI. 1909. p. 91.

¹²² *P. J. Möbius*: Die Hoffnungslosigkeit aller Psychologie. Halle a. S. 1907. S. 5—6.

¹²³ Jellemző, hogy még *Ribot* is a mai pszológiáról ezt mondja: une masse immense de faits qui attende encore son Kepler ou son Newton. La psychologie contemporaine. 3 p. 33.

¹²⁴ V. Ö. *H. Poincaré*: La Valeur de la Science. Chap. XI.

¹²⁵ *A. Comte*: Cours de philosophie positive. I. Leçon 1., III Leçon 46.

¹²⁶ V. Ö. erre s a következőkre nézve *Windelband*: Geschichte und Naturwissenschaft¹ 1904, S. 10. ff. Továbbá *Rickert*: Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft.² 1910. S. 47 ff. — Die Grenzen der naturwiss. Begriffsbildung, 1896—1902. I. S. 183 ff.

¹²⁷ V. ö. *Windelband* i. m. S. 18.

¹²⁸ *W. James*: The Pragmatism. Dtsch von W. Jerusalem. 1908. S. 87.

¹²⁹ V. ö. a történelem fogalmi földolgozottságára nézve *G. Simmel*: Die Probleme der Geschichtsphilosophie.² 1905. S. 40. ff.

¹³⁰ V. ö. *A. Messer*: Einführung in die Erkenntnistheorie. Leipzig. 1909. S. 135.

¹³¹ V. ö. *Münsterberg*: Grundzüge der Psychologie. 1900. Bd. I. S. 107., 41 ff.; a következőkre nézve S. 114 ff.

¹³² Az obiectiváló és subiectiváló felfogásnak a pedagógiában való nagy fontosságára nézve v. ö. *Münsterberg*: Psychology and the teacher.

Kiew-York. 1910. ρ; 34. squ., továbbá *Komis Gy.*: A psychoiogia és pzedagogia vizsgálja. 1911. (Magyar Középiskola. 4—14., 93—¹⁰³ *)

¹³³ L. *Th. Lipps*: Leitfaden der Psychologie. Leipzig. 1906. S. 31
«Diese *Wissenschaft vom Bewusstsein* aber kann einmal gemeint sein als *reine*. Bewusstseins oder *Geisteswissenschaft*. Gegenstand derselben ist nicht das *individuelle* Bewusstsein, sondern *das* Bewusstsein.»

¹³⁴ V. ö. L. *William Stern*: Über Psychologie der individuellen Differenzen. Leipzig, 1900. S. 3. — *A. Binet*: La Psychologie individuelle. III. intern. Kongr. f. Psychol. München 1897. S. 244. — *F. Del Greco*: Sulla psychologia délia individualità. Atti Soc. Rom. di Antrop. 1898. — *Dillhey*: Beiträge zum Studium der Individualität. Sitzungsberichte d. Berl. Akad. d. Wiss. 1896. S. 295.

¹³⁵ Ez a meghatározás *W. Stern-től* való; v. ö. Stern i. m. S. 6.; továbbá Zeitschrift f. Psych. Bd. 22. S. 13.; Beiträge zur Psychologie der Aussage. I. 1904. passim.

¹³⁶ Nem szabad az individuális és tipikus tulajdonságokat össze-zavarni, amint *Rickert* is teszi. A két tulajdonságot találóan fejezték ki a renaissance- és reformatio-korabeli nyelvészeti; purismustól sokszor kigúnyolt, de éles logikai különbséget kifejező szavak: *haecceitas* (individuális qualitas) és *quidditas* (tipikus qualitas). *Duns Scotus*: Quest. sup. libr. Met. VII. qu., 13., 9.; qu. 13., 26. V. ö. *Prantl*: Geschichte d. Logik. III. S. 280.; továbbá: *Otto Ritschi*: Die Causalbetrachtung in den Geisteswissenschaften. Bonn. 1901. S. 20.

¹³⁷ V. ö. *W. Stern* i. m. S. 12—16.

¹³⁸ A psychológiának egyetemesítő' logikai természetét nem szabad a naturalismus illetéktelen befolyásának tekinteni. Hisz a sensualistikus és atomistikus psychoiogia val ma legélesebben szembenálló *actus-psychiologia* is, mely a psychikai valóságot úgy igyekszik megragadni, hogy az élményeket az ő tiszta közvetlenségükben és immanentiájukban, elméleti előfeltevésektől mentesen, elemezze és leírja, ezen descriptiv analysis eredményeit eo ipso egyetemesen mondja ki. V. ö. pl. a relatiomegismerés, az összehasonlító elemzés phenomenologiai, egyetemes formájú eredményeire nézve: *A. Brunswig*: Das Vergleichen und die Relationserkenntnis-. Leipzig. 1910.

¹³⁹ L. *Dillhey*: Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie. Sitzungsber. d. preuss. Berl. Akad. der Wissensch. 1894. S. 1326. «Es bedarf einer psychologischen Systematik, in welcher *dL*-ganze Inhaltlichkeit des Seelenlebens Raum findet.»

¹⁴⁰ *E. Boutroux*: De la contingence des lois de la nature.⁶ p. 139